

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQSTANÝ»

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC JOURNAL

2 (30) 06 / 2026

 НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

30.01.2019ж. тіркелген
Куәлік № 17493-Ж
ISSN 2708-0897
Жазылу индексі 76112
Қазақстан Республикасы
ҒжЖБМ Ғылым Комитетінің ұсынатын
Ғылыми басылымдар Тізбесінің
3 - Тізіміне енгізілді
№300 бұйрық 21.04.2026 ж.
(1 шілдеден бастап)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЗЕРТТЕУ УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN RESEARCH UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
научный журнал
scientific journal

2 (30) 06 / 2026

ШЫМКЕНТ, 2026
SHYMKENT, 2026

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген. Жазылу индексі - 76112. Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РГДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт). Қазақстан Республикасы ҒЖБМ Ғылым Комитетінің ұсынатын Ғылыми басылымдар Тізбесінің 3 - Тізіміне енгізілді. №300 бұйрық 21.04.2026 ж. (1 шілдеден бастап)

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының «Тарих және этнология» ғылыми орталығы.

Ғылыми журнал гуманитарлық, педагогика, филология және педагогикалық салаларындағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағыты: Қазақстан тарихы; Жалпы тарих; Өлкетану - археология және этнология; мәдениеттану және антропология, дінтану, қасиетгі география, топонимика, топография, геральдика, өнертану; Философия; Құқықтану; Экономика; Әлеуметтану; Қазіргі Қазақстанның этносыяси және этномәдени процестері. Педагогика ғылымдарының бағыты: Педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивті білім беру. Филология ғылымдарының бағыты: Түркітану; тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектіде тілді үйрену – мәдениетаралық қарым-қатынас негізі.

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания». Подписной индекс - 76112. Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.). Внесен в Список - 3 перечня научных изданий, рекомендуемых Комитетом науки МНВО Республики Казахстан. Приказ №300 от 21.04.2026 г. (с 1 июля)

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - научный центр «История и этнология»научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКИУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал публикует результаты научных исследований в области гуманитарных наук, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера.

Направление гуманитарных наук: История Казахстана; Всеобщая история; Краеведение - археология и этнология; культурология и антропология, религиоведение и антропология, сакральная география, топонимика, топография, геральдика, искусствоведение; Философия; Юриспруденция; Экономика; Социология; Этнополитические и этнокультурные процессы современного Казахстана. Направление педагогических наук: Педагогика и методика преподавания; Психология и инклюзивное образование. Направление филологических наук: Тюркология; Языковедение и литература; Изучение языка в когнитивном аспекте - основа межкультурной коммуникации.

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 rector of M.Auezov South Kazakhstan University, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan Republican scientific journal «QAZAQTANÝ» University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. «On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication». The subscription index is - 76112. Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019). It is included in the List - 3 of the list of scientific publications recommended by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Order No. 300 dated 04/21/2026 (effective July 1). The responsible department for the preparation and publication of the journal is the scientific center «History and Ethnology» of the Scientific research Institute «Social and Humanitarian Sciences»of the M.Auezov SKRU. The decision on the possibility of publishing an article in the journal is made on the basis of the conclusion of the editorial board of the journal, the composition of which was approved by the order of the Chairman of the Board - the Rector of M. Auezov South Kazakhstan University. The Republican scientific journal «QAZAQTANÝ» is published 4 times a year (quarterly): at the end of March, June, September, and December.

Humanities: History of Kazakhstan; General history; Local history – archeology and ethnology; cultural studies and anthropology, religious studies, sacred geography, toponymy, topography, heraldry, art studies; Philosophy; Jurisprudence; Economics; Sociology; Ethnopolitical and ethnocultural processes of modern Kazakhstan. Pedagogical sciences: Pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education. Philological sciences: Turkology; linguistics and literature; language learning in the cognitive aspect – the basis of intercultural communication.

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университетінің Басқарма төрағасы - ректоры, техника ғылымдарының докторы, профессор.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, профессор. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Ахмед-Заки Д.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ Басқарма төрағасы - ректоры, техн.ғ.д., профессор; Жәнібеков А.Қ - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Басқарма мүшесі, «Ғылым және инновациялар» жөніндегі проректоры, «Құқықтану» мамандығы PhD философия докторы, профессор; Сарықұлов Қ.Р. - з.ғ.к., доцент, бірінші проректор; Бейсенбаев С.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Қоғаммен байланыс және мәдениет жұмысы» жөніндегі проректоры, педагогика ғ.д., ПҒА академигі; Қожамжарова Д.П. - тарих ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі; Әлібек С.Н. - тарих ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті; Карибаев С.Ө. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті; Отарбаева Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент; Авилова А.К. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Археология және антропология ғылыми зерттеулер» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, т.ғ.к., доцент; Тлеубердиев Б.М. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Абайтану - Мұхтартану» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры, филология ғ.д.; Қоңыратбаев О.М. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, т.ғ.к., доцент; Қабылбекова З.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының профессоры, ХПҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғ.д.; Жолдасбекова С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Кәсіптік оқыту» кафедрасының меңгерушісі. ПҒА академигі; педагогика ғ.д., профессор; Алметов Н.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Заманауи педагогика және психология» кафедрасының профессоры, педагогика ғ.д.; Султанов С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Саясаттану» кафедрасының профессоры, саяси ғ.д.; Уразбаев Қ.М. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және педагогика» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Ыбырайым Ә.О. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Филология» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Тәңірбергенов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Мәдениет және спорт» факультетінің деканы, педагогика ғ.д., доцент; Спанов М.Ж. - филология ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Философия және дінтану» кафедрасының доценті; Айдарова А.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, з.ғ.к.; Карбозова Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к.; Суюбердиева А.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Гуманитарлық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғ.к., доцент; Жолдасбекова Қ.Ә. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к.; Тұрғараев Б.Т. - «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры, з.ғ.д., профессор; Қапалбекұлы Н. - ҚР Мәдениет және спорт Министрлігінің ЮНЕСКО қамқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейінің бас ғылыми қызметкері, жазушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ құрметті профессоры; Ақыш Н.Б. - ҚР БЖҒМ, Ғылым комитетінің М.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғ.д., профессор; Қойгелдиев М.Қ. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры. «Қазақстан тарихшылары» Қауымдастығының төрағасы, тарих ғ.д., ҚР ҰҒА академигі; Қабылдинов З.Е. - Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры, тарих ғ.д., профессор; Исабек Б.Қ. - Ө.Жәнібек атындағы ОҚПУ стратегиялық даму және жоспарлау жөніндегі проректоры, тарих ғ.к., доцент; Рысбаева С.Ж. - ҚР Президентінің жанындағы МБА доценті, саяси ғ.к., Калашникова Н.П. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Қазақстан халқы Ассамблеясы» кафедрасының меңгерушісі, саяси ғ.д., профессор, ««Шаңырақ» Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедраларының Ассоциациясы» РҚБ төрағасы; Турсын Х.М. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д.; Қамзабекұлы Д. - проректоры. ҚР ҰҒА академигі, филология ғ.д., профессор; Жүсіп С.А. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры; Егембердиева С.М. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, з.ғ.д., профессор; Джурсунбаев Б.А. - ТарМПУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, тарих ғ.к., доцент; Ералин Қ. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Дизайн және бейнелеу өнері» кафедрасының меңгерушісі. ҚР Суретшілер одағының мүшесі, педагогика ғ.д., профессор; Функ Дм.А. - Томск МУ «Антропология және этнология» институтының директоры, «Сибирские исторические исследования» ғылыми журналдың бас редакторы. РҒА академигі, тарих ғ.д., профессор; Раджабов К.К. - Өзбекстан РҒА «Тарих» институтының «Кенес дәуірі» бөлімінің меңгерушісі, тарих ғ.д., профессор; Саипова К.Д., - М.Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университетінің «Өзбекстанның қазіргі заман тарихы» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., доцент; Дониёров А.Х. - т.ғ.д., профессор Ташкент Мемлекеттік Шығыстану университеті; Юсупов С.Б. - з.ғ.д., (DSc) Ташкент мемлекеттік қаржы құқығы заң университетінің «Әкімшілік және қаржы құқығы» кафедрасының доценті; Аманжолова Д.А. - РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., профессор; Садыков Т. - Қырғыз МУ профессоры, филология ғ.д.; Дженгиз Буяр PhD докторы, «Манас» Қырғыз-Түрік университетінің профессоры; профессор Кенан Коч - Мұғла С.К. университетінің профессоры, филология ғ.д.; Мартынова Н.В. - Тынық мұхит МПУ «Өнер, жарнама және дизайн» факультетінің «Дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к. РХӨА мүшесі.

Учредитель: Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент, проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского исследовательского университета имени М.Ауэзова, доктор технических наук, профессор.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКИУ имени М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ имени М.Ауэзова.

Состав членов редакционной коллегии: Ахмед-Заки Д.Ж. - Председатель правления - ректор ЮКИУ им.М.Ауэзова, д.техн.н., профессор; Жанибеков А.К. - Член правления, проректор по «Научной работе и инновациям» ЮКИУ им.М.Ауэзова, доктор философии PhD по специальности «Юриспруденция», профессор; Бейсенбаев С.К. - проректор по связям с общественностью и культурой ЮКИУ им.М.Ауэзова; д.педагог.н. Академик АПН; Кожамжарова Д.П. - д.ист.н., профессор, академик НАН РК; Алибек С.Н. - д.и.н., доцент кафедры «История Казахстана» ЮКИУ им.М.Ауэзова; Карибаев С.У. - к.и.н., доцент кафедры «История Казахстана» ЮКИУ им.М.Ауэзова; Отарбаева Г.К. - заведующий кафедрой «Всеобщая история и музейное дело» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Авизова А.К. - старший научный сотрудник научного центра «Археологические и антропологические исследования», к.и.н., доцент; Тлеубердиев Б.М. - старший научный сотрудник научного центра «Абайтану - Мухтартану» профессор кафедры «Казахский язык и литература» ЮКИУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н.; Коньратбаев О.М. - старший научный сотрудник НЦ «История и этнология» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; к.техн.н., доцент; Кабылбекова З.Б. - профессор ЮКИУ им.М.Ауэзова, заведующий кафедрой «Психология и специальная педагогика», член-корреспондент МАПН, д.педагог.н.; Жолдасбекова С.А. - заведующая кафедрой «Профессиональное обучение» ЮКИУ им.М.Ауэзова, академик АПН, д.педагог.н., профессор; Алметов Н.Ш. - профессор кафедры «Современная педагогика и психология» ЮКИУ им.М. Ауэзова, д.педагог.н.; Султанов С.А. - ЮКИУ им.М.Ауэзова, профессор кафедры «Политология», д.полит.н.; Уразбаев К.М. - декан факультета «История и педагогика» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Ыбырайым А.О. - декан факультета «Филология» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Танирбергенов М.Ж. - декан факультета «Культура и спорт» ЮКИУ имени М.Ауэзова, доктор педагог.н., доцент; Спанов М.Ж. - доцент кафедры «Философия и религиоведение» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.философ.н. доцент; Айдарова А.Б. - ассоциированный профессор кафедры «Экономика» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.э.н.; Карбозова Г.К. - заведующая кафедрой «Английское языкознание» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н.; Суюбердиева А.А. - заведующая кафедрой «Иностранный язык для гуманитарных специальностей. ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.педагог.н., доцент; Жолдасбекова К.А. - доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн», ЮКИУ им.М.Ауэзова, кандидат педагог.н.; Турғараев Б.Т. - директор Международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы и Кожаберген жырау», д.юн., профессор; Капалбекулы Н. - главный научный сотрудник Государственного музея «Центр сближения культур» под эгидой ЮНЕСКО Министерства культуры и спорта РК; писатель, почетный профессор ЮУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б. - главный научный сотрудник Института «литература и искусство» им.М.Ауэзова Комитета науки МОН РК, д.филолог.н., профессор; Койгелдиев М.К. - профессор КазНПУ им.Абая, председатель Ассоциации «Историки Казахстана», д.ист.н., академик НАН РК; Кабылдинов З.К. - директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, д.ист.н., профессор; Исабек Б.К. - проректор по учебной и учебно-методической работе ЮКГПУ, к.ист.н., доцент; Рысбаева С.Ж. - доцент Академии ГУ при Президенте РК, к.полит.н.; Турсун Х.М. - профессор кафедры «История» МКТУ им.Х.А.Ясауи, д.ист.н.; Калашникова Н.П. - заведующая кафедрой «Ассамблея народа Казахстана» ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, д.полит.н., профессор., председатель РОО «Ассоциация кафедр АНК «Шаңырақ»; Камзабекулы Д. - проректор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, академик НАН РК; д.филолог.н., профессор; Жусуп С.А. - профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»; Егембердиева С.М. - директор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, профессор кафедры «Экономика», д.э.н., профессор; Джурсунбаев Б.А. - доцент кафедры «История Казахстана» ТарГПУ, к.ист.н.; Ералин К. - заведующий кафедрой «Дизайн и изобразительное искусство» МКТУ им.Х.А.Ясауи, член Союза Художников РК, д.педагог.н., профессор; Функ Д.М.А. - директор Института «Антропология и этнология» Томского ГУ, главный редактор научного журнала «Сибирские исторические исследования». Академик Российской академии наук, д.ист.н., профессор; Раджабов К.К. - заведующий отделом «Советской эпохи» института «История» АН РУзб, д.ист.н., профессор; Саипова К.Д. - д.и.н., доцент заведующий кафедрой «Новейшая история Узбекистана» Национального университета Узбекистана им.М.Улугбека; Дониёров А.Х. - д.и.н., профессор Ташкентского Государственного университета Востоковедения; Юсупов С.Б. - д.ю.н., (DSc) заведующий кафедрой «Административное и финансовое право» Ташкентского государственного юридического университета; Аманжолова Д.А.- ведущий научный сотрудник Института «История России» РАН, д.ист.н., профессор; Садыков Т. - д.филолог.н., профессор Кыргызского ГУ; Дженгиз Буяр - доктор PhD, профессор Кыргыз-Турецкого университета «Манас»; Кенан Коч - профессор университета Мугла Сыткы Кочмана д. филолог.н.; Мартынова Н.В. - доцент кафедры «Дизайн» факультета «искусство, реклама и дизайн» Тихоокеанского ГПУ, к.педагог.н., доцент. Член РАН Искусств.

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский исследовательский университет им.М.Ауэзова, 2026

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

FTAXP: 03.20

<https://orcid.org/0009-0000-3088-6656>

<https://orcid.org/0000-0003-3834-5883>

Режепова А.А., Алдабергенова М.К.*

7М01601 - Тарих педагогін даярлау БББ, 2-курс магистранты.

Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан

доктор PhD, доцент м.а. Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан

**ТАРИХ САБАҒЫНДА АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ
ТАҚЫРЫПТАРДЫ ОҚЫТУДА КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТІ ҚОЛДАНУ**

*Автор-корреспондент: mol-nur_an@mail.ru

Аннотация: Мақалада көркем әдебиетте сипатталған тарих сабақтарында аштыққа байланысты тақырыптарды оқыту және тарих пәнін оқыту әдістерінде қолдану мәселелері зерттелген. Қазақстан тарихындағы ең қайғылы кезеңдердің бірі, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық тоталитарлық режимнің әлеуметтік-экономикалық жүйесінің, қазақ халқы мен Қазақстанның қоныстанған этностарының демографиялық, әлеуметтік және рухани дамуына нұқсан келтірген ұжымдастыру саясатының нәтижесі болды. Автор аштық кезеңін қарастыру кезінде көркем әдебиетті қолданудың тиімді әдістерін, мұғалімдер мен оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін, сондай-ақ педагогика ғылымындағы көркем әдебиетті қолданудың ғылыми-практикалық маңыздылығын зерттеп, ұсынды. Мақала жазу барысында қазақ әдебиетіндегі ашаршылық тақырыбына арналған тарихи шығармаларға, тарихи естеліктер мен деректі мәтіндерге талдау жүргізіліп, олардың білім беру үдерісіндегі әлеуеті айқындалды. Тарихи оқиғаларды неғұрлым жарқын ашатын және білім алушыларға тарихи сананы сіңіретін көркем әдебиет тарихын оқытуда үйлестірілген пайдаланудың маңыздылығы егжей-тегжейлі талқыланады.

Кілт сөздер: көркем әдебиет, ашаршылық, тарихи шығарма, тарихи дерек, тиімді әдістер, проблемалық оқыту

МРНТИ: 03.20

<https://orcid.org/0009-0000-3088-6656>

<https://orcid.org/0000-0003-3834-5883>

Режепова А.А., Алдабергенова М.К.*

магистрант 2 курса ОП 7М01601 - Подготовка педагогов истории,

ЮКПУ им. Ө.Жәнібеков. Шымкент, Казахстан

доктор PhD, и.о.доцента ЮКПУ, им. Ө.Жәнібеков. Шымкент, Казахстан

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
В ПРЕПОДАВАНИИ ТЕМ, СВЯЗАННЫХ С ПЕРИОДОМ ГОЛОДА
НА УРОКАХ ИСТОРИИ**

*Автор-корреспондент: mol-nur_an@mail.ru

Аннотация: В статье исследованы вопросы преподавания тем, связанных с голодом, на уроках истории описанной в художественной литературе и применения в методов обучения предмета истории. Один из самых трагических периодов в истории Казахстана, голод 1931-1933 годов, стал результатом социально-экономической системы тоталитарного режима, политики коллективизации, нанесшей ущерб демографическому, социальному и духовному развитию казахского народа и населяющих этносов Казахстана. Автором изучены и предложены эффективные методы использования художественной литературы при рассмотрении периода голода, творческие возможности учителей и учащихся, а также научно-практическая значимость в педагогической науке использование художественной литературы. В процессе написания статьи был проведен анализ исторических произведений, исторических мемуаров и документальных текстов, посвященных теме голода в казахской литературе, и определен их потенциал в образовательном процессе. Подробно обсуждается важность скоординированного использования в преподавании истории художественной литературы, которая более ярко раскрывает исторические события и прививает в обучающихся историческое сознание

Ключевые слова: художественная литература, голод, исторические исследования, исторические данные, эффективные методы, проблемно-ориентированное обучение

IRSTI: 03.20

<https://orcid.org/0009-0000-3088-6656>

<https://orcid.org/0000-0003-3834-5883>

Rezhepova A.A., Aldabergenova M.K. *

7M01601-Training of teachers of history educational program 2nd year master's student.

O.Zhanibekov SKPU. Shymkent, Kazakhstan

doctor PhD, acting associate professor. O.Zhanibekov SKPU. Shymkent, Kazakhstan

METHODS OF WORKING WITH LITERARY CREATIVITY IN HISTORY LESSONS

*Corresponding-author: mol-nur_an@mail.ru

Abstract: The article examines the issues of teaching topics related to hunger in the lessons of history described in fiction and the application of history teaching methods. One of the most tragic periods in the history of Kazakhstan, the famine of 1931-1933, was the result of the totalitarian regime's socio-economic system and collectivization policy, which damaged the demographic, social and spiritual development of the Kazakh people and the population of the Kazakh ethnic groups. The author has studied and proposed effective methods of using fiction when considering the famine period, the creative possibilities of teachers and students, as well as the scientific and practical significance of the use of fiction in pedagogical science. In the process of writing the article, an analysis of historical works, historical memoirs and documentary texts devoted to the topic of famine in Kazakh literature was carried out, and their potential in the educational process was determined. The importance of the coordinated use of fiction in teaching history, which reveals historical events more vividly and instills historical consciousness in students, is discussed in detail.

Keywords: fiction, famine, historical work, historical data, effective methods, problem-based learning

Кіріспе

Көркем шығарма тарихи оқиғаны тек адам тағдыры арқылы ғана емес, бүкіл ұлттың тағдырын қатар сипатайды. Ашаршылық жайлы жазылған әдебиеттерде қазақ ұлтының әлеуметтік-демографиялық апатын, қазақ халқының дәстүрлі өмір салтының күйреуін, тоталитарлық жүйенің қазақ даласына төндірген қасіретін тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді. Халықтың күнделікті тұрмысы, рухани күйзелісі, аналар мен балалардың трагедиясы, адамдық қасиеттердің сынға түскен сәттерінен үзінділер келтіреді. Бұл білім алушыларға тарихи шындықты терең сезіну мен түсінуге жол ашады. Ашаршылық тақырыбын мектепте оқыту тек тарихи білім берумен шектеліп қалмай, білім алушыларды адамгершілікке, ұлтымыздың тарихына құрметпен қарауға бағыттайды. Тарих сабағында аталмыш тақырыпты оқыту барысында тек тарихи фактілер мен статистикалық деректерді беру жеткіліксіз. Білім алушылар тарихи оқиғаны жан-жақты түсінуі үшін олардың эмоциялық қабылдауын, ұлт тағдырына деген жанашырлығын дамытуымыз қажет. Ал, көркем әдебиетті тарих сабағында пайдалану - оқытудың тиімді құралдарының бірі. Осы тұрғыдан алғанда көркем әдебиетті пайдалану ашаршылық тақырыбының тәрбиелік мәнін арттыратын маңызды құрал болып саналады. Сондықтан да, ең алдымен ашаршылыққа байланысты тақырыптарды оқытуда көркем әдебиетті қолданудың мақсаты мен тәрбиелік міндеттерін жеке-жеке қарастырған жөн. Мақаланың басты мақсаты - тарих сабағында ашаршылыққа байланысты тақырыптарды оқыту барысында көркем әдебиетті қолданудың тиімді әдіс-тәсілдерін ұсыну. Ал, аталған мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттерді айқындаймыз:

1. Аталмыш тақырыпқа байланысты көркем әдебиетті оқыту арқылы білім алушылардың бойында эмпатия мен жанашырлық сезімін ояту. Яғни, шығарма кейіпкерлерінің аштықтан, жоқшылықтан көрген азаптарын оқу арқылы білім алушылар өзгенің қайғы-қасіретін түсінуге, ең құнды дүние адам өмірі екенін сезінуге бағыттайды. Бұл қасиеттер әсіресе жас ұрпақтың тұлғалық қалыптасуында ерекше орын алады.

2. Көркем әдебиетті қолдану білім алушыларда гуманистік яғни, адамдық құндылықтарға негіздей отырып, өз іс-әрекетін бағыттауға үйрету. Ашаршылық жылдарындағы халықтың әрқашан бір-біріне көмекке дайын болуы, сыртқы әсерлерге рухани мықтылығы мен төзімділігі, ана мен баланың жанқиярлығы білім алушылар бойында мейірімділік, жауапкершілік, адамгершілік секілді қасиеттердің қалыптасуына негіз болады.

3. Көркем шығарма ашаршылық тақырыбын оқытуда білім алушыларда ұлттық жады мен тарихи сананы қалыптастыруға ықпал ету. Көркем әдебиет арқылы білім алушылар халқымыздың өткен тарихының қасіретті беттерін ұмытпауға, бүгінгі тәуелсіздігіміздің құны мен бағасын түсінуге, қазақ ұлтының тағдырына құрметпен қарауға тәрбиеленеді. Бұл - отансүйгіштік тәрбиенің ең маңызды діңгегі болып саналады.

4. Көркем мәтіндер білім алушыларды тарихи әділеттілікке көз жеткізуге, сыни ойлауын дамытуға бағыттау. Олар тарихи оқиғалардың себептерін, салдарын тереңірек ұғып, өткеннен міндетті түрде сабақ алудың қажеттігін сезінеді. Бұл арқылы көркем әдебиет оқырмандардың азаматтық ұстанымдарының қалыптасуына ықпал етеді.

Көркем әдебиеттер арқылы білім алушылар тарихи деректерді салыстырады, толықтырады және тарихи әділеттілікке көз жеткізеді, сыни ойлауын дамытады. Мәселен, Смағұл Елубайдың «Ақ боз үй» романында қазақ ауылының ашаршылық жылдарындағы өмірі мен тұрғындарының бастан кешкен азапты күндері шынайы суреттелген, тоталитарлық жүйенің қазақ даласына төндірген қасіретін тарихи-психологиялық жақтан бейнелейді. Ал, М.Әбдәкімұлының «Зобалаң» атты деректі-көркем шығармасында қазақ даласында орын алған 1921-1922 және 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың тарихын нақты архив деректеріне сүйеніп баяндалады.

Материалдармен әдістері

Теориялық талдау

Бұл мақалада нәтижеге тиімді қол жеткізу үшін ғылыми талдау әдісі, контент талдау әдісі, тарихи-жүйелілік әдісі сынды біршама әдістер кеңінен қолданылды. Атап айтқанда, ғылыми талдау әдісі арқылы ашаршылық жылдарына қатысты тарихи деректер мен көркем әдеби шығармалар мазмұны терең зерделеніп, олардың танымдық, тәрбиелік маңызы айқындалды. Ғылыми талдау әдісі әдеби туындылардың тарихи шындықты бейнелеу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Ал, контент талдау әдісі негізінде біз ашаршылыққа байланысты тақырыптарды қамтитын көркем шығармалардағы негізгі идеяларды, кейіпкерлер бейнесін, авторлық көзқарастарды жүйелі түрде саралап, оқу үдерісінде қолдануға тиімді тұстарын анықтадық. Нәтижесінде білім алушылардың тақырыпты терең түсіну деңгейі артады. Тарихи-жүйелілік әдісі арқылы ашаршылық жылдарының себеп-салдары, кезеңдік ерекшеліктері және оның қазақ қоғамына әсері жүйелі түрде қарастырылып, көркем әдебиетпен байланыста түсіндірудің тиімділігі дәлелденеді.

Мақаланың ғылыми теориялық негізін айқындауда М.Әбдікәсімовтың «Зобалаң» атты еңбегі пайдаланылды. Бұл шығармада суреттелетін ашаршылық оқиғаларының едәуір бөлігі бүгінгі Қазығұрт ауданы мен Оңтүстік Қазақстан аймағына қатысты баяндалады. Автор Қазығұрт ауданының тумасы болғандықтан, көркем шығарманы жергілікті архивтік мәліметтерге, ел ішіндегі естеліктерге, аштықты бастан кешкен көнекөз қариялардың әңгімелеріне, тарихи деректерге сүйеніп жазған.

Жазушы әсіресе оңтүстік өңірдегі халықтың аштықтан босып кетуін, Өзбекстанға ауа көшуін, теміржол құрылыстарындағы ауыр еңбекті, адам шығыны мен рухани күйзелісі, ауылдардың қаңырап бос қалуы сияқты мәселелерді нақты деректермен байланыстыра суреттейді. Сонымен қатар, шығармада ҚазАКСР мен Өзбек КСР арасындағы шекаралық аймақтардағы жағдайлар, Шымкент-Ташкент теміржолының салынуы және оның ашаршылық кезеңімен байланысы да баяндалады.

Кеңестік кезеңдегі қазақ тарихы жайлы айтқанда қазақтың ашаршылық салдарынан адам шығыны орын алғандығы еріксіз еске түседі. Бұл апат халқымыздың басына төнген ең ұлы нәубет болды. Қазақ тарихындағы ашаршылық - ұлттың жадында терең із қалдырған аса күрделі, қасіретті кезең. Бұл аштық Кеңес үкіметінің саясатымен тікелей байланысты болып, Қазақстан халқының үлкен бөлігінің шығынға ұшырауына және басқа аймақтарға көшіп кетуіне әкеп соқты. Тарихты оқытудың методологиялық және тұжырымдамалық әдіс-тәсілдеріне, біз қолданған деректердің ерекшеліктеріне, аталмыш тақырыптың шеңбері мен тереңдігіне байланысты және осыған дейінгі жарыққа шыққан зерттеу еңбектердің кешені негізінде қарастырылып отырған тақырыптың тарихнамасын үш топқа бөліп көрсетуге болады:

- 1) Кеңестік кезеңдегі зерттеулер;
- 2) Отандық - 1991 жылдан бастап жарияланған Отандық зерттеушілердің еңбектері;
- 3) Шетелдік зерттеулер.

Кеңестік кезеңдегі зерттеулердің бірегейі орыс зерттеушісі Валерий Михайловтың «Ұлы жұттың жазбалары» атты еңбегі. Онда аталмыш кезең «Ұлы жұт немесе Голощекиннің «Кіші Қазан» саясатының нәтижесі» [1,56] деп те аталады. Ашаршылыққа байланысты еңбектер мен зерттеу жұмыстары кеңестік кезеңде жеке тақырып ретінде толық зерттелмеді. Яғни, бұл кезеңдегі тарихнама идеологиялық сипатта болды. Тақырып жайлы Қайта құру кезеңінде алғаш рет ашық айтыла бастады. Кеңестік кезеңде Қайта құру саясаты 1985 жылы КСРО Коммунистік партиясының Бас хатшысы қызметіне Михаил Горбачёв келгеннен кейін басталды. Аталмыш кезеңде «жариялылық» саясаты енгізіліп, бұрын жабық болған кейбір тарихи тақырыптарды зерттеуге мүмкіндіктер туды. Нәтижесінде 1980 жылдардың соңы мен 1990 жылдардың басында елімізде болған ашаршылық мәселесіне арналған алғашқы объективті мақалалар, архив деректері және ғылыми зерттеулер жарық көре бастады.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, Мәмбет Қойгелдиев, Талас Омарбеков, Манаш Қозыбаев сияқты ғалымдар өз зерттеулерінде аталмыш тақырыпты қайта зерделеуді ұсынды. Мәселен, ұжымдастыру, ашаршылық және қуғын-сүргін мәселелерінің ірі зерттеушісі, белгілі ғалым Манаш Қозыбаевтың Кеңестік кезеңде жабық болған ашаршылық, қуғын-сүргін мәселелерін алғаш ашық талдаған еңбектердің бірі - «Ақтаңдақтар ақиқаты» [2, 56-98] еңбегінің тарихи мәні орасан зор. Ал, зерттеуші, ғалым Талас Омарбеков пен академик Мәмбет Қойгелдиев «Тарих тағылымы не дейді?» [3, 19] атты еңбекте Голощекиннің соқыр саясаты жайлы былай деп жазады: «Сол жылдардағы Голощекин қол қойған құжаттармен Қазақ өлкелік партия комитетінің шешімдерімен танысқан адам мынандай қорытындыға келері хақ: адам өлігі сасыған қазақ даласында адам тағдырынан мал тағдыры жоғары қойылды. Көріп отырғанымыздай өзінің жан-жаққа жіберген хаттарында, сөйлеген сөздерінде Голощекин адамдардың аштан өлуі туралы жұмған аузын ашпай, мал даулаумен болды. Адам өмірінен мал өмірін жоғары қойған, сөйтіп өзі де адамдық келбетін жоғалтып, құныққан мал алғыштан нағыз жан алғышқа айналып кеткен оның бұл жолдағы ең үлкен қол жеткізген биігі - 1932 жылы 17 қыркүйекте БК (б) П Орталық Комитетінің «Қазақстанның ауыл шаруашылығы, сонымен қатар мал шаруашылығы туралы» қаулысын қабылдауы еді» [3, 116].

Архивтердің ашылуына байланысты шетелдік зерттеушілердің де қызығушылығы артты. Мысалы, Пианчола Никколоның 2018 жылы жарық көрген «Сталинская “иерархия потребления” и великий голод 1931-1933 гг.» [4] атты еңбегі, Сара Камеронның «Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана» [5, 98-112], Роберт Киндлердің «Сталиндік көшпенділер» сынды бірнеше еңбектерді атап айтсақ болады. Мәселен, неміс ғалымы Роберт Киндлердің «Сталиндік көшпенділер» атты ғылыми монографиясы өткен ғасырдың жиырмамыншы-отызыншы жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылықтың себеп-салдарын зерттеуге арналған. Бұл еңбекті автор Ресейдің, Қазақстанның, Еуропаның архивтерін саралау мен осы тақырыптағы ғылыми еңбектер мен әдеби-көркем шығармаларды зерттеу арқылы жазды. Зерттеуші, ғалым Р.Киндлер Петропавл округіндегі тексеру комиссиясының актісіндегі деректерді аталмыш еңбегінде былай сипаттайды: «Ашыққандар тамақ орнына даланың әртүрлі шөп-шаламын жей бастайды. Олар ит, мысық, құс, тышқанды да, деревня мен ауылда қолына не іліксе, соның бәрін талғажау еткен. Топ-топ болып өлген сиырлар мен жылқылар тасталатын шұңқырлардан өлексе іздейді. Бұрын арам өлген жануарлар көмілген жерлерден қалдықтарын қазып алып жейді. Алайда мұндай сасық қоймалжың да таусылады. Енді туған жерді тастап қашқаннан басқа амал жоқ» [6, 262-263].

Қазақстан тарихын зерттеуде тарихи деректермен жұмыс жасау маңызды орын алады. Деректерді дұрыс талдау арқылы өткен оқиғаларды объективті түрде түсінуге, тарихи құбылыстарды сараптауға мүмкіндік туады. Бұл мақаламызда тарихи дерекпен жұмыс істеудің тарихты оқытудағы маңыздылығы қарастырылады. Тарихи деректермен жұмыс істеу әдісі – ашаршылықты ғылыми зерттеудің маңызды құралы болып табылады. Бұл әдіс білім алушыларды нақты құжаттармен, статистикалық мәліметтермен, мұрағат материалдарымен, сол кезеңнің ресми қаулыларымен таныстыруды қамтиды. Мысалы, ұжымдастыру жарлықтарын, санақ мәліметтерін және куәгерлердің сөздерін талдау арқылы олар оқиғаның себеп-салдарын анықтай алады. Тарихи деректермен жұмыс істеу әдісін біз дерек пен көркем мәтінді салыстыру яғни тарихи құжат пен әдеби үзіндіні салыстыра талдау мақсатында қолдандық.

Мәселен, жазушы М.Әбдәкімұлы өзінің «Зобалаң» шығармасында Голощекиннің қазақ халқын ашаршылыққа душар ету жолында қандай бағыттарды қолданғанын жүйелеп жазады: «Жалпы, Голощекин қазақ халқын қырғынға ұшырату үшін 1926 жылдан бастап бес бағытпен дайындалған.

Бірінші бағыты - ел қамын ойлайтын ақылды да халықшыл қайраткерлерді билік басынан кетіріп, олардың орнына сауаты төмендеу, өзінің айтқанынан шықпайтын

қазақтарды іріктеп алуға арналды.

Екінші бағыты - ОГПУ мен НКВД-ның жергілікті жерлердегі өктемдігін күшейту және бай-кулак десе жаны шошынып, жыны қозатын, оларға деген ашу-ызасы туылғанынан бойларына сіңген кедей таптың арасынан іріктелген кісілерді түрлі дәрежедегі уәкілдер мен ауыл белсенділері етіп тағайындауға арналды.

Үшінші бағыты - кеңестік жүйеге орай типтендірілген «бай шаруашылықтарын» жоюға бағышталды. Голощекин ел ішіндегі билер мен «бай шаруашылықтары» иелерін «Бұрынғы заманды аңсайтын феодалдар, жұрттың еңбегін қанайтын үстем тап өкілдері, сондықтан да оларды мал-мүліктерінің бірін де қалдырмай тәркілеп, өздерін соттап, болмаса қиыр шеттерге жер аударып жіберу керек!» деп ұрандатты. Ұранға алғаш ергендер және оған жанын сала кіріскендер әлгі ОГПУ, НКВД қызметкерлері мен ауылдардың шолақ белсенділері болды.

Төртінші бағыты - ауыл-ауылдарды жедел түрде отырықшылық пен колхоздасуға үндеген бастамасына сәйкестендірілді. Тіршілігінің шырқы бұзылған халық 1929-31 жылдары тиісті көлемдегі егістік жерлерге егін еге алмай қалды. Колхоздар құрылғанымен, оның базаларында шаруашылық жұмыстарын жүргізетін құрал-саймандар болмады. Колхоздың бар байлығы - малмен шектелді.

Бесінші бағыт - елді тікелей ашаршылыққа әкеп тіреген ең нәтижелі жомпары болды. 1930 жылы колхоздар мен түрлі шаруашылықтар мемлекетке ет пен астық өткізуден одақ бойынша бірінші орынға көтерілуі керек деген желіке ұранның арқасында Қазақстандағы 14 ет комбинатынан 5 мың 14 тонна ет, 970 мың пұт астық Ресейдің өнеркәсіптік қалаларына жіберілді. 1931 жылы 9 мың 6 тонна ет, 950 пұт астық жөнелтілді» [7,377].

М.Әбдәкімұлы жоғарыда атап көрсеткен Голощекиннің бес бағыттағы саясатының негізінде қазақ қоғамының дәстүрлі шаруашылығын жүргізу процесі бұзылып, ашаршылыққа алып келген экономикалық және әлеуметтік дағдарысқа тап болды. Нәтижесінде, 1931-1933 жылдары Қазақстанда жаппай ашаршылық болып, халықтың үлкен бөлігі қырылды және басқа елдерге көшіп кетуге мәжбүр болды.

Нәтижелер мен талдаулар

Жоғарыда келтірілген көркем шығармалардағы тарихи деректерді тарихты оқытуда қолданудың тиімді әдістерінің бірі - салыстырмалы талдау әдісі. Бұл әдіс тарих сабағында ашаршылыққа байланысты тақырыптарды оқытуда тарихи оқиғаларды жан-жақты қарастыруға мүмкіндік беретін тиімді әдіс-тәсілдердің бірі. Яғни тарихи деректер мен көркем әдебиеттегі мәліметтерді, сондай-ақ әртүрлі зерттеушілердің көзқарастарын салыстыру арқылы білім алушылардың тарихи шындықты терең түсінуіне бағытталады.

Салыстырмалы талдау барысында білім алушылар ресми тарихи деректерге, статистикалық зерттеулер мен көркем әдебиеттегі мәліметтерге сүйене отырып, ашаршылықтың себептері мен салдарын салыстыра отырып талдайды. Мұндай салыстыру тарихи факт пен көркем әдебиеттің өзара байланысын ашып, білім алушылардың тарихи оқиғаларды сыни тұрғыдан бағалау дағдыларын қалыптастырады. Қазақстандағы ашаршылық туралы оқыту тек деректермен, статистикамен шектелмеуі керек. Өйткені тарих тек сандардан тұрмайды, тарихта адам тағдыры да маңызды. Бұл тұрғыда көркем әдебиет тарихи оқиғаларды тереңірек түсінуге мүмкіндік беріп, оқушылардың эмоционалдық қабылдауын дамытады. Төменде ашаршылық жайлы тақырыптарды оқытқанда тарих пен әдебиет пәндерінің байланысын М. Әбдәкімұлының «Зобалаң» шығармасындағы статистикалық мәліметтер арқылы түсіндіріп кетеміз: «Қазақ мiллетiнде қарғыс атқыр Голощекиннiң қолдан ұйымдастырылған ашаршылығы 1931-32 жылдары қатты белең алды десек те, ол зұлматтың басы 1930 жылдың жазынан басталып, зардабы 1935 жылдың аяғына дейiн созылған. Мысалы, жылдың соңына дейiн-ақ, Қазақстанда 313 мың адам аштықтан көз жұмды. Соның 35 мыңға жуығы Сырдария округiне (кейiнгi Оңтүстiк Қазақстан облысы)

кірген аудандарға тиесілі болды. Кейбір деректерде Қазақстанда 1931 жылы 855 мың адам, ал 1932 жылы 869 мың адам ашаршылық құрбанына айналған деп көрсетіледі. 1933 жылы 300 мың қазақ тағы шейіт кеткен. Осы жылдары 1 миллионға жуық қазақ шетелге асқан. Сонда есептеңізші, айналасы үш-төрт жылдың ішінде қанша қандасымыз опат кетті немесе жат жерге ауды? 2 миллион 332 мыңның шамасындағы адам аштан өлген. Оған жер ауған 1 миллионды қоссақ, зұлмат жылдары қазақ даласы 3,5 миллионға жуығынан айырылған» [7, 370].

Міне, осындай мәліметтерді білу арқылы білім алушылар ашаршылық жылдарындағы демографиялық көрсеткіштерді көркем мәтіндегі адам тағдырымен салыстыра отырып, тарихи деректердің артында нақты адамдардың өмірі тұрғандығын түсінеді. Бұл әдіс арқылы білім алушылар саяси, экономикалық және әлеуметтік себептерді ашаршылықтың демографиялық, әлеуметтік және рухани салдарымен байланыстыра талдайды.

Ашаршылық тақырыбын оқытуда қолданылатын келесі тиімді әдістердің бірі – пәнаралық байланыс әдісі. Ол ашаршылыққа байланысты тақырыптарды оқытуда білім алушылардың тарихи білімін кешенді түрде қалыптастыруға бағытталған тиімді әдістердің бірі. Аталмыш әдіс тарих пәнін әдебиет және география, азаматтық білім яғни құқық пәндерімен байланыстыра отырып, тарихи оқиғаны жан-жақты, тұтас құбылыс ретінде қабылдап қарауға мүмкіндік береді. Мәселен тарих пен әдебиеттің мазмұнын біріктіре оқыту үшін М. Әбдәкімұлының «Зобалаң» атты деректі романынан мынандай мәліметтер келтіреміз: «1917-18 жылдарда Алматы мен Ташкент аралығындағы облыстардың аумағын, солтүстік тарапы – Арал, Балқаш, Сарысуға дейінгі алаптарды қамтыған ұлы жұт – «Жылантақырда» 500 мыңдай қазақ аштықпен қатар, ауыл-ауылдарды жайпаған оба індетінен бақиға аттанды. Осы жұт пен қуаңшылық кесірінен күйіп кеткен даладан тістем шөп таппаған һәм оларға да көлденең тиген топалаң-кеселдің зардабынан 3 миллионға жуық мал қырылған. Базбір зерттеушілер мен тарихшылар қуаңшылық пен жұт – бүкіл Қазақстанды 1921-22 жылдары жайлаған деген пікірден әлі күнге таймай келеді. Олардың көпшілігі сол шақтарда Орталық Қазақстанда болған оқиғаларды күллі Қазақстан шегіне теліп жіберетін әдеттерінен де айнымай жүр. 1921-22 жылдары қуаңшылық пен жұт қазіргі Ақмола, Қарағанды, Жезқазған, Семей өңірлерін және Ақтөбенің шығыс аудандарын қамтыған. Мәселен, сол уақытта Шығыс, Батыс, Оңтүстік Қазақстанда, Қазақ АКСР-ның астанасы болып тұрған Орынбор аймағында аталмыш зұлмат болмаған» [7, 372-373]. Ашаршылық тақырыптарын оқытуда көркем әдебиеттегі осындай мәліметтерді пайдалану тарихи деректерді адам тағдыры арқылы түсіндіруге жол ашады. Әдеби шығармаларда ашаршылықтың әлеуметтік және рухани салдары, тарихи оқиға жайлы толыққанды бейне қалыптастыруға, атап айтқанда ашаршылық орын алған аймақтар, ондағы адам шығыны жайлы мәлімет береді.

Проблемалық оқыту әдісі - ашаршылыққа тиісті тақырыптарды меңгергенде білім алушылардың өз бетінше ойлай алуын, тарихи мәселелерді талқылап, шешім іздеуіне бағытталған тиімді педагогикалық тәсіл. Бұл әдістің басты ерекшелігі мұғалімнің дайын ақпаратты баяндауынан гөрі, білім алушыларға проблемалық сұрақтар қою арқылы олардың танымдық белсенділіктерін арттыруды көздейді.

Проблемалық оқыту барысында білім алушылар тарихи деректер мен оқиғаларды талдап, себеп-салдарлық байланыстарын анықтап, әртүрлі көзқарастарды салыстырады, өз ойы мен тұжырым жасауға үйренеді. Мұндай жұмыс түрі білім алушылардың сыни ойлау қабілетін дамытады, тарихи оқиғаларды тереңірек түсінуіне мүмкіндік береді. Мәселен мынандай проблемалық сұрақтар қоюға болады:

Ашаршылықтың басты себептері қандай? Мұндай сұрақ білім алушылардың саяси, экономикалық және әлеуметтік факторларды кешенді түрде талдауға жетелейді.

Бұл ауыр трагедияны болдырмауға болар ма еді? Білім алушылар тарихи жағдайды бағалап, баламалы шешімдер мен мәліметтер туралы ойланады.

Ашаршылықтың бүгінгі қазақ қоғамына әсері бар ма? Бұл сұрақ оларда тарихи сабақтастықты түсінуге, өткен мен бүгіннің байланысын анықтауға мүмкіндік береді.

Проблемалық оқыту әдісін қолдану арқылы біз білім алушыларда тарихи мәселелерге бейжай қарамауды, өз көзқарасын қалыптастыруды, дәлелді пікірлер айта білуді және тарихи оқиғалардан қорытынды жасауды дамытамыз. Аталмыш әдіс білім алушылардың тұлғалық дамуы мен азаматтық санасының қалыптасуына оң ықпал етеді.

Жоғарыда аталып кеткен мәліметтерді білу арқылы білім алушылар ашаршылық жылдарындағы демографиялық көрсеткіштерді көркем мәтіндегі адам тағдырымен салыстыра отырып, тарихи деректердің артында нақты адамдардың өмірі тұрғанын түсінеді. Бұл әдіс арқылы білім алушылар саяси, экономикалық және әлеуметтік себептерді ашаршылықтың демографиялық, әлеуметтік және рухани салдарымен байланыстыра талдайды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, тарих сабағында ашаршылыққа тиесілі тақырыптарды оқытқанда көркем әдебиетті пайдалану тарих пәнінің тәрбиелік маңызын арттырады. Көркем шығарма арқылы берілген белгілі бір тарихи оқиғалар білім алушылардың жүрегіне жол тауып, оларды адамгершілікке, ұлттық сананы құрметтеуге және өткен тарихымызға әділдікпен қарауға тәрбиелейді. Көркем әдебиет тарихи оқиғалардың адамзат тағдырына, ұлттардың рухани сілкіністеріне, қоғамдық өзгерістерге тигізген әсерін дәл, танымды түрде суреттейді. Бұл әдіс тек тарихи білімді тереңдетіп қана қоймай, білім алушылар бойында эмпатия мен азаматтық сананы оятады, ұлттық құндылықтарды құрметтеуге баулиды.

Тарих сабағында ашаршылық жөніндегі тақырыптарды оқытуда көркем әдебиетті пайдалану білім алушылардың тарихи білімін тереңдетіп, өткен оқиғаларды жан-жақты түсінуге мүмкіндік беретін тиімді құрал болып саналады. Атап айтқанда, салыстырмалы талдауды, пәнаралық әдісті, проблемалық оқытуды және тарихи деректермен жұмыс істеу әдістерін кешенді қолдану ерекше тиімді нәтиже береді. Салыстырмалы талдау арқылы оқушылар тарихи құжаттардағы нақты деректерді көркем әдебиетте сипатталған оқиғалармен салыстырады. Мәселен, ашаршылықтың себеп-салдары туралы ресми статистикалық деректер мен мұрағат материалдары жеке-жеке берілсе, көркем әдебиеттегі кейіпкерлер тағдыры осы тарихи шындықтың адам өміріндегі көрінісін ашады. Бұл тарихи дерек пен көркем образдың байланысын айшықтайды, білім алушылар сюжетті тереңірек түсінеді.

Пәнаралық әдіс тұтас білім беруді қамтамасыз ете отырып, тарих пен әдебиет мазмұнын біріктіреді. Мысалы, тарих сабағында 1928-1933 жылдардағы ұжымдастыру саясаты мен оның салдары қарастырылса, әдебиет сабағында Момбек Әбдәкімұлының «Зобалаңында» сипатталған оқиғалар талданады. Бұл тәсіл білім алушыларға тарихи кезеңді саяси және экономикалық құбылыс ретінде ғана емес, адам тағдыры, ұлттық трагедия ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Проблемалық оқытуды пайдалана отырып, мұғалім оқушыларды ой елегінен өткізуге және өз қорытындыларын тұжырымдауға бағыттайды. Мысалы, «Ашаршылық табиғи апат болды ма, әлде саяси шешімдердің салдары ма?» деген сұрақты талқылауға ықпал ету білім алушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамытады. Тарихи деректер мен көркем мәтінге сүйене отырып, дәлелді жауап бере алады. Тарихи деректермен жұмыс әдісі оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытады. Мұрағат құжаттары, статистикалық деректер, куәгерлердің сөздері сарапталып, олардың шынайылығы мен маңыздылығы бағаланады. Бұл әдіс білім алушыларды тарихи оқиғаларды объективті бағалауға үйретеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Михайлов В. Ұлы жұттың жазбалары: историческая литература. пер. Тоғанай. Т.А. Алматы. «Дәуір» баспасы, 1992. 240 б. 56 бб.

2. Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты: оқу құралы. Алматы. Қазақ университеті, 1992. 272 б. 56-98 бб.
3. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? Алматы. Ана тілі, 1993. 208 б. 19-116 бб.
4. Пианчола Н. Сталинская «иерархия потребления» и великий голод [Электронный ресурс]. Н. Пианчола. Режим доступа: <https://www.academia.edu/37560126/>
5. Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана / С. Камерон. Москва. Новое литературное обозрение. 2020. 490 стр. С. 98-112
6. Киндлер Р.. Сталиндік көшпенділер. Қазақстан билігі және ашаршылық / Роберт Киндлер. [ауд. Ө.Ахмет]. Астана. Фолиант, 2024. 432 б. 262-263 бб.
7. Әбдікімұлы М. Зобалаң. Деректі роман. Алматы. «Қазығұрт» баспасы, 2018. 392 б. 377 бб.

Reference liste:

1. Mikhailov V. Ulı zhuttiñ zhazbaları: Istoricheskaya literatura. (The Great Khutty's Notes: Historical Literature) per. Toganay. T.A. Almatı. «Dauir» baspası 1992. 240 b.56 bb.
2. Koygeldiev M., Omarbekov T. Tarih tagılımi ne deydi? (What does the history of history say?) Almaty. Mother Tongue, 1993. 208 p. pp. 19-116. Almatı. Ana tili, 1993. 208 b. 19-116 bb.
3. Pianchola N. Stalinskaya «iyerarkhiya potrebleniya» i velikiy golod (Stalin's «Consumption Hierarchy» and the Great Famine). N. Pianchola. Access mode:<https://www.academia.edu/37560126/>
4. Kameron S. Golodnaya step'. Golod, nasiliye i sozdaniye Sovetskogo Kazakhstana (The Hungry Steppe. Hunger, Violence and the Creation of Soviet Kazakhsta)S. Kameron. Moskva. Novoye literaturnoye obozreniye. 2020. 490 str. S. 98-112
5. Kindler R.. Stalindik koschpendiler. Kazakstan biligi zhane ascharchılıq (Stalin's nomads. The power of Kazakhstan and famine) Robert Kindler. [aud. O.Ahmet]. Astana. Foliant, 2024. 432 b. 262-263 bb.
6. Abdakimulı M. Zobalan. Derekti roman. (Zobalan / Documentary novel). Almatı. «Kazıgurt» baspası, 2018. 392 b. 377 bb.

Жауапты автор туралы мәлімет (толық аты-жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы): **Алдабергенова Молдир Кенесбековна** – Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан Педагогикалық Университеті, доктор PhD, «Дүниежүзі тарихы және дінтану» кафедрасының доцент м.а. Шымкент қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: mol-nur_an@mail.ru

**ЖАЛПЫ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY**

IRSTI: 03.00

<https://orcid.org/0009-0006-7842-6935>

Narzullayeva N.I.*

07.00.01 - in «History of Uzbekistan» PhD student,

M.Ulugbek NUUzb. Tashkent, Uzbekistan

**WOMEN INTELLECTUALS AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF
LITERATURE IN THE UZBEK SSR (1920s–1930s)**

***Corresponding author:** nasibanarzullayeva20@gmail.com

Abstract. This article examines the role of women intellectuals in the development of literature in the Uzbek SSR during the 1920s-1930s. The study analyzes the socio-cultural and political conditions that facilitated the emergence of female authors and their participation in literary processes. Special attention is given to the Jadid reform movement, which laid the foundation for women's education and intellectual activity. The research is based on archival materials, periodical publications such as Yangi yo'l, and memoir sources. The article argues that women intellectuals not only contributed to literary development but also reflected broader transformations in society. In particular, the "Abroad" section played an important role in broadening the worldview of local women by presenting materials about the lives of women in countries such as China, India and Africa. In addition, the inclusion of popular science materials related to disciplines such as medicine, mathematics, and geometry not only contributed to improving women's literacy, but also aimed at forming them into educated and active members of society. Within the framework of this study, it is possible to trace in chronological order the women who actively collaborated with the Yangi Yol magazine, and the thematic areas of their work.

Keywords: women intellectuals, Uzbek SSR, literature, Jadidism, Soviet period, women's press

FTAXP: 03.00

<https://orcid.org/0009-0006-7842-6935>

Нарзуллаева Н.И.*

07.00.01 – «Өзбекстан тарихы» мамандығы бойынша докторант

М.Ұлықбек атындағы ӨзБҰУ. Ташкент, Өзбекстан

**ӨЗБЕК КСР-ДА ӘДЕБИЕТТІҢ ДАМУЫНДАҒЫ
ӘЙЕЛ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ РӨЛІ (1920–1930 жж.)**

***Автор-корреспондент:** nasibanarzullayeva20@gmail.com

Түйін: Мақалада 1920-1930 жылдары Өзбек КСР-де әдебиеттің дамуына әйел зиялыларының қосқан үлесі қарастырылады. Зерттеуде әйел авторлардың қалыптасуына және олардың әдеби үдерістерге қатысуына ықпал еткен әлеуметтік-мәдени және саяси жағдайлар талданады. Әйелдердің білім алуы мен зияткерлік белсенділігінің негізін қалаған жәдиттік реформалық қозғалысқа ерекше назар аударылады. Зерттеу архив материалдарына, мерзімді басылымдарға, соның ішінде «Yangi yo'l» журналына, сондай-ақ естелік деректерге негізделген. Мақалада әйел зиялылары әдебиеттің дамуына үлес қосып қана қоймай, қоғамдағы кең ауқымды өзгерістерді де бейнелегені дәлелденеді. Атап айтқанда, «Шетел» бөлімі Қытай, Үндістан және Африка сияқты елдердегі әйелдердің өмірі туралы материалдарды ұсына отырып, жергілікті әйелдердің дүниетанымын кеңейтуде маңызды рөл

атқарды. Сонымен қатар, медицина, математика және геометрия сияқты пәндермен байланысты ғылыми-танымал материалдарды қосу әйелдердің сауаттылығын арттыруға ықпал етіп қана қоймай, олардан қоғамның білімді және белсенді мүшелерін қалыптастыруға бағытталған. Осы зерттеу аясында "Янги йол" журналымен белсенді жұмыс істеген әйелдердің хронологиялық тәртібін және олардың жұмысының тақырыптық бағыттарын байқауға болады.

Кілт сөздер: әйел зиялылары, ӨзбекКСР, әдебиет, жәдидшілдік, кеңестік кезең, әйелдер баспасөзі

MPHTI: 03.00

<https://orcid.org:0009-0006-7842-6935>

Нарзуллаева Н.И.*

докторант по специальности 07.00.01 - «История Узбекистана»

НУУзб. им. М.Улугбека. Ташкент, Узбекистан

ЖЕНЩИНЫ-ИНТЕЛЛЕКТУАЛЫ И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ЛИТЕРАТУРЫ В УЗБЕКСКОЙ ССР (1920–1930-е гг.)

***Автор-корреспондент:** nasibanarzullayeva20@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматривается роль женщин-интеллектуалов в развитии литературы в Узбекской ССР в 1920–1930-е годы. Анализируются социально-культурные и политические условия, способствовавшие формированию женского авторства и их участию в литературных процессах. Особое внимание уделяется джадидскому реформаторскому движению, заложившему основу для образования и интеллектуальной активности женщин. Исследование основано на архивных материалах, периодических изданиях, таких как «Янги йол», а также мемуарных источниках. В статье утверждается, что женщины-интеллектуалы не только внесли вклад в развитие литературы, но и отразили более широкие общественные трансформации. В частности, раздел «За рубежом» сыграл важную роль в расширении мировоззрения местных женщин, представив материалы о жизни женщин в таких странах, как Китай, Индия и Африка. Кроме того, включение научно-популярных материалов, связанных с такими дисциплинами, как медицина, математика и геометрия, не только способствовало повышению грамотности женщин, но и было направлено на формирование из них образованных и активных членов общества. В рамках этого исследования можно проследить в хронологическом порядке женщин, которые активно сотрудничали с журналом «Янги йол», и тематические направления их работ.

Ключевые слова: женщины-интеллектуалы, Узбекская ССР, литература, джадидизм, женская пресса

Introduction

In past centuries, the territory of present-day Uzbekistan, as part of Central Asia, was occupied by the khanates of Bukhara, Kokand, and Khiva. Despite being surrounded by political and economic challenges, this period witnessed a certain level of development in education, literature, and culture. In particular, a number of enlightened and prominent female poets emerged among women, including Uvaysiy, Nodirabegim (Mahloroyim), Dilshodi Barno, Anbar Otin, To‘tiqiz, Xayriniso, and Bahriniso [1, 15-18].

For instance, Dilshodi Barno composed ghazals in both Tajik and Uzbek languages. Initially working alongside her mother-in-law and, following her passing, independently for 51 years, she was actively engaged in teaching literacy to women. A total of 891 Uzbek girls studied at her school, among whom notable poets such as Anbar Otin, To‘tiqiz, Xayriniso, and Bahriniso were trained.

In this context, it is appropriate to briefly consider the activities of Anbar Otin. Anbar Otin

Farmonqul qizi (1870, Kokand – 1915) was an Uzbek poet who studied at Dilshod Otin's school. In addition to her literary work, she was actively involved in educating and mentoring young girls in her community, which earned her the title of "Otin". The works of Anbar Otin are predominantly social in nature, addressing issues such as injustice of the time, the difficult conditions of the working population, and the importance of enlightenment. In her work «Qarolar falsafasi» («Philosophy of the Oppressed»), she vividly portrays the harsh fate of women. Furthermore, she raises the issue of women's social status and advocates for their legitimate rights within society.

In evaluating the role of motherhood, Anbar Otin emphasizes its fundamental importance, stating: «A mother is such a wise creator that she brings into the world and nurtures figures like Plato and Aristotle, Avicenna and Ulugbek, Jami, Saadi, Ferdowsi and Khayyam, Nodira and Uvaysiy...» [2,89-96]. Thus, Anbar Otin can be regarded as one of the progressive intellectual women who, through her literary works, addressed social problems and actively advocated for women's rights.

Materials and methods

Theoretical analysis

In the 1920s, the entry of women into the literary process in the territory of the Uzbek SSR was primarily realized through the pages of periodical press. Publications intended for women served as the first creative platform for female authors[3].

According to the memoirs of Saodat Shamsiyeva, «whenever Soviet Press Day was celebrated, I would recall those Uzbek girls and young women of the 1920s who had just gained freedom, learned literacy, and began to take up the pen to write poems and epics about women's emancipation».

Women gradually began to appear in various periodicals. At the same time, the monthly socio-political, literary, and illustrated women's journal *Yangi yo'l*, published by the Women's Department of the Central Committee of the Communist Party of Uzbekistan, became an important platform. The journal evolved into a space where numerous women expressed their experiences, emotions, and social realities through literary creativity, thereby reflecting the spirit of the era[4, 156-158].

In another account, Saodat Shamsiyeva notes: «We attended a literary circle organized by our literature teacher, the scholar Abdurahmon Sa'diy, at the Women's Educational Institution. Our early writings were discussed there. Many of the participants of this circle later became the first writers of the Soviet period - poets, authors, and journalists. Sobira Xoldorova was sent to Moscow to study journalism and became a highly qualified journalist. Oydin Sobirova became a writer. Xosiyat Tillaxon qizi not only became a poet but also served for many years as the editor of the women's journal «Yangi yo'l». Other members, such as Karima Bobojonova and Saodat Rahmonova, worked in regional newspapers and journals» [5].

The memoirs of Saodat Shamsiyeva thus provide valuable insight into the formation of an intellectual and literary environment among Uzbek women in the early 1920s. This literary milieu and the activities of such circles later found a more structured expression in the women's journal «Yangi yo'l».

The first issue of «Yangi yo'l» was published in Samarkand on December 1, 1925. From the 4th issue in 1926, it was published in Tashkent, and from June 1, 1927, it was again relocated to Samarkand. The following table presents the editorial leadership of the journal during different periods. Source: compiled by the author.

Table - 1. Compiled by the author

Period	Editor-in-Chief//Editorial Board	Notes
December 1925 - November 1927	Editorial Board: Alimov, Nazirova, Korieva, Nosirova, Karimova, Saifullina	Initial organizational stage of the journal

December 1927 - August 1929	Tojixon Shodieva	Period of single editorial leadership
From September 1929	Editorial Board: Tojixon Shodieva, Sobira Xoldor qizi, Tojixon Rustambek qizi, Xosiyat Tillaxon qizi, Mahbuba Rahim qizi	Stage characterized by the leadership of women intellectuals.

If we focus on the activities of the journal, it can be observed that in its early years it was managed by a collective editorial board. From December 1925 to November 1927, the editorial board included Alimov, Nazirova, Korieva, Nosirova, Karimova, and Saifullina. This period represents the formative stage of the journal, during which the editorial structure was mixed, and the publication functioned primarily as a platform for general educational and socio-political dissemination.

From December 1927 to August 1929, the position of editor-in-chief was held by Tojixon Shodieva, marking a transition to individual editorial leadership. From September 1929 onward, the journal returned to a collective editorial board structure.

The journal «Yangi yo‘l» played a significant role as a cultural platform in the formation of women intellectuals and female poets. It served as a space where women could develop their literary voice and participate in broader socio-cultural discourse.

Throughout the 1930s, the journal was published regularly and consisted of a wide range of thematic sections, including: «Politics», «Education», «Upbringing», «Cooperation», «Production», «Law», «Literature», «Medical Assistance», «Household», «Economic Activities», «Mailbox», «Our Life», «Abroad», «Youth», «Public Health», «Science and Technology», «Bibliography», «Knowledge and Wisdom», «Court and Everyday Life», «What Do They Write to Us About?», «From All Sides», «Miscellany», «Questions to the Editorial Office of Yangi yo‘l», «Responses and Advice from the Editorial Board», «From Received Letters», «Various Notes», «Odds and Ends» «Announcements»[7].

As can be seen, the journal operated across numerous sections that reflected the social, political, cultural, and educational life of women, thereby functioning as a comprehensive platform for representing women’s experiences and participation in public life.

On the pages of the journal, issues that were highly relevant to women - such as education, family, labor, freedom, and women’s position in society - were consistently addressed. These themes were expressed in both literary and journalistic forms. A close examination of the journal reveals that each section contained distinct and diverse types of information.

In particular, the section «Abroad» played an important role in broadening the worldview of local women by presenting materials about the lives of women in countries such as China, India, and Africa. In addition, the inclusion of popular scientific materials related to disciplines such as medicine, mathematics, and geometry not only contributed to increasing women’s literacy but also aimed at shaping them into educated and active members of society.

Although the poems published in the journal covered a variety of topics, they were united by common themes such as freedom, emancipation, the pursuit of enlightenment, women’s lives, and social awakening. As part of this study, it is possible to trace, in chronological order, the women who actively contributed to the journal «Yangi yo‘l» and the thematic directions of their works.

Results and discussion

The composition of authors actively participating in the «Literature» section of «Yangi yo‘l» clearly reflects the scale and social orientation of the literary environment formed around this publication. The section prominently featured female authors such as Xosiyat Tillaxon qizi, Oydin (Manzura Sobirova), Sobira Xoldorova, Saodat Shamsiyeva, Muzayinna Alaviya, Hojar G‘ulom qizi, Saodat Shamsiddin, S.Burnoshova, Erk Chirchiqboeva, Zarifa, Halima Shoumar qizi, Xosiyat

Musino, Nurtoy, Mahbuba Rahim qizi, Sayyora, Muazzama, M. Diloar qizi, and Kavkab, whose works were regularly published.

At the same time, the participation of male authors such as Mirtemir, G‘ayratiy, M.Tojizoda, and Ibrohim Usmoniy can also be observed. This indicates that the journal was not merely a narrowly defined women’s publication but rather a platform closely connected with the broader literary process.

Table - 2. Women’s Participation in the Journal «Yangi yo‘l» (1926)

	Author	Title / Topic	Journal	Year	Issue
1	Sharofat	May Day before the Revolution	Yangi yo‘l	1926	No. 4
2	Karimova	New Forces	Yangi yo‘l	1926	No. 4
3	Uzbek Girl	Essential Advice on Child Upbringing	Yangi yo‘l	1926	No. 5
4	Nafisa	New Forces in the Elimination of Illiteracy	Yangi yo‘l	1926	No. 5
5	Sharapat	How Soviet Laws Saved Little Nazira	Yangi yo‘l	1926	No. 6
6	Xosiyat Tillaxon qizi	The Voice of My Comrade	Yangi yo‘l	1926	No. 6
7	Bashorat Jalolova	Another Step Forward	Yangi yo‘l	1926	No. 6
8	Oydin	The Negative Impact of Poor Upbringing on Schooling	Yangi yo‘l	1926	No. 6
9	Zuhra Safarova	Physical Education Activities	Yangi yo‘l	1926	No. 6
10	Saodat	My Wish	Yangi yo‘l	1926	No. 7–8
11	Dilbar Qoriyeva	The Purpose of Preschool Education	Yangi yo‘l	1926	No. 7–8
12	Zarifa O‘rmonova	What Is Being Written from the Mahallas?	Yangi yo‘l	1926	No. 7–8
13	Saodat Mirzo Aziz qiz	Our Wishes	Yangi yo‘l	1926	No. 7–8
14	Uzbek Girl	Essential Advice on Child Upbringing	Yangi yo‘l	1926	No. 7–8
15	Risolat M.	Scientific Journey	Yangi yo‘l	1926	No. 9
16	Oysha Rahmon qizi	Child Upbringing	Yangi yo‘l	1926	No. 9
17	Madrahimova R.	Women’s Club of the Old City of Samarkand	Yangi yo‘l	1926	No. 9
18	Saodat Mahmadjon	The Need to Combat Superstition	Yangi yo‘l	1926	No. 10
19	Oliya Hismat qizi	The October Revolution and Women of the East	Yangi yo‘l	1926	No. 10
20	Rahima	Women of the Zarafshan Region	Yangi yo‘l	1926	No. 10
21	Oydin	True Life	Yangi yo‘l	1926	No. 10
22	Saodat Rahmonova	I Wish	Yangi yo‘l	1926	No. 10
23	Oydin	Suffering Due to the Inability to Live in Freedom	Yangi yo‘l	1926	No. 10
24	Hamida Muhammadjon	The Ranks of Youth Are Expanding	Yangi yo‘l	1926	No. 10
25	Uzbek Girl	New Alphabet	Yangi yo‘l	1926	No. 11–12
26	Zarifa	To My Comrade	Yangi yo‘l	1926	No. 11–12
27	Amina Ibrohim qizi	New Alphabet	Yangi yo‘l	1926	No. 11–12

The analysis of materials published in the journal *Yangi yo'l* in 1926 demonstrates that female authors participated actively and systematically in this publication. According to the data presented in the table, at least 27 articles were written by women during the year. This indicates that, by the mid-1920s, women had begun to occupy an increasingly stable and significant position in the press, as well as in broader socio-cultural and educational processes.

Conclusion

In conclusion, the analysis of the journal «Yangi yo'l» demonstrates that it played a crucial role in the formation of women's intellectual and literary activity in the Uzbek SSR during the 1920s–1930s. The journal functioned not only as a platform for publishing literary works but also as an important socio-cultural space where women articulated their voices, expressed their experiences, and engaged with contemporary issues. The findings of this study show that women's participation in the literary process was not sporadic but systematic and increasingly institutionalized. The growing number of female authors and the thematic diversity of their writings - covering education, family, emancipation, and social transformation - indicate that women were becoming active contributors to public discourse.

At the same time, the journal reflects the complex interaction between traditional cultural norms and Soviet modernization policies. While it provided new opportunities for women's education and self-expression, it also functioned as an ideological instrument that shaped and directed women's roles in accordance with state priorities. Thus, «Yangi yo'l» can be regarded as a key medium through which the early generation of women intellectuals emerged and developed. The legacy of these women represents an important stage in the history of Uzbek literature and contributes to a deeper understanding of gender, culture, and intellectual transformation in early Soviet Central Asia.

References liste:

1. Qodirova, M. Dilshod. Life and Works. (Жизнь и творчество). Tashkent: Fan Publishing House, 1971. p.30. 15-18 pp.
2. Uzbek Soviet Encyclopedia (Узбекская советская энциклопедия). Volume 1. Tashkent: State Scientific Publishing House, 2000. 89-96 pp.
3. National Archive of Uzbekistan (Национальный архив Узбекистана, фонд R-2894, опись 1, дело 17, лист 1.), fund R-2894, inventory 1, file 17, folio 1.
4. Nuriddinova F. Turon Javohirlari (Turon Javohirlari). Tashkent: Mumtoz So'z Publishing House, 2019. p. 244. 156-158 pp.
5. National Archive of Uzbekistan (Национальный архив Узбекистана, фонд R-2894, опись 1, дело 17, лист 2.), fund R-2894, inventory 1, file 17, folio 2.
6. Yangi yo'l - journal (Журнал - Yangi yo'l) 1926. Issues No. 4-12. Prepared by the author on the basis of materials from the Rare Publications Department of the Turon Library.
7. Хайдаров М., Ерметов А., Хайдаров И. Национальный вопрос в Узбекистане в начале XX века. «QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал. 1(25) 03 / 2025 С.43-53. <https://doi.org/10.54251/2522-4026.2025.5.25qaz>

Information about the author responsible for the correspondence (place of work, phone number, e-mail): **Narzullayeva Nasiba Ibragim qizi** - PhD student in History of Uzbekistan (07.00.01), National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan. e-mail: nasibanarzullayeva20@gmail.com

ӨЛКЕТАНУ - ДІНТАНУ ЖӘНЕ АНТРОПОЛОГИЯ
КРАЕВЕДЕНИЕ - РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ И АНТРОПОЛОГИЯ
LOCAL HISTORY - RELIGIOUS STUDIES AND ANTHROPOLOGY

FTAXP: 17.82.00

<https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

<https://orcid.org/0009-0006-2399-6359>

Таджиев Х.Х., Шекербек А.М.*

доктор PhD, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент. Қазақстан

АБАЙ ІЛІМІ МЕН ЖӘДИДШІЛДІК ИДЕЯЛАРДЫҢ ӨЗАРА ЫҚПАЛЫ

***Автор корреспондент:** shekerbekaruzhan@bk.ru

Түйін: мақалада қазақ руханиятының көрнекті өкілі Абай Құнанбайұлының діни-философиялық ілімі мен түркі-мұсылман әлеміндегі ағартушылық бағыттағы жәдидшілдік идеяларының өзара мазмұндық сабақтастығы кешенді түрде қарастырылады. Зерттеу барысында Абай шығармаларындағы иман, Алла танымы, адам болмысы, рухани кемелдену мәселелері жүйелі талданып, ақынның діни көзқарасының мәні сыртқы ғибадат формаларынан гөрі ішкі сенім, жүрек тазалығы және ақылға негізделген таныммен тығыз байланысты екені айқындалады. Сонымен қатар, Абайдың діни танымындағы рационалдық сипат, діннің мәнін түсіндірудегі сыншыл ұстаным және діни білім беру жүйесіне қатысты көзқарастары жәдидшілдік ағымның ағартушылық, жаңашылдық бағыттарымен салыстырмалы түрде сараланады. Ақынның дінді соқыр сенімнен аршып, оның адамгершілік және рухани мәнін алдыңғы орынға қоюы жәдидшілдік идеялардағы «саналы дін», «жаңаша білім беру» ұстанымдарымен мазмұндық тұрғыдан үндес келетіні ғылыми негізде дәлелденеді. Мақалада Абайдың «толық адам» ілімі ерекше назарға алынып, оның негізін құрайтын ақыл, әділет, рақым категориялары арқылы кемел тұлға қалыптастыру концепциясы талданады. Бұл ілімнің жәдидшілдік ағымдағы тұлғаны рухани және интеллектуалдық тұрғыдан жетілдіру идеяларымен байланысы анықталады. Мақала барысында салыстырмалы-тарихи, герменевтикалық және мәтіндік талдау әдістері қолданылып, Абай мұрасы мен жәдидшілдік идеялардың өзара ұқсастықтары мен ерекшеліктері жүйеленеді. Нәтижесінде, екі бағыттың да түпкі мақсаты – адам санасын жаңғырту, иман мен білімді ұштастыру арқылы қоғамды рухани жетілдіру екені тұжырымдалады.

Кілт сөздер: Абай ілімі, жәдидшілдік, иман, толық адам, ағартушылық, рационалдық, дін, руханият, әділет, ақыл

MPHTI: 17.82.00

<https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

<https://orcid.org/0009-0006-2399-6359>

Таджиев Х.Х., Шекербек А.М.*

доктор PhD, доцент, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

магистрант, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ВЗАИМОСВЯЗЬ УЧЕНИЯ АБАЯ И ИДЕЙ ЖАДИДИЗМА

***Автор корреспондент:** shekerbekaruzhan@bk.ru

Аннотация: В данной статье комплексно рассматривается содержательная взаимосвязь религиозно-философского учения выдающегося представителя казахской духовности Абая Кунанбайулы и идей просветительского направления жадиизма в тюркско-мусульманском мире. В процессе исследования систематически анализируются вопросы веры, познания Аллаха, природы человека и духовного совершенствования в произведениях Абая, выявляя, что религиозные взгляды поэта связаны прежде всего с внутренней верой, чистотой сердца и познанием, основанным на разуме, а не с внешними формами поклонения. Кроме того, рациональный характер религиозного понимания Абая, его критический подход к толкованию религии и взгляды на систему религиозного образования сопоставляются с просветительскими и обновленческими принципами жадиизма. Стремление поэта освободить религию от слепых суеверий и поставить на первый план её моральное и духовное значение содержательно созвучно жадиистским идеям «сознательной религии» и «нового образования», что подтверждается научно. Особое внимание в статье уделяется учению Абая о «совершенном человеке», анализируются его фундаментальные категории – разум, справедливость и милосердие, формирующие концепцию зрелой личности. Установлена связь данного учения с идеями жадиизма о духовном и интеллектуальном развитии личности. В работе применяются сравнительно-исторический, герменевтический и текстовый методы анализа, систематизируются сходства и различия между наследием Абая и идеями жадиизма. В итоге делается вывод, что основная цель обоих направлений – обновление сознания человека и духовное совершенствование общества через интеграцию веры и знания.

Ключевые слова: учение Абая, жадиизм, вера, совершенный человек, просвещение, рациональность, религия, духовность, справедливость, разум

IRSTI: 17.82.00

<https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

<https://orcid.org/0009-0006-2399-6359>

Tadzhiyev Kh.Kh., Shekerbek A.M.*

doctor PhD, Associate Professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Master's student, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

THE INTERRELATIONSHIP OF ABAY'S TEACHINGS AND JADIDIST IDEAS

***Corresponding author:** shekerbekaruzhan@bk.ru

Abstract: This scholarly article comprehensively examines the substantive interconnection between the religious-philosophical teachings of the prominent figure of Kazakh spirituality, Abay Qunanbaiuly, and the educationally reformist Jadidist ideas within the Turkic-Muslim world. During the research, Abay's works addressing faith, knowledge of God, human nature, and spiritual perfection are systematically analyzed, revealing that the poet's religious perspective is more closely connected with inner belief, purity of heart, and cognition based on reason, rather than mere external forms of worship. Furthermore, the rational character of Abay's religious understanding, his critical approach to interpreting faith, and his perspectives on religious education are comparatively examined in relation to the pedagogical and reformist principles of the Jadidist movement. The poet's effort to liberate religion from blind superstition and to prioritize its moral and spiritual significance aligns substantively with the Jadidist principles of «conscious religion» and «modernized education», which is demonstrated on a scholarly basis. The study places particular emphasis on Abay's doctrine of the «perfect human», analyzing its foundational

categories of reason, justice, and compassion, which constitute the framework for cultivating a mature personality. The connection of this doctrine with the Jadidist movement's ideas on developing individuals spiritually and intellectually is clearly established. Comparative-historical, hermeneutical, and textual analysis methods are applied throughout the article, systematically outlining the similarities and distinctions between Abay's heritage and Jadidist thought. Ultimately, it is concluded that the core aim of both approaches is to renew human consciousness and to elevate society spiritually by integrating faith and knowledge.

Keywords: Abay's teachings, jadidism, faith, perfect human, enlightenment, rationality, religion, spirituality, justice, reason

Кіріспе

Жәдидшілдік - мұсылман жұртшылығының рухани һәм мәдени тіршілігінде жаңа бір леп әкелген, ескіліктің қасаң қағидаларын бұзып, ғылым-білімге сүйенген өркениетті жолды ұстануға үндеген ағартушылық қозғалыс. Бұл ағым, әсіресе, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында түркі-мұсылман халықтарының арасында кеңінен таралып, олардың қоғамдық санасының жаңғыруына, оқу-ағарту ісінің ілгерілеуіне зор ықпал етті. Жәдидшілдер «усули жәдид», яғни «жаңа әдіс» арқылы бала оқыту ісін жеңілдетіп, сауат ашуды тездетуді, дүниелік ғылымдарды игеруді мұрат тұтты. Олар үшін дін мен ғылым бір-біріне қарсы емес, қайта бірін-бірі толықтыратын, адамзатты кемелдікке бастайтын қос арна деп танылды.

Осындай игі мұраттағы қозғалыс қазақ даласына да жат болмай, өз өрісін тапты. Қазақ сахарасына жәдидшілдік идеялардың таралуына қырымдық татардың көрнекті ғалымы Ысмайыл Ғаспыралының «Тәржіман» газеті үлкен себепкер болды деуге негіз бар [1, 1-69]. Аталған басылым түркі жұртының ортақ мұң-мұқтажын жоқтап, ғылым мен білімнің, бірлік пен өркендеудің жаршысы болды. Сол себепті де Алаш қайраткерлері Батыс пен Шығыстың игілігін тең ұстаған, ғылыми исламды өмірінің өзегіне айналдырған Исмаил Гаспринскийді өздеріне үлгі тұтты. Өз халқын қараңғылық құрсауынан алып шығуды мұрат еткен қазақ зиялылары - Абай мен Шәкәрімнен басталып, кейіннен Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов сынды тұлғалармен жалғасып, патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы үн көтеріп, елін оятуға шақырды. Олардың халыққа арнап жазған үндеулері мен прокламацияларын заманында зор ерлік деп бағалау орынды. Өйткені бұл әрекеттер қазақ жұртының ұлттық санасын сақтап қалуға, рухани дербестігін қорғауға бағытталған еді. Мәселен, 1902 жылы енгізілген «крестьян начальнигі» жүйесіне, сондай-ақ ресми мектептерде араб тілін қолдануға тыйым салынуына білдірілген қарсылық - осының айқын айғағы ретінде аңғарсақ болады.

Бұл кезеңде қазақ оқығандарының арасында да түрлі көзқарас, түрлі бағыт орын алды. Бір тобы - «батысшылдар» атанып, орыс әдебиеті мен Еуропа мәдениетін игеру арқылы елді ілгері бастыруды көздеді, дінді екінші қатарға ысырып қойса, екінші бір топ - «түрікшілдер» - дін мен ғылымды біртұтас дүние деп танып, ислам негізінде білім мен мәдениетті дамыту қажет деп білді. Міне, осы екі бағыттың тоғысқан тұсында жәдидшілдік идеялар айрықша маңызға ие болып, халықтың рухани жаңғыруына дәнекер болды.

Жәдидшілдік идеялардың қазақ топырағында орнығуына Ахмет Байтұрсынұлының еңбегі ерекше. Ол Ысмайыл Ғаспыралы ұсынған «усули саути» әдісін қолдап, қазақ әліпбиін реформалауда тиімді пайдаланды. 1912 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Оқу құралы» атты еңбегінде автор өзінің дыбыстық әдіске сүйенгенін және оны Исмаил бейдің шығармалары негізінде түзгенін ашық көрсетеді. Бұл еңбек қазақ баласының сауатын ашуда, оқу жүйесін жаңартуда үлкен рөл атқарды.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде де жәдидшілдік сарын анық байқалады. Ғалымдар бұл дәуір қаламгерлерін олардың ұстанған бағытына қарай түрліше жіктейді. Мәселен, Б.Кенжебаев оларды ағартушылар және ағартушы-демократтар деп бөлсе [2, 189-

190], Ө.Әбдіманов үш бағытты көрсетеді: ағартушы, ағартушы-демократ және буржуазияшыл-ұлтшыл ақын-жазушылар [3, 82]. Бұл пікірлердің барлығы да жәдидшілдік идеялардың әдебиетке тигізген ықпалын айқындай түседі.

Міржақып Дулатұлының «Мен өзім медреседе оқымасам да 1904 жылдан бастап ноғай әдебиетін үйренуге әуестендім. «Тәржіман» газетін оқитын болдым. Бұлар маған сінді» деп жазуы [4, 109] - сол кезеңдегі қазақ зиялыларының жәдидшілдік идеялармен сусындағанының айқын дәлелі. Шынында да, «Тәржіман» газеті қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, тарихы мен экономикасына қатысты көптеген мақалалар жариялап, ел тағдырына бейжай қарамағанын көрсетті. Онда жарық көрген «Қазақтар», «Торғай һәм Орал облыстарындағы қазақтардың жағдайы», «Қазақтар және отарлау саясаты» секілді мақалалардан автордың қазақ жұртына деген жанашырлығы анық аңғарылады.

Осы айтылған жайттардың барлығы жәдидшілдік қозғалысының қазақ қоғамындағы орны мен маңызын айқындай түседі. Бұл қозғалыс тек оқу-ағарту ісімен шектелмей, ұлттық сана-сезімнің оянуына, рухани жаңғыруға, елдің болашақ бағдарының айқындалуына зор ықпал етті. Сондықтан жәдидшілдік пен Абай ілімінің өзара сабақтастығын зерделеу – қазақ руханиятының терең тамырларын тануға бастайтын маңызды ғылыми мәселе.

Абайдан кейінгі ұрпаққа ой саларлық рухани мұра қалдырған Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің естелігінде Абайдың философиялық және діни мұрасын жалғастырушы ретінде Исмаил Гаспралыны атап көрсетеді: «Абайдан кейінгі ұстазым ретінде Тержуман газетінің иесі Исмаил Гаспралыны айтсам артық болмайды. Оның газетін оқыдым, көп нәрсе үйрендім. Алла Тағала екі дүниеде мақсатына жеткізсін. Аумин» [1, 18].

Абай философиясының бұл тұжырымдары қазақ әдебиеті мен діни-философиялық ойдың дамуына терең ықпал етіп, Шәкәрім, Мекемтас Мырзахметұлы сияқты кейінгі зерттеушілерге рухани сабақ ретінде берілді. Сонымен, Абай мұрасы қазақ қоғамының мәдени және философиялық дамуына, адам бойында рухани кемелдік пен иман қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған айрықша құндылық болып саналады.

Материалдар мен әдістер

Теориялық талдау

Мақалада Абай Құнанбайұлының діни-философиялық ойлары мен өлеңдері, қарасөздеріндегі моральдық және рухани идеяларды талдау үшін бірнеше ғылыми әдіс қолданылды. Мәтіндік талдау әдісі арқылы ақын шығармаларындағы сөздер, тіркестер, риторикалық құрылымдар, әсіресе иман, ақыл, әділет, рахым сияқты негізгі тақырыптар зерттелді. Бұл әдіс Абай ойларын нақты мәтіндік деректер арқылы дәлелдеуге мүмкіндік берді.

Салыстырмалы әдіс - Абайдың діни-философиялық көзқарастарын замандастарының, әсіресе Исмаил Гаспралының ағартушылық қызметімен салыстыруға мүмкіндік берді. Мұның нәтижесінде Абайдың ойларының ерекшелігі, дін мен ақыл арасындағы үйлесімділік, адам бойындағы моральдық қасиеттерге ерекше мән беруі айқындалды.

Тарихи-көркемдік контекст әдісі - XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік, діни және мәдени жағдайын зерттеуге мүмкіндік берді. Бұл әдіс арқылы Абай шығармашылығының өз дәуірінің талабына сай екенін, рухани және моральдық мәселелерді шешуге бағытталғанын көрсетуге болады.

Философиялық интерпретация әдісі – ақын шығармаларындағы адамгершілік, иман, әділет, рахым сияқты моральдық категорияларды ғылыми тұрғыда талдауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, аналитикалық әдіс арқылы өлеңдер мен қарасөздердегі тақырыптар мен мотивтер жүйеленіп, олардың біртұтас философиялық тұжырымға қалай айналғаны зерттелді. Сонымен қатар салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы Абай шығармашылығының дәстүрлі ислам философиясымен және шығыс-батыс ойшылдарының ілімімен байланысы қарастырылды. Мұнда Шәкәрім Құдайбердіұлының Абайды түсіну тәсілдері, Гаспралының

педагогикалық ықпалы және қазақ зиялылары арасындағы білім мәселелері де зерттеу шеңберіне енді. Осы әдістердің жиынтығы Абай шығармашылығын әдеби, философиялық және рухани қырларынан кешенді талдауға мүмкіндік беріп, ғылыми зерттеудің негізін қалыптастырды.

Нәтиже мен талқылаулар

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ қоғамы білім мен діни таным мәселелері тұрғысынан күрделі әлеуметтік-философиялық өзгерістерге ұшырады. Сол кезеңдегі оқымысты және зиялы қауым арасында негізгі екі бағыт анық көрініс тапты: біріншісі - дәстүрлі қадимдік бағыт, екіншісі - жаңашылдыққа негізделген жәдидшілдік. Қадимшілдік бағытында молдалар мен дәстүрлі медреселердің үстемдігі сақталып, шәкірттерді тек Құран мен хадис негізінде оқыту, сыртқы рәсімдер мен ескі дәстүрлерге бағындыру басты мақсат болып саналды. Бұл жүйенің басты ерекшелігі - шәкірттердің ой-санасын шектеу, жаңа ғылыми білім мен дүниелік пәндерді оқу бағдарламасына қосуға мүмкіндік бермеу еді. Дәстүрлі оқу орындарында білім алушылардың негізгі міндеті – дін ілімдерін жаттау, шәкірттердің ой-өрісі тек догмалық ережелерге бағынуымен шектелді. Мұндай жүйе қоғамдағы интеллектуалдық дамуды тежеді, әрі жастардың ой-санасын жаңаруға мүмкіндік бермеді.

Абай Құнанбайұлының өлеңдері мен қара сөздерінде адам өмірінің өткіншілігі мен тағдырдың өзгермейтін біртұтастығы туралы философиялық ойлар жиі кездеседі. Мысалы:

«Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір Құдайдан басқаның бәрі өзгермек» [5, 65]

Бұл жолдардан көрініп тұрғандай, Абай өмірдің өткіншілігін, адам тағдырының қайталанбас ерекшеліктерін терең сезінген философ ретінде өмірді тек сыртқы әрекеттер тұрғысынан ғана емес, ішкі сенім мен рухани тазалық тұрғысынан қабылдайтынын көрсетеді. Ол үшін адамның өміріндегі ең маңызды нәрсе - тек сыртқы формалдық рәсімдер емес, ішкі сенім мен парасаттылық, ойдың биіктігі мен жүректің тазалығы.

Абайдың шығармаларына зер салсақ, ол дәстүрлі догмалыққа қарсы өзіндік философиялық позициясын қалыптастырғанын байқаймыз. Мысалы, өлеңдерінде:

«Сүйенген, сенген дәурен жалған болса,
Жалғаны жоқ бір Тәңірім, кеңшілік қыл» [6, 25]

одан бөлек:

«Дүниеге дос ақиретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей боп орныға алмас.
Дүниеге ынтық, махшарға амалсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас» [6, 60]

– деп, ол шынайы сенім мен рухани әлемге баса назар аударады, яғни адам өз өмірін тек дүниелік табыстарға ғана сүйеніп құруға болмайтынын, рухани тазалық пен білімге мән беру керектігін айқындайды. Абайдың осы ойлары жәдидшілдік идеясымен үндескендей, себебі жәдидшілдік – білім мен ғылымның дамуына бағытталған қозғалыс ретінде, дін мен білімді үйлестіріп, жастарды ой-санасы мен дүниетанымын кеңейтуді мақсат етті.

Жәдидшілдік (усул-и жәдид) қозғалысы XIX ғасырдың екінші жартысында, әсіресе татар және қазақ зиялылары арасында білім беру, тіл, оқу-ағарту және дін саласындағы жаңаруды мақсат етіп басталды. Бұл қозғалыстың жетекшілері - Абдул насыр Курсави, Шиһабдин Маржани, Абдулкаюм Насыр және Һусейн Феизхани - дәстүрлі медреселердің білім беру әдістерін жаңартып, заманауи пәндерді енгізуді, шәкірттерге жан-жақты білім беру арқылы қоғамдағы интеллектуалды прогресті қамтамасыз етуді көздеді. Жәдидшілдер тек діни ілімдерге сүйеніп шектелмей, әдебиет, тарих, есеп, тіл, табиғаттану пәндерін

медреселерге енгізуді мақсат етті, бұл шәкірттердің ой-өрісін кеңейтіп, оларды әлемдік ғылыммен таныстыруға жағдай жасады.

Абайдың Кішкене молдамен болған диалогы жәдидшілдік пен қадимшілдік арасындағы қарама-қайшылықты айқын көрсетеді. М.Әуезов деректері бойынша, Абай өзінің білім мен ғылымға деген көзқарасын қысқа әрі дәлелді сөздер арқылы жеткізеді, молданы ұзақ сөйлетпей, ойындағы түйінді дәлелді айтады [7, 118 б.]. Бұл диалог Абайдың жаңа білім мен философияға сүйіспеншілігін, дәстүрлі догмалыққа қарсы тұрмысын көрсетеді. Ол шәкірттерге ғылымды, ой-сананы, логикалық ойлауды дәріптеп, жаңашылдық жолымен білім алуды насихаттады.

Абайдың өлеңдерінде философиялық ой мен жәдидшілдік негізгі идеяларын аңғаруға болады:

«Наданның көңлін басып тұр,
Қараңғылық пердесі.
Ақылдан бойы қашық тұр,
Ойында біра-ақ шаруасы.
Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай боп сәлдесі.
Мал құмар көңлі - бек соқыр,
Бүркіттен кембе жем жесі?» [10, 129]

Бұл өлең жолдары арқылы Абай надандық пен догмалыққа қарсы сын айтады, сондай-ақ қоғамдағы рухани жаңаруға бағытталған жәдидшілдік идеяларды қолдайды. Жәдитшілдік бағытында жастарға ғылым мен білімнің шексіз мүмкіндіктерін көрсету, оларды ой-санасы кең, білімді ұрпақ етіп тәрбиелеу басты мақсат саналды.

Жәдидшілдік пен Абайдың идеяларының үндестігі оның шәкірттерге білім беру, ғылым мен философияны меңгерту, дін мен дүниелік ілімді үйлестіру арқылы қоғамды жаңартуға бағытталғанын көрсетеді. Абай шәкірттеріне ғылым мен философияның тілін меңгеруді үйретіп, олардың ой-санасын кеңейтуді маңызды санады. Бұл - жәдидшілдік идеясымен толық үйлеседі: жаңа білім мен ғылымға сүйенген жаңашылдық арқылы қоғамдағы қараңғы дәстүрлерден арылу, рухани жаңару жүзеге асады.

Абайдың өлеңдері мен қарасөздеріндегі діни және философиялық ойлар адамның рухани дамуы мен иман мәселелеріне ерекше көңіл бөледі. Мысалы, оның:

Мекен берген, халық қылған Ол ләмәкан
Түп Иесін көксемей бола ма екен?
Және Оған қайтпақсың, оны ойламай,
Өзге мақсат ақылға тола ма екен? [6, 63]

— өлеңінде адамның өмірлік мақсаты мен Тәңірге деген сенімінің мәні қарастырылған. Абайдың философиялық ойы бойынша, адамзаттың дүниедегі өтісі уақытша, ал рухани кемелдік пен иман мәңгілік құндылық болып табылады. Бұл ойды келесі өлеңінде былай жалғастырады:

Адамзат - бүгін адам, ертең топырақ,
Бүгінгі өмір жаркылдап алдар бірақ.
Ертең өзің қайдасың, білмейсің,
Өлмек үшін туғансың, ойла, шырақ [6, 40].

Абайдың діни танымын Мұхтар Әуезов былай сипаттайды: «Абай – анық діншіл ақын. Дін-исламият жолының қағидаларына табынған, мұсылманшылықтың Алласын, пайғамбарын, иманын үнемі ауызға алып отырғаны дін ұстазының ұғым-нанымын көрсеткендей» [9, 158].

Бұл айтылған пікірден аңғаратынымыз, хәкім Абайдың рухани әлемінде ислам дінінің

орны бөлек, маңызы зор болғандығы. Ол дінді құр сыртқы ғибадат, жалаң рәсім деңгейінде ғана түсінбей, оның ішкі мәніне үңіліп, адам баласын хақ жолға бастайтын, жүректі тазартып, көңілді нұrlандыратын асыл ілім деп таныған.

Ақынның шығармаларында Алла тағала, иман, пайғамбар хақындағы ұғымдардың жиі әрі терең мағынада көрініс табуы – оның дінге деген берік сенімін ғана емес, сол сенімді ақылмен ұштастыра білген парасат иесі екенін де көрсетеді. Сондықтан Абайдың діндарлығы соқыр сенімге емес, терең таным мен кемел ойға негізделген, адамзатты имандылыққа, әділет пен рахымға үндейтін биік рухани ұстаным ретінде бағалануға лайық.

Абайдың діни философиясының негізінде адамның бойында иман мен ақылдың үйлесімін, діннің шынайы мәнін түсіну идеясы жатыр. Ақынның өлеңдерінде бұл идея айқын көрініс табады:

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Мүмин болсаң, үйреніп сенде ұқсап бақ.
Құран рас, Алланың сөзі дүр ол,
Тәуилін білерлік ғылымың шақ [6, 85].

«Абайдың сөзі - даналық көзі» философиялық еңбегінің авторы Марат Түсіпов осы өлең жайында қызықты пікір келтіреді. Ақын «растың бір аты - хақ, хақтың бір аты - Алла, бұған қарсы қаруланғанша, мұны ұғып, ғадаләтпен тәптештеу керек» деп, адам баласын хақиқатқа қарсы келмей, оны ақылмен, әділетпен, парасатпен тануға үндейді. Бұл байлам Абай дүниетанымының өзегін айқындап, Жаратушыны тану жолы - күрес не теріске шығару емес, керісінше, түсіну мен жүрекке тоқу екенін аңғартады. Демек, Алланы танудың да шамамыз жетерлік жолдары бар, ол жол - ізденіс пен ықыласқа, иман мен парасатқа негізделген рухани кемелдену жолы. Автордың ойынша, жаратушының сипаттары Абай ілімінде былай көрініс табады: Алла басты бастаушы және қостаушы, толықтырушы, бағыттаушы мен бағытталушы, ерітуші мен еруші болмау арқылы өз дербестігін сақтайды, сонымен бірге барлығымен байланыста болады, түсіндірілуші әрі түсіндіруші, бәрінің иесі әрі баршаға әрекет беруші деп тұжырымдайды [10, 80].

Абайдың қарасөздерінде діни және философиялық ойлар терең түсіндіріледі. Мысалы, 38-қарасөзінде: *«Біз Алла Тағаланы Өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл, хикметіне ешбір хақим ақыл өрістіре алмады. Алла тағала өлшеусіз, біздің ақылымыз өлшеулі. Өлшеулі бірлән өлшеусізді білуге болмайды»* [11, 95].

Бұл ойлар адамның ақылы мен Алланың кемелділігін салыстыру арқылы адам бойындағы шектеулі таным мен рухани дамудың қажеттілігін көрсетеді. Абайдың қарасөздеріндегі дін тақырыбына арналған он бір мәтін оның дінге деген философиялық көзқарасын нақтылайды. 13-қарасөзде иман мен ғибадат [11, 35], 27-қарасөзде құлшылық пен ақыл [11, 64], 28-қарасөзде тағдыр мен ғибадат [11, 70], 34-қарасөзде ақырет пен дүниелік өмір [11, 84], 43-қарасөзде жан мен тән [11, 140], 45-қарасөзде Алла Тағаланың барлығына дәлел келтіріп әділет пен махаббат мәселесі қозғалады [11, 150].

Абай діннің соқыр рәсімдік көзқарасына қарсы болды. Ол 27-қарасөзінде былай дейді: *«Жас балаға оқу үйреткенде, бұрынғы молдалар қорқытып, ұрып-соғып, оқытады... Бұлай болған соң, оқыған нәрсесі көңілге ұйымай, көңілсіз нәрсе болып қалады»* [11, 64].

Абайдың бұл пікірі діннің тек формалдық рәсімдерден тұрмайтынын, оны жүреппен түсіну және адам бойына сіңіру қажеттілігін көрсетеді. Мұндай ойлар оның діни философиясының негізін құрайды және адамның рухани кемелдікке жету жолында иман мен ақылдың үйлесімін басты рөлге қояды.

Абайдың «Иманигүл» және «Камили инсани», «Кәміл адам» немесе «Толық адам» концепциялары оның діни көзқарасынан бөлінбейді. Мекемтас Мырзахметұлының зерттеуінде: «Алланың бойындағы сегіз сипатын құдірет пен ғылым сипатына қоса біріктіріп, оны бір сөзбен ғақыл яғни ақыл сөзімен атайды. Осы ақыл сипатына Абай өз

тарапынан нақылия, ғақлия дәлелдерге сүйене отырып, екі сипатты яғни әділет пен рақымды қосады. Осы өзі екшеп, даралап алған қастерлі үш ұғымнан - ақыл, әділет, рахымнан Абайдың толық адам туралы ілімінің негізі қаланады», - деп пікір білдіреді [12, 35-98]. Сондықтан, «Толық адам» концепциясы адамның бойындағы ақыл, әділет, рахым қасиеттерін үйлестіріп, рухани кемелдікке жетудің негізгі жолын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Абайдың діни танымы мен жәдидшілдік идеясын салыстырмалы түрде қарастырсақ, олардың негізгі үндестігі адам өміріндегі рухани тазалық, ой-сананы жаңарту, ғылым мен білімді дәріптеу, дәстүрлі догмалыққа қарсы тұру болып табылады. Абай өзінің шығармаларында дәстүрлі молдалардың догмалық көзқарасын сынап, жәдидшілдік идеяларын дәріптеді.

Бұл екі бағыт арасындағы үйлесім қазақ қоғамының рухани дамуына, білім мен ғылымның өркендеуіне үлкен үлес қосқан маңызды фактор болғанын айқындайды.

Қорытынды

Тақырыпты зерттеу барысында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы діни таным, білім беру жүйесі және рухани жаңару мәселелері жан-жақты қарастырылды. Бұл кезеңде қазақ қоғамы дәстүрлі қадимшілдік пен жаңашылдыққа негізделген жәдидшілдік арасындағы күрделі қарым-қатынастың кезеңі болды дей аламыз. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жәдидшілдік қозғалысы қоғамдағы білім мен ғылымды дәріптеу, шәкірттерді ой-санасы кең, жан-жақты білімді тұлға етіп тәрбиелеу арқылы қазақ қоғамын рухани жаңартуға бағытталған маңызды фактор болды.

Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы діни және философиялық ойлар жәдидшілдік идеясымен үндесіп, дәстүрлі догмалыққа қарсы тұратын өзіндік көзқарасын көрсетті. Өлеңдері мен қара сөздерінде ол надандықты, догмалықты, қоғамдық санадағы қараңғылықты сынға алып, білім мен ғылымға сүйіспеншілігін дәріптеді. Мысалы, өлеңіндегі:

«Наданның көңлін басып тұр,
Қараңғылық пердесі.
Ақылдан бойы қашық тұр,
Ойында біра-ақ шаруасы» [8, 129]

жолдар - кейбір дүмше молдалардың надандыққа негізделген көзқарасын сынау ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы білім мен ғылымның қажеттілігін аңғартатын философиялық үн. Мұнда Абайдың идеясы жәдидшілдікпен үндеседі: білім мен ғылымды дәріптеу арқылы халықтың рухани дамуына үлес қосу, жастарды ой-санасы кең, ойлы, парасатты тұлға етіп тәрбиелеу.

Жәдидшілдік пен Абай шығармалары арасындағы үйлесім қазақ әдебиетіне де айрықша әсерін тигізді. Біріншіден, әдебиеттегі жаңашылдық идеялары қоғамдағы дәстүрлі ескі қағидаларды сынап, шығармашылық ойдың дамуына жол ашты. Абайдың қара сөздері мен өлеңдері жәдидшілдік көзқарасын қолдап, жастардың білімге, ғылымға, ой-сананы кеңейтуге деген қызығушылығын арттырды. Екіншіден, әдебиеттегі жаңашылдық дәстүрлі мәтіндер мен моральдық қағидаларды заманауи тұрғыда қайта қарап, олардың мәнін терең түсінуге мүмкіндік берді. Яғни, әдебиет тек эстетикалық талғамды қанағаттандырмай, сонымен бірге қоғамдағы рухани жаңаруға әсер ететін құралға айналды.

Абай шығармаларының жаңашылдық аспектісі жәдидшілдік идеясымен үндесіп, халықты білімге шақырып, дәстүрлі догмалықтан арылуға, ой-санасын кеңейтуге бағытталды. Бұл өз кезегінде қазақ әдебиеті мен мәдениетінің дамуына айрықша үлес қосып, ұрпаққа ғылыми білім мен рухани құндылықтарды үйлестіре оқытудың үлгісін көрсетеді. Сонымен қатар, Абай шығармалары жастарға өз тағдырын саналы түрде қалыптастыруға, ғылым мен діннің үйлесімділігін түсінуге, өмірдегі рухани тазалық пен парасаттылыққа ұмтылуға үйрететін маңызды педагогикалық құрал болып саналады.

Зерттеу нәтижелерінен XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында жәдидшілдік пен Абай шығармалары арасындағы үйлесім қоғамдағы білім мен ғылымның дамуына, әдебиет пен рухани мәдениеттің жаңаруына айрықша үлес қосқанын көруімізге болады. Сонымен қатар жәдидшілдік идеялары арқылы халықтың рухани және интеллектуалды дамуына жағдай жасалды, ал Абайдың шығармалары бұл процесті әдебиет пен философиялық ой арқылы кеңейтті. Осылайша, Абайдың шығармалары мен жәдидшілдік идеялары бір-бірін толықтырып, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің жаңаруында, жастардың ой-санасын кеңейту мен рухани тәрбиелеуде өзіндік рөл атқарды.

Зерттеу нәтижесінде анықталғандай, қазіргі таңда Абай шығармаларын терең талдау арқылы дәстүрлі догмалыққа қарсы тұрған, білім мен ғылымды дәріптеген, жаңашылдыққа үндеген жәдидшілдік идеяларын жастарға жеткізу - бүгінгі қоғам үшін де маңызды. Бұл қазақ әдебиеті мен мәдениетін зерттеу, ғылыми тұрғыдан талдау және ұлттық рухани дәстүрлерді сақтап, дамытудың өзекті міндеті болып қала береді деп сенеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Mektep A. Ismail Bei Gaspıralı ve kazaklar Ismail Bei Gaspıraliisin. Ankara: «Kirim vakfı», 2004. 69 s.
2. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. Алматы. Жазушы, 1986. 398 б. 189-190 бб.
3. Әбдіманов Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. Алматы. Қазақ университеті, 2002. 430 б. 82 бб.
4. Діқан Қамзабекұлы. Алаш және әдебиет. Астана: Фолиант, 2002. 474. 109 бб.
5. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.ІІ. Алматы. Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. 312 б. 65-60 бб.
6. Абай Құнанбайұлы. Таңдамалы шығармалар. Алматы. Ғылым, 1961. 120 б. 25 бб.
7. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Екінші кітап. Абай. Алматы. «Жазушы» 2006. 432 бет. 118 бб.
8. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қарасөздер. Алматы. «Жібек жолы» 2005. 488 бет.
9. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы, том 20. («Абай Құнанбайұлы» атты монографиялық еңбегі). Алматы. «Жазушы», 1985. 496 б. 158 бб.
10. Түсіпов М.И. Абай сөзі - даналық көзі. Қарағанды: 2020. 263 б. 80-129 бб.
11. Құнанбайұлы А. Қарасөз. Алматы. «Көшпенділер» баспасы, 2011. 184 б. 35 бб.
12. Мырзахметұлы М. Түркістан Тараз арасы. Астана, «Білге». 2002. 431 б. 35-98 бб.
13. Исмаил Гаспринский Русское мусульманство. Казань, 1993. 80 стр.

Referense liste:

1. Mektep A. Ismail Bei Gaspıralı ve kazaklar Ismail Bei Gaspıraliisin. Ankara: «Kirim vakfı», 2004. 69 s.
2. Kenzhebaev B. Adebiet belesteri. Almatı. Zhazuchı, 1986. 398 b. 189-190 bb.
3. Abdimanov O. XX ғasır bas kezindegi qazaq adebieti. Almatı. Kazak universiteti, 2002. 430 b. 82 bb.
4. Dihan Kamzabekulı. Alasch zhane adebiet. Astana: Foliant, 2002. 474. 109 bb
5. Abay (Ibrahım) Qunanbaev. Schıғarmalarınıñ eki tomdıq tolıq jınağı. T.II. Almatı. Kazak SSR-niñ «Ğılım» baspası, 1977. 312 b. 65-60 bb.
6. Abay Qunanbayulı. Tandamalı schıғarmalar. Almatı. Ğılım, 1961. 120 b. 25 bb.
7. Auezov M. Abay zhohı. Roman-epopeya. Ekinschi kitap. Abay. Almatı. «Jazuschı» 2006. 432 bet. 118 bb.
8. Abay (Ibrahim Kunanbaev). Olender, poemalar, awdarmalar men qarasozder. Almatı. «Zhibek zhohı» 2005. 488 bet.

9. Auezov M. Zhiirma tomdıq schıgarmalar zhinagı, tom 20. («Abay Runanbayulı» attı monografiyalıq enbegi). Almatı. «Jazwşı», 1985. 496 b. 158 bb.
10. Tusipov M.I. Abay sozi - danalıq kozi. Karağandı: 2020. 263 b. 80-129 bb.
11. Kunanbayulı A. Qaraso. Almatı. «Koschpendiler» baspası, 2011. 184 b. 35 bb.
12. Mirzahmetulı M. Turkistan Taraz arası. Astana, «Bilge». 2002. 431 b. 35-98 bb.
13. Ismail Gasprinskiy Russkoe musulmanstvo. Kazan, 1993. 80 str.

Жауапты автор туралы мәлімет (толық аты-жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы): **Шекербек Аружан** – «Филология» мамандығының магистранты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Зерттеу Университеті Шымкент қ., Қазақстан Республикасы. shkerbekaruzhan@bk.ru

ӨЛКЕТАНУ - ӨНЕПТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ - ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ
LOCAL HISTORY - ART STUDIES

IRSTI: 18.41.45

<https://orcid.org/0009-0009-1297-8229>

Nurmyradov R.*

Senior Lektor, S.Dzhepbarov Arkadag city special art school,
Arkadag, Turkmenistan

AHAL IS MASTER OF THE BAGSHY TRADITION

***Corresponding author:** rowsennurmyradow349@gmail.com

Abstract: The article examines the role of the Ahal bagshy tradition in the development of Turkmen musical art through the creative legacy of People's Artist of Turkmenistan Sahy Jepbarov. Special attention is given to his work as a performer, teacher and composer who expanded the repertoire of the Ahal school and transmitted its performance principles to several generations of students. Based on the song «Bellidir», the study analyzes the relationship between poetic text and musical rhythm, the heptasyllabic structure of the verse, wave-like melodic motion, phrase variation and improvisational performance. The results show that Jepbarov's creative practice became an important factor in preserving national repertoire, strengthening the professional continuity of the bagshy tradition and developing the expressive potential of traditional Turkmen music. The purpose of this article is to determine the artistic and historical significance of Sakha Dzhepbarov's contribution to the ahal-bagshi tradition. The main objectives are to characterize his role as a performer, mentor, and composer, to identify the characteristics of the repertoire he developed, and to analyze the musical structure and improvisational nature of the song «Bellidir».

Keywords: Ahal tradition, bagshy, Sahy Jepbarov, Turkmen music, folk song, improvisation, melodic analysis, rhythm

МРНТИ: 18.41.45

<https://orcid.org/0009-0009-1297-8229>

Нурмырадов Р. *

преподаватель, Аркадагская городская специальная художественная школа
им.С.Джепбарова. Аркадаг, Туркменистан

АХАЛ - МАСТЕР ТРАДИЦИИ БАГШИ

***Автор-корреспондент:** rowsennurmyradow349@gmail.com

Аннотация: В статье рассматривается значение ахалской традиции багшы в развитии туркменского музыкального искусства на примере творческого наследия народного артиста Туркменистана Сахи Джепбарова. Особое внимание уделяется его роли как исполнителя, наставника и композитора, расширившего репертуар ахалской школы и передавшего исполнительские принципы нескольким поколениям учеников. На материале песни «Bellidir» анализируются связь поэтического текста и музыкального ритма, семисложная структура строк, особенности волнообразного мелодического движения, вариативность фразировки и импровизационная природа исполнения. Результаты показывают, что творческая практика Сахи Джепбарова стала важным фактором сохранения национального репертуара, формирования профессиональной школы багшы и развития художественной выразительности традиционной туркменской музыки. Цель данной статьи - определить

художественно-историческое значение вклада Сахы Джепбарова в ахал-багши традицию. Основные задачи - охарактеризовать его роль как исполнителя, наставника и композитора, выявить особенности разработанного им репертуара и проанализировать музыкальную структуру и импровизационный характер песни «Беллидир».

Ключевые слова: ахалская традиция, багшы, Сахы Джепбаров, туркменская музыка, народная песня, импровизация, мелодический анализ, ритм

FTAXP: 18.41.45

<https://orcid.org/0009-0009-1297-8229>

Нұрмырадов Р. *

оқытушы, С.Джепбаров атындағы Аркадаг қалалық арнайы өнер мектебі,

Аркадаг, Түркіменстан

АХАЛ - БАҚСЫ ДӘСТҮРІНІҢ ШЕБЕРІ

***Автор-корреспондент:** rowsennurmyradow349@gmail.com

Түйін: Мақалада Түрікменстанның халық әртісі Сахы Джепбаровтың шығармашылық мұрасы негізінде ахалдық бақсы дәстүрінің түрікмен музыкалық өнерін дамытудағы орны қарастырылады. Автор орындаушы, ұстаз және композитор ретінде оның ахал мектебінің репертуарын кеңейтуге, халық әндерін жинақтауға және шәкірттер тәрбиелеуге қосқан үлесін көрсетеді. «Bellidir» әнінің мысалында поэтикалық мәтін мен музыкалық ырғақтың байланысы, жеті буынды өлең құрылымы, әуеннің толқынды қозғалысы, фразалардың вариативтілігі және импровизациялық орындау ерекшеліктері талданады. Зерттеу нәтижесі Сахы Джепбаров дәстүрінің ұлттық музыкалық қазынаны сақтауда, бақшы өнерінің кәсіби сабақтастығын нығайтуда және түрікмен халық музыкасының көркемдік мүмкіндіктерін дамытуда маңызды рөл атқарғанын дәлелдейді. Бұл мақаланың мақсаты - Сахы Джепбаровтың Ахал бағшы дәстүріне сіңірген еңбегінің көркемдік-тарихи маңызын анықтау. Оның орындаушы, тәлімгер және композитор ретіндегі рөлін сипаттау, өзі әзірлеген репертуардың ерекшеліктерін анықтау және «Беллидир» әнінің музыкалық құрылымы мен импровизациялық сипатын талдау негізгі міндеттер болып табылады.

Кілт сөздер: ахал дәстүрі, бақсы, Сахы Джепбаров, түрікмен музыкасы, халық әні, импровизация, әуендік талдау, ырғақ

Introduction

The rich musical heritage of the Turkmen people has long been preserved and passed down by generations of master bagshys (Turkmen traditional singers) and musicians. Within the bagshy tradition, which consists of several performance schools, many outstanding masters have risen to prominence. One of the most distinctive schools of Turkmen bagshy art is the Ahal bagshy tradition. One of its most renowned representatives was the famous bagshy Sahy Jepbarov, who mentored numerous disciples. People's Artist of Turkmenistan Sahy Jepbarov (1905–1977) achieved a special place in Turkmen bagshy art. Tirelessly devoted to his craft, he dedicated his talent to nurturing young people who aspired to master the bagshy profession. By diligently studying various performance styles and integrating them into his own art, he significantly expanded the repertoire of the Ahal bagshy tradition.

The purpose of this article is to determine the artistic and historical significance of Sahy Jepbarov's contribution to the Ahal bagshy tradition. The main tasks are to characterize his role as a performer, mentor and composer, to identify the features of the repertoire he developed, and to analyze the musical structure and improvisational nature of the song «Bellidir».

Relevance of the research The relevance of the topic is determined by the need to preserve, study and transmit the regional schools of Turkmen traditional music in a period when oral forms of cultural memory are increasingly influenced by modernization, urban life and new media. The bagshy tradition is not only a performing practice, but also a system of artistic thinking that unites poetry, melody, rhythm, instrumental accompaniment, memory, improvisation and moral education. The Ahal school occupies a special place in this system because it has preserved a refined manner of melodic development, flexible rhythmic phrasing and a strong connection with classical poetic texts.

In this context, the creative heritage of Sahy Jepbarov is of particular importance. His art demonstrates how an individual master can become a bridge between the older oral tradition and the modern professional understanding of national music. Jepbarov did not simply repeat inherited songs; he collected, systematized, reinterpreted and transmitted them to students. Therefore, the study of his repertoire and performance principles is relevant for musicology, for cultural history and for the pedagogical practice of art schools.

The urgency of the research is also connected with the fact that many features of traditional performance are difficult to preserve through notation alone. The expressive meaning of a bagshy performance is formed by small melodic shifts, ornamental turns, breathing, accentuation, tempo flexibility and the performer's ability to develop a poetic image in sound. These features require a combined analysis: historical, theoretical, musical and pedagogical. Without such analysis, the living mechanism of the tradition may be simplified and reduced only to the external reproduction of melodies.

Research problem and degree of study The research problem lies in the need to determine how Sahy Jepbarov's individual performance and pedagogical activity contributed to the preservation and renewal of the Ahal bagshy tradition. The available literature contains important biographical and historical information about the master, his students and his place in Turkmen music. However, the musical-analytical and educational aspects of his heritage still require more detailed consideration, especially through the example of a concrete song model.

The song «Bellidir» is valuable for such analysis because it contains clear signs of the Ahal performing style: the seven-syllable poetic basis, the stable connection between poetic line and musical phrase, wave-like melodic growth, the development of motifs through variant repetition and the use of improvisational freedom within a recognizable form. The study of these elements makes it possible to move from general praise of the master to concrete proof of his artistic method.

Purpose of the study The purpose of this article is to reveal the artistic, historical, theoretical and pedagogical significance of Sahy Jepbarov's contribution to the Ahal bagshy tradition and to show how the results of musical analysis can be introduced into the teaching of traditional music.

Objectives of the study To achieve this purpose, the study sets the following objectives: to characterize the Ahal bagshy tradition as a regional school of Turkmen musical art; to define the role of Sahy Jepbarov as performer, mentor, composer and collector of folk songs; to identify the main features of his repertoire and creative method; to analyze the rhythm, melody, phrase structure and improvisational nature of «Bellidir»; to determine the scientific and practical value of the results; and to propose ways of using the research findings in educational subjects related to Turkmen music, solfeggio, folk performance and the history of art.

Object and subject of the research The object of the research is the Ahal bagshy tradition as a historical and artistic phenomenon of Turkmen musical culture. The subject of the research is the creative and pedagogical legacy of Sahy Jepbarov, considered through his repertoire, performance principles and the musical structure of the song «Bellidir». **Research hypothesis** The article proceeds from the hypothesis that Sahy Jepbarov's creative practice preserved the core principles of the Ahal school while simultaneously enriching them through personal interpretation, repertoire expansion and systematic teaching. The analysis of «Bellidir» confirms that the stability of poetic and rhythmic structure does not limit the performer; on the contrary, it creates a strong framework

for expressive melodic variation and improvisation.

Research material The research material consists of written sources on Turkmen bagshy art, information about Sahy Jepbarov's life and students, descriptions of his repertoire, and the musical material of the song «Bellidir». Special attention is given to the notated examples presented in the article, because they allow the relationship between poetic structure, melodic movement and performance variation to be observed in a concrete form.

Materials and methods

Theoretical analysis

Doctor of Art Studies Ch. Jumayev confirms the above with the following words: «The legacy left by Sahy Jepbarov to the Turkmen people is immeasurable. He traveled to various regions of Turkmenistan to meet different bagshys, learning the most popular songs of each area as well as rare melodies not encountered elsewhere, and incorporated them into his own creative work» [2, 268-272].

Among his well-known students were Nabat Nurmammedova, Nurjemal Adyyeva, Nurmyrat Annayev, Gurbandurdy Jengov, Hangeldi Annamyradov, Orazgeldi Ylyasov, Hojaguly Diwanayev, Dortguly Durdyev [10, 11], Nuryagdy Bayramov, Manegarayev, and Oraznepes Dowletnazarov [4,37]. They made a tremendous contribution to the future development of Turkmen bagshy art. The recording of songs such as «Baga seýle», «Nowgi», «Ýar gara gözi», and «Oýanmaz» on gramophone records in Moscow helped Sahy Jepbarov gain international recognition as early as 1936. Sahy Jepbarov was not only a master performer of folk songs but also a composer who created numerous original works, including «Altyň biri», «Görşeli», «Şahyrym», «Gök çay», «Ýaýlaklary bar», «Ýarap borka» and «Mekany daglar» which today remain highly popular among listeners and performers.

The total number of songs created and reworked by the master bagshy exceeds one hundred. His creative work reflects themes of patriotism, lyrical love, the beauty of nature, labor education, and moral values. He also composed songs dedicated to the classical poets Magtymguly Pyragy and Mollanepes, including «Şahyrym» and «Nepes sen» [1,22-23]. Having fully mastered the traditions of various schools of Turkmen bagshy art and applied advanced performance techniques, Sahy Jepbarov created musical works based on folk melodies such as «Pelek ömrüm», «Ýarahum», «Saparmämmed», «Nowaýy» and «Ýusup owgan». «Based on the poetic works of Magtymguly «such as «Ykbal bolmady», «Gözel sen», «Gitmezmiş», «Näler boldy» and «Bu gün», he created song interpretations and left them as a recorded legacy [5,41]. He also taught many talented students the secrets of this art. Thus, the legacy left by Sahy Jepbarov for our people is truly immeasurable. As a performer, mentor, creator, and public figure, he made a significant contribution to the flourishing and development of Turkmen culture and art. The Ahal bagshy tradition is particularly rich in terms of repertoire and artistic quality. Sahy Jepbarov played a major role in expanding the number of songs performed within this tradition. His efforts greatly enriched the national musical treasury of Turkmenistan. The musical structure of the song «Bellidir», performed by Sahy Jepbarov, includes heptasyllabic poetic lines. The 3/4 time signature of the song allows for flexible melodic movement within each verse. Stable rhythmic structures play an important role in expressing the national musical style and serve as a core feature of each composition. The melodic line gradually develops in wave-like motion, rising and resolving in a natural flow. Improvisation plays an essential role in the performance, allowing variations in melody, rhythm, and phrasing across different verses. This improvisational freedom reflects the distinctive character of traditional bagshy performance.

Scientific novelty of the research. The scientific novelty of the article lies in the integrated interpretation of Sahy Jepbarov's legacy. The master is considered not only as a famous performer, but also as a figure who united three functions: preservation of the national repertoire, creative renewal of traditional material and professional transmission of performance skills. This approach

makes it possible to evaluate his contribution not only biographically, but also structurally and pedagogically. Another element of novelty is the connection between the analysis of a specific song and the broader problem of continuity in oral-professional musical culture. The article shows that in «Bellidir» the seven-syllable poetic line, the phrase division, the wave - like melodic development and the improvisational transformation of motifs form a single artistic system. This system is characteristic of the Ahal tradition and at the same time reflects the personal performance style of Sahy Jepbarov.

The article also introduces the idea that the results of such analysis should not remain only within academic description. They can be used directly in the educational process, especially in lessons devoted to traditional singing, dutar accompaniment, musical form, rhythm, analysis of folk melodies and the history of Turkmen culture.

Scientific significance The scientific significance of the research is determined by its contribution to the study of regional schools of Turkmen music. The article clarifies the importance of the Ahal bagshy tradition as a bearer of national musical memory and demonstrates the role of Sahy Jepbarov in the development of this tradition. The research also deepens the understanding of the relationship between oral performance and written musical analysis.

For ethnomusicology, the work is significant because it shows that improvisation in traditional performance is not random. It is based on stable melodic, rhythmic and poetic models. The performer changes separate details while preserving the general structure and artistic meaning of the song. This observation is important for the study of other examples of Turkmen folk and professional oral music as well.

Practical significance The practical significance of the article is connected with the possibility of using its results in the educational work of specialized art schools, colleges and higher educational institutions. The materials of the article may be included in courses on the history of Turkmen music, traditional vocal performance, dutar accompaniment, musical analysis, solfeggio and methods of teaching folk art.

The proposed analysis can help students understand how a song is built from poetic lines, phrases and motifs; how the performer develops a melody without destroying its form; and how expressive freedom is combined with stylistic discipline. For young bagshys, such knowledge is especially important because it prevents mechanical memorization and teaches conscious artistic interpretation. The research may also be useful for preparing concert programs, methodological manuals, lecture materials and explanatory notes for performances of Turkmen traditional music. It can support the preservation of repertoire connected with Sahy Jepbarov and encourage teachers to compare different regional manners of performance.

Research methods The research is based on historical-cultural, comparative and musicological methods. The study combines analysis of written sources with structural examination of rhythm, melodic movement, phrase construction and improvisational variation in the selected song material. This approach makes it possible to reveal both the historical role of the performer and the inner musical logic of the composition.

Methodological basis of the study. The methodological basis of the study combines several approaches. The historical-cultural method is used to consider Sahy Jepbarov in the context of the development of Turkmen musical culture and the continuity of the Ahal school. The comparative method helps identify connections between regional performance traditions and the individual style of the master. The musicological method is applied to the analysis of rhythm, melody, form, motif development and phrase structure.

The structural method is especially important for the examination of “Bellidir.” It makes it possible to determine the internal organization of the song: the division of poetic lines, the correspondence between text and melody, the role of repeated and varied motifs, the movement toward the climax and the return to stable intonational points. The descriptive method is used to explain the performance features that cannot be fully represented by notation, including flexibility

of tempo, ornamentation, vocal emphasis and improvisational transformation.

The pedagogical interpretation of the results is based on the idea that traditional music can be taught more effectively when students understand both the historical background and the musical structure of the repertoire. Therefore, the article combines theoretical analysis with recommendations for the implementation of the findings in the educational process.

Research stages The research was carried out in several stages. At the first stage, written sources on Sahy Jepbarov, the Ahal tradition and Turkmen folk music were studied. At the second stage, the main biographical and repertoire information was systematized. At the third stage, the musical material of «Bellidir» was analyzed according to rhythm, melodic movement, phrase structure and improvisational development. At the fourth stage, the scientific, practical and pedagogical value of the findings was defined.

Principles of analysis The analysis follows three main principles. The first is the principle of connection between word and music: the poetic text is considered not separately, but as the basis of musical rhythm and phrase formation. The second is the principle of continuity: the performance style is viewed as a result of transmission from teacher to student. The third is the principle of variation: repeated phrases are studied not as identical repetitions, but as living forms that change according to the performer's artistic intention.

Experimental part The regular structure is maintained by dividing each line of the first stanza equally into two measures: a-2 t., b-2 t., a-2 t., b1-2 t.

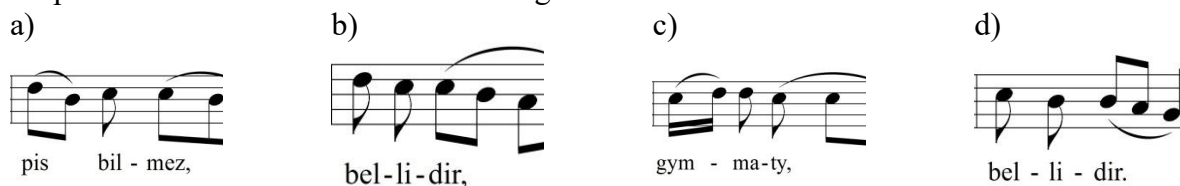
Figur - 1. First note example: Do not hurry.

The connection between the poem and the musical rhythm is established by maintained a stable structure in each phrase of the stanza. However, the concepts of phrases in the analysis of poetry and phrases in music are slightly different. The smallest structure expressing a complete idea in music is called a phrase (a phrase, in turn, is divided into a sentence, and a sentence into a motif) [7, 288-293]. Therefore, two phrases of music correspond to 4 lines of the poem. Thus, two equal phrases are formed in the musical sound of each stanza.

One of the moments to be noted in the presentation of the theme are the same-direction (gradually rising) musical phrases that begin to move along different intervals: 1st phrase-a1-b1-c2; 2nd phrase-c2-d2; 3rd phrase-a1-b1-c2; 4th phrase-c2-d2.

In the movements at the final moments of the musical parts (phrases) of the stanza, the retention of the final syllable on the intervals of thirds, quarters and seconds seems to be a more sonorous form in that phrase. The melody which gradually enters into action, tends to rise in each phrase and returns to the end of the phrase, as if explaining its resolution. Thus, a wave-like

movement is achieved. That is, according to the first stanza, the musical phrase corresponding to each poetic phrase is concentrated in the following motifs:

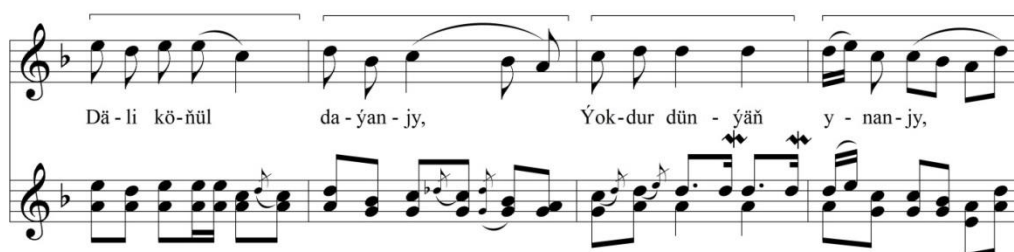
Figur - 2. Motif variants in the first stanza: a, b, c, d.

Results and discussion

These different melodic turns mean that the same parts are expressed by the composer on the basis of improvisation. «Improvisation in performance is mainly explained by freedom and spontaneity within the limits of the established form. In the development of the melody this is associated with the transformation of the melody in each bar in a variational or variant manner, melodic turns, often occurring in pairs, and the melody being changed in the second time; one of the elements of a two-element melody remains unchanged, while the other changes in each bar; the addition of additional melodic turns, phrases to the melody or the fact that some parts of the melody remain unplayed in the music; the use of a wide range of sequence types» [6, 106].

As can be seen from the examples of the notes, the others from the second phrase reach a steady state at the pitch a. But here the e2-b-a-d sequence is only in its own independent wave motion, and the others are in a state of rest. It is not distinguished from the final motifs, but is characterized by the extension of the intonation to a quarter. The very occurrence of these two conditions leads to an increase in the expressiveness of the phrase. The sound f that completes the phrase is characterized by the fact that it jumps from the a1 in front of the pitch to the IV level, demanding its further development within a stable quarter. Therefore, it is located in the center of the stanza, a quarter below the level it reached, creating a transition moment to the beginning of a new form of the first phrase, which begins with a stable a sound.

The next stanza expands in volume and at the same time gives rise not to a new melodic turn but to a slightly developed form of the stated theme. This is especially clearly seen in the melodic movement in the first half of the stanza. «Melodic is a monophonic sequence of sounds of a musical work, which contains the variability of the heights of these sounds and is endowed with an independent figurative-musical thought, character and originality»[9, 66]:

Figur - 3. Development of the melodic movement in the following stanza.

The opening phrase of the verse now develops both rhythmically and melodically. As the singer gradually moves into higher tones, a sense of excitement is easily created in the song. The e2-pitched note encountered here is the beginning of a familiar transition to the f-pitched note encountered in the third verse. The rise of the notes, the slight activation of the rhythm in the minor duration, indicate that the song is gradually developing.

In all the following stanzas, the division into 4+3=7 syllables, as mentioned above, is maintained in a regular manner. The musical phrase at the beginning of the third stanza keeps the

line of poetry within the limits of only two sounds: e-d. At the end of the stanza the musical content of this part of the analyzed stanzas are repeated.

The 4th and 5th bars, which reach their highest point, serve as the climax and the continuous ending of the song. Here in the high register the use of a and b musical phrases in new forms is encountered: a commonality of melodic movements and rhythmic similarities:

Figur - 4. Musical phrases in the high register and the climax section.

The lack of use of different pitch-range intonations in the final syllables of sentences in the performance of the bahshy, as in the first paragraph discussed above, can be explained by the limitation of this high register. Because in the songs sung by bahshy, the syllable is often drawn out and voiced in different movements in the introduction and development sections. Prolonging the melody in the highest voices creates technical difficulties for the performer. Therefore, effective intonations are often used, mainly in situations that are convenient for performance.

Implementation of research results into educational subjects The results of the study can be introduced into several educational subjects. In the subject «History of Turkmen Music», the material may be used to explain the role of the Ahal school and the personality of Sahy Jepbarov in the development of national musical culture. Students can compare the Ahal tradition with other regional schools and identify the features that make it recognizable.

In the subject «Traditional Vocal Performance», the analysis of «Bellidir» can be used as a practical model for working with phrase, breathing, melodic development and improvisation. The teacher may first explain the poetic structure of the song, then demonstrate the melodic motifs and finally ask students to perform the phrase with controlled variations. This will help students understand that improvisation is not disorder, but a disciplined artistic skill.

In solfeggio and music theory lessons, the notated examples may be used to study meter, rhythm, phrase division, melodic contour, register and climax. Students can mark the 4+3 syllabic division, identify repeated motifs, compare variant forms and explain how melodic movement creates tension and resolution.

In the subject «Dutar Accompaniment» the results can be applied to the study of the relationship between vocal line and instrumental support. The teacher may show how the accompaniment strengthens the rhythmic basis of the song while leaving space for vocal ornamentation. This approach is useful because the bagshy tradition is inseparable from the unity of singing, poetic text and instrumental performance.

In methodological classes for future teachers, the article may serve as an example of how to prepare a lesson on traditional music. The lesson can include historical information, listening, score analysis, performance demonstration, discussion of improvisation and independent student practice. Such integration supports a deeper and more respectful understanding of national heritage.

Recommended educational model. A practical lesson based on the results of this research may include five steps. First, the teacher gives a short historical introduction about Sahy Jepbarov and the Ahal school. Second, students read the poetic text and define the syllabic structure. Third, the teacher demonstrates the main melodic phrases and explains their wave-like movement. Fourth, students compare the motif variants shown in the musical examples. Fifth, they perform fragments of the song, trying to preserve the form while introducing small expressive variations.

This model can be adapted for different levels of training. For younger students, it may focus on listening and simple rhythmic exercises. For advanced students, it may include detailed analysis of register, climax, ornamentation and improvisational decisions. In both cases, the main goal is the same: to teach students to hear the living logic of the tradition and not only reproduce notes mechanically.

Expected pedagogical outcomes The introduction of the research results into teaching is expected to develop several skills among students: understanding of national musical heritage, ability to analyze the structure of a folk song, awareness of the relationship between poetry and melody, practical knowledge of phrase development, and respect for the teacher-student continuity that is central to the bagshy tradition.

Such work also helps strengthen students' cultural identity. When the music of Sahy Jepbarov is studied not only as a historical fact but also as a living artistic system, students begin to understand why the preservation of traditional performance is important for the future of Turkmen art. The tradition then becomes not a museum exhibit, but a professional and spiritual resource for new generations.

General discussion The analysis of "Bellidir" confirms that Sahy Jepbarov's performance style is based on a balance between stability and freedom. The stability appears in the poetic meter, the phrase organization and the recognizable melodic framework. The freedom appears in the development of motifs, the flexible movement of the melody, the expressive use of register and the performer's ability to vary separate phrases.

This balance is one of the main features of mature traditional performance. A weak performer may either repeat the material too mechanically or change it without understanding the style. A master performer, by contrast, preserves the identity of the song while making each performance artistically alive. Sahy Jepbarov's importance lies precisely in this mastery: he showed how tradition can remain faithful to its roots and still develop creatively.

The findings also show that the Ahal bagshy tradition should be studied not only through the list of songs or names of performers. Its essence is found in the internal logic of performance: how a phrase begins, how it grows, how it reaches a high register, how it resolves, and how poetic meaning is transformed into musical expression. This is why musicological analysis is necessary for the preservation of oral heritage.

Conclusions

The performance of the famous Sahy Jepbarov is important for future bahshys to improve in this profession. The influence of the folk songs he learned from his teachers and the songs he created independently and firmly established in the repertoire of the bahshys has been enormous on the art of Turkmen bahshys in general. In higher registers, prolonged melodic ornamentation becomes technically challenging, which explains why expressive embellishments are mostly used in musically comfortable sections of the song. The climax of the composition is achieved in the fourth and fifth verses, where the melodic intensity reaches its peak. The performance style of Sahy Jepbarov remains an important foundation for future generations of bagshys. Both the folk songs he

learned from earlier masters and the original compositions he created became an integral part of the general Turkmen bagshy repertoire. His influence on the development of Turkmen musical culture is immense and lasting. In addition, the study demonstrates that the heritage of Sahy Jepbarov has direct value for contemporary education. His repertoire can be used as a basis for teaching musical form, rhythm, melodic development, improvisation and national performance style. The proposed implementation in educational subjects makes the research practically applicable and supports the continuity of the bagshy profession.

Thus, the Ahal tradition, represented by Sahy Jepbarov, is a living cultural system in which history, poetry, melody, performance technique and pedagogy are inseparably connected. Its preservation requires not only admiration, but also systematic study, careful teaching and thoughtful performance practice. The article therefore confirms that the creative legacy of Sahy Jepbarov remains an important foundation for the future development of Turkmen musical art.

References liste:

1. Gapurov M., Mammetgulyýev A. Musical Analysis of the Song «Mekany Daglar» by Saky Jepbarow (Музыкальный анализ песни Саки Джеббарова «Mekany Daglar»). Science and Technology in Turkmenistan. 2018. No. 4. pp. 22-26.
2. Jumagulyýev Ch. Bagshy Saky Jepbarow (Багши Саки Джеббару). Turkmen Archive. Ashgabat: Turkmen State Publishing Service, 2011.
3. Jumagulyyev C. The Paths of the Bagshy Tradition and Folk Songs (on the Example of the Ahal Province (Пути багшской традиции и народных песен (на примере провинции Ахал)). Rapid Steps of the Era of the Great Revival. Ashgabat: Ylym, 2012. No. 1. pp. 140-157.
4. Nuryýou Ý., Goshayewa B. The Melody of the People's Soul (Мелодия души народа). Ashgabat: Ylym, 2018.
5. Saparov A. Magtymguly Pyragy and Our National Musical Culture. (Магтымгулы Пираги и наша национальная музыкальная культура). Magtymguly Pyragy and Turkmen Art. Ashgabat: Ylym, 2023.
6. Tuyliyev S. The Issue of Improvisation in Turkmen Folk Songs and Music. (Вопрос импровизации в туркменских народных песнях и музыке) Rapid Steps of the Era of the Great Revival. Ashgabat: Ylym, 2012. No.1. pp. 106-119.
7. Tuyliyev S. Fundamentals of Music Theory (Основы теории музыки). Ashgabat: Turkmen State Publishing Service, 2021.
8. Zhumagulyyev Ch. Traditional Turkmen Instrumental Music (Традиционная туркменская инструментальная музыка). Author's Abstract of a Candidate of Arts Dissertation. Tashkent, 1993.
9. Mazel L. The Structure of Musical Works (Структура музыкальных произведений). Moscow: Muzyka, 1979. pp.66
10. Rezhepov A. Saky Dzhepbarov (Саки Джеббаров). Moscow: Muzyka, 1966.

Information about the author responsible for the correspondence (place of work, phone number, e-mail): **Rowshen Nurmyradov** - Arkadag city special art school named after Sakhly Jepbarov, Arkadag city, Turkmenistan. e-mail: rowsennurmyradow349@gmail.com

FTAXP: 18.07.41

<https://orcid.org/0009-0004-5409-576X>

<https://orcid.org/0009-0007-4652-9857>

Мұхтар А.А.*, Мәлік М.М., Бейсенбаев С.К.

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

педагогика ғ.д., профессор. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ЭТНО СТИЛЬ БАҒЫТЫНДАҒЫ ТРЕНДТЕР МЕН ПРОЦЕСТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ЖОБАЛАУ

***Автор-корреспондент:** aigerimmuxtar@inbox.ru.

Түйін: Мақалада этно стиль және ұлттық құндылық секілді тақырыптар аясында шығармашылық талдау жасалынып, қазақ жастарының араасында этно дизайнды жаңа бағытта жарнама жасау баяндалып, ұлттық киімізді күнделікті гардеробта қолдану мүмкіндіктері қарастырылды. Қазіргі таңда этно стильдің орны ерекше, өйткені ол ұлттық мәдениеттердің бірегейлігін сақтап, заманауи қоғамға бейімделу процесінде маңызды рөл атқарады. Этно стильдің трендтері мен процестері жаһандану мен мәдени интеграцияның әсерінен үнемі өзгеріп отырады. Қазақстанда этно стильдің дамуы ұлттық киімдер мен дәстүрлерді жаңғырту, мәдени мұраны сақтау және әлемдік мәдениетке қосқан үлес ретінде қарастырылады. Бұл бағыттың сән индустриясында, экономикада және қоғамда алатын орны маңызды, өйткені ол ұлттық идентификацияны нығайтып, жаңа мүмкіндіктер мен даму жолдарын ашуға ықпал етеді. Этно стильдің болашағы жастардың шығармашылығында, инновациялық шешімдерде және мәдени алмасуда жатыр, әрі бұл бағыттың дамуы ұлттық дәстүрлерді жаңғыртып, әлемге танытуда маңызды қадам болмақ.

Кілт сөздер: этно стиль, топтама, кестелеу, ұлттық құндылық, сән, шығармашылық, материал, ою-өрнек, сән, жаңа бағыт, тренд, мәдени мұра, мәдениет

MPHTI: 18.07.41

<https://orcid.org/0009-0004-5409-576X>

<https://orcid.org/0009-0007-4652-9857>

Мұхтар А.А.*, Мәлік М.М., Бейсенбаев С.К.

магистр, преподаватель, ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан

магистр, преподаватель, ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан

д.педагог.н., профессор, ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ИЗУЧЕНИЕ И ПРОЕКТИРОВАНИЕ ТРЕНДОВ И ПРОЦЕССОВ В ЭТНО-СТИЛЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

***Автор-корреспондент:** aigerimmuxtar@inbox.ru.

Аннотация: В статье проведен творческий анализ на темы этно-стиля и национальных ценностей, рассмотрены возможности продвижения этно-дизайна в новом направлении среди казахской молодежи, а также использование национальной одежды в повседневном гардеробе. В настоящее время этно-стиль занимает особое место, так как он играет важную роль в сохранении уникальности национальных культур и адаптации их к современному обществу. Тренды и процессы этно-стиля постоянно изменяются под влиянием глобализации и культурной интеграции. Развитие этно-стиля в Казахстане

рассматривается как процесс возрождения национальных костюмов и традиций, сохранения культурного наследия и внесения вклада в мировую культуру. Это направление имеет значительное значение в модной индустрии, экономике и обществе, так как оно способствует укреплению национальной идентичности, открывает новые возможности и пути развития. Будущее этно-стиля заключается в творчестве молодежи, инновационных решениях и культурном обмене, а также в том, что развитие этого направления способствует возрождению и популяризации национальных традиций в мире.

Ключевые слова: этно-стиль, коллекция, вышивка, национальные ценности, мода, творчество, материал, орнамент, тренды, культурное наследие, культура.

IRSTI: 18.07.41

<https://orcid.org/0009-0004-5409-576X>

<https://orcid.org/0009-0007-4652-9857>

Mukhtar A.A.*, Malik M.M., Beisenbaev S.K.

master's degree teacher, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

master's degree teacher, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

RESEARCH AND DESIGN OF TRENDS AND PROCESSES IN THE ETHNO STYLE DIRECTION IN THE MODERN WORLD

***Corresponding - author:** aigerimmuxtar@inbox.ru.

Abstract: The article provides a creative analysis of the topics of ethno-style and national values, explores the possibilities of promoting ethno-design in a new direction among Kazakh youth, as well as the use of national clothing in daily wardrobes. Today, ethno-style occupies a special place, as it plays an important role in preserving the uniqueness of national cultures and adapting them to modern society. Ethno-style trends and processes constantly change under the influence of globalization and cultural integration. The development of ethno-style in Kazakhstan is viewed as the revival of national costumes and traditions, the preservation of cultural heritage, and the contribution to world culture. This direction holds significant value in the fashion industry, economy, and society as it strengthens national identity and opens new opportunities and paths for development. The future of ethno-style lies in the creativity of youth, innovative solutions, and cultural exchange, and its development plays an important role in the revival and popularization of national traditions worldwide.

Keywords: ethno-style, collection, embroidery, national values, fashion, creativity, material, ornament, trends, cultural heritage, culture.

Kіріспе

Сән белгілі бір тарихи кезеңдегі әлеуметтік-мәдени үдерістердің көрінісі болып келген. ХХІ ғасыр да, бір жағынан, жаһандану мен біріздендіру үдерістерімен сипатталса, екінші жағынан, этникалық бірегейлікті іздеумен ерекшеленеді. Дәстүрлі мәдениетті сақтау бүгінгі таңда басты үрдістердің біріне айналды. Дәстүрлі қолөнер түрлерін дамыту, халықтық фестивальдер өткізу, жаппай тұтыну тауарларында этникалық элементтерді пайдалану халық мәдениетіне назар аударып, оны танымал етудің жолдары ретінде қарастырылады. Заманауи сән осының бір мысалы бола алады. Бір жағынан, ол тұтынушылардың сұранысын білдірсе, екінші жағынан, дәстүрлі мәдениетке тән әлеуметтік және мәдени құндылықтарды жеткізеді. Бұл мәселе өзекті болып табылады, өйткені қазіргі этно сәні аталған үрдістердің айқын көрінісі. Мақаланың мақсаты – дәстүрлі ұлттық мәдениетіміздің заманауи сәнде қолданылуын талдау. Бұл мәселе көптеген зерттеушілердің

еңбектерінде қарастырылған. Халел Арғынбаев және Нұрсан Әлімбаев еңбектерінде қазақ әйелдерінің ғұрыптық белдіктері, алқымшалары, бас киімдеріндегі кесте өрнектерінің мағынасына және ою-өрнек өнеріндегі әмбебап бейнелерді түсіндіруге арналған. Қазіргі мерекелік киім мәселелерін этнографиялық дәлдік пен эстетикалық кемелдік тұрғысынан қарастырған. Бүгінде Қазақстан дизайнерлері өз топтамаларында этникалық элементтердің алуан түрін белсенді қолданады. Олар дәстүрлі ұлттық костюмнен шабыт алады. Қазіргі таңда, дизайнерлеріміздің пікірінше, жастар костюмі (әсіресе әйелдер киімі) бірнеше қызмет атқарады: ол әрі тұрмыстық қажеттілікке арналған, әрі сәнді әдемі киім. Сонымен қатар, оның символдар мен белгілер арқылы берілетін терең семантикалық мазмұны бар. Қазақ ұлттық костюмін жасау үдерісі түрлі ұйымдардың назарында. Солардың бірі – Алматы қаласындағы Дәстүрлі өнер орталығы. Бұл орталық қазақ ұлттық костюмін зерттеуге бағытталған көптеген іс-шаралар өткізді. 2016 жылы «Қазақ ұлттық киімдерінің дәстүрі» көрмесі ұйымдастырылды. Бұл көрмеде қазақтың ұлттық киімдері мен сән үлгілері ұсынылды. Көрмеде қазақтың дәстүрлі киімдерінің әртүрлі түрлері, олардың тарихы мен мағынасы көрсетілді. Қолөнер бұйымдары, ою-өрнектер және ұлттық киімдердің жаңартылған үлгілері ұсынылды. 2017 жылы «Қазақтың дәстүрлі өнері» фестивалі өтті. Орталықтың ұйымдастыруымен өткен бұл фестивальда ұлттық киімдер, текемет тоқу, кілем өру, зергерлік бұйымдар мен басқа да қолөнер түрлері көрсетілді. Бұл шарада қазақ халқының мәдени мұрасы мен қолөнері кеңінен таныстырылды. Сондай-ақ, ұлттық киімдер мен қолөнер бұйымдарын жасайтын шеберлер мен дизайнерлер өз жұмыстарын көрсетті.

2018 жылы «Ұлттық киімдер: тарихы мен эволюциясы» семинары өтіп, онда Семинарда қазақтың ұлттық киімдері мен олардың эволюциясы, мәдени және әлеуметтік мәні туралы баяндамалар жасалды. Семинарға этнографтар, дизайнерлер, қолөнершілер, мәдениеттанушылар қатысты. Бұл шара ұлттық киімдердің заманауи сәнмен байланысын түсінуге мүмкіндік берді. 2021 жылы «Ұлттық киімнің сәндегі рөлі» сән шоуы өткізілді. Орталықтың ұйымдастыруымен өткізілген бұл сән шоуында қазақтың ұлттық киімдері заманауи сән үлгілерімен үйлесім тапты. Шоу барысында қазақтың дәстүрлі киімдерін қазіргі заманға сай жаңартып, сән әлемінде қалай қолдануға болатыны көрсетілді. 2022 жылы «Қазақтың ұлттық киімі және оның өнері» халықаралық конференциясы болды. Бұл конференцияда қазақтың ұлттық киімдері мен қолөнерінің әлемдік мәдениеттегі орнын талқылау үшін этнографтар мен дизайнерлер жиналды. Конференция барысында қазақтың ұлттық киімдерінің мәдени маңызы мен олардың заманауи қоғамдағы орны туралы баяндамалар жасалды. Бұл іс-шара ұлттық киімдердің сән индустриясындағы орнын таныстыруға бағытталды. Алматы қаласындағы «Дәстүрлі өнер» орталығы әртүрлі көрмелер, фестивальдер, семинарлар мен мастер-класстар ұйымдастырып, қазақтың ұлттық киімдері мен қолөнерін кеңінен насихаттап келеді. Бұл іс-шаралар ұлттық мәдениетімізді сақтау мен жаңғыртуға ықпал етуде үлкен рөл атқарады. [1,161-163].

Қазіргі қазақ ұлттық костюмінің ең танымал дизайнерлерінің бірі - Аида Кауменова. 2010 жылдан бастап ол «Қазақтың ұлттық киімі» атты фестивалін өткізді. Бұл шара қазақтың дәстүрлі ұлттық киімдерін көрсетуге бағытталған. Аида Кауменова ұлттық киімдердің сән әлеміндегі рөлін арттыру үшін түрлі дизайнерлер мен қолөнершілерді жинап, қазақтың киімдерін жаңаша формада танытуға тырысты. Бұл фестивальдерде қазақтың дәстүрлі киімдерімен бірге, оларды қазіргі заман талабына сай өзгертіп, заманауи стильде көрсететін дизайнерлердің жұмыстарын көруге болды. Ұлттық костюмдерді жаңғыртумен қатар, ол дәстүрлі стильдегі әйелдер көйлектері, алжапқыштар мен сырт киімдер ұсынады. Жоғарыда атап өткендей, «олардың барлығы талғамымен, түсімен, матасының құрылымымен және қолдан жасалған әшекейлерімен ерекшеленеді».

Аида Кауменова халық костюмінің әрбір элементі мұқият ойластырылған және өзіндік мақсаты бар екенін айтады. Оның пікірінше, қазақ этникалық киімінің ерекшелігі халықтың менталитетіне байланысты. Қазақтар - табиғатпен үйлесімде өмір сүретін сабырлы халық.

Бұл олардың киімінде көрініс табады: практикалық, қарапайым және артық бөлшектерсіз. Аида Кауменова қолдан тоқылған маталарды емес, өндірістік маталарды пайдаланады, себебі оның киімдері күнделікті өмірде кеңінен қолданылатындықтан, бағасын қолжетімді етуге тырысады. Жоғарыда атап өткендей, ол Индонезия мен Қытайда өндірілген заманауи маталарды пайдаланып, дәстүрлі этно стиліндегі көйлектер жасайды. Сондай-ақ «бархат» матасы формасы мен бөлшектері жағынан этнографиялық дәлдікке ие бола отырып, түс шешімдерінің ерекшелігі арқасында жас қыздардың гардеробындағы пальто іспетті маңызды киімге айналды. Ол «Kaumenova Fashion House» атты сән үйінің негізін қалады. Бұл сән үйі шынайы халық киімінің зертханасына айналды.

Оның қызметі ұлттық костюм фестивальдерін өткізуге, ұлттық және халықаралық көрмелерге қатысуға, жастармен жұмыс істеуге, жобалар әзірлеуге, ұлттық және республикалық гранттар алуға, семинарлар мен шеберлік сабақтарын ұйымдастыруға зор үлес қосты.

«Қазақстанның сән апталығы» - Қазақстандағы ең ірі сән шараларының бірі болып табылады. Бұл апталық әдетте сән әлемі мен өнерге қызығушылық танытатын адамдар үшін маңызды оқиға болып есептеледі. Шараның мақсаты - отандық дизайнерлердің туындыларын көрсету, ұлттық сән мен заманауи стильді біріктіру, сондай-ақ Қазақстанның сән индустриясын халықаралық деңгейде таныту. Бұл шараға Аида Кауменова да қатысты.

Материалдармен әдістер

Теориялық талдау

Заманауи этностильдің негізгі ерекшелігі - түрлі әлеуметтік және мәдени нормалардың тең құқылы түрде өмір сүруіне деген ұмтылыс болып табылады. Мода тұрғысынан қарағанда, этностиль қарама-қайшылық ретінде емес, әртүрлі заманауи үрдістер ретінде бағаланып, ерекше «стильдер мен құндылықтардың архивін» құрайды. Бұл туралы Жиль Липоветский «дирижерлік» біркелкі сәннен, «ашық» модаға ауысуды сипаттай отырып, қазіргі сәннің ойын тәрізді логикасын, яғни «киім модельдері арасындағы таңдау ғана емес, әлемге өзін көрсету әдістері арасындағы таңдау» деп түсіндіреді. Сонымен қатар, заманауи сәнде ұлттық киімдердің, тарихи көркем стильдер мен қазіргі мәдениеттің түрлі түстер палитрасы ретінде қолданылатынын атап өтеді.

Мәдениетте дәстүрлер мен мәдени үлгілер орталық рөл атқарса, модада осы дәстүрлердің маңызы өзгереді. Моданың жанашылдығы көбінесе ұлттық дәстүрлердің өзектендірілуі арқылы көрініс табады. А.Гофман модадағы инновацияның бір түрі ретінде дәстүрлерді жаңартып, жаңа контексте қайта ойластыруды айтады. Бұл үрдіс арқылы өткеннің сәндік және мәдени образдары қайта жаңғыртып, жаңаша түсіндірмелермен беріледі. Сән мен мәдениеттің байланысы тығыз болғанымен, кейде осы екі жүйенің дамуында сәл сәйкессіздік байқалады. Мода, оның ойындық сипаты арқасында, мәдени кодтарды жаңа контексте қайта жандандырады. Бұл жағдайда, өткен дәуірлерден қалған мәдени іздер жойылмайды, керісінше олар келесі ұрпақтар үшін жаңа мағына мен функцияларға ие болады. Мода дәстүрлерді еске салып қана қоймай, оларды жаңартып, терең мәдени мағына беруге мүмкіндік береді. Этностиль қазіргі қоғам үшін тек мәдени мұраның бөлігі ғана емес, сонымен бірге заманауи өмірде қажеттілікті қамтамасыз ететін құрал ретінде маңызды болып отыр. Этникалық трендтер бүгінгі таңда тек дәстүрлі мәдениеттің көрінісі ретінде ғана емес, сонымен қатар экология мен табиғатпен байланыс орнататын ерекше тұжырымдама ретінде дамып келеді. Этникалық элементтерге қызығушылық бүкіл қоғамның әртүрлі салаларында байқалады. Бұл тренд тек сәнде ғана емес, сонымен қатар интерьер дизайнды, ландшафт дизайнды, музыкада және қолөнерде де көрініс табады [2,87-95].

Этностиль мен ұлттық стиль - бұл екі түрлі ұғым. Ұлттық стиль дәстүрлерді, оларды жалпы түсінікпен және интерпретациямен байланыстырады. Ал этностиль көбінесе нақты

бір мәдениеттің түсі мен экологиялық аспектілеріне сүйенеді. Этностильде ұлттық киімдердің тарихы мен формасын реконструкциялау емес, адам мен табиғат арасындағы гармонияны көрсету идеясы жатыр. Этностильдің құрамдас бөлігі ретінде фольклорлық стиль (фольк-стиль) заманауи сәнде үлкен орын алады. Бұл стиль ұлттық киімдердің элементтерін, мысалы, халықтық кестелерді, тоқымаларды, табиғи маталарды қолданады. Фольклорлық стиль романтикалық сипатта болуы мүмкін, және кейде ол фантазия стилімен үйлеседі. Бұл стильдің ерекшелігі - табиғи материалдарды қолдану және экологиялық тұрғыдан таза аксессуарлар мен әшекейлерді енгізу. Сонымен қатар, фольклорлық стильде халықтық киімдер мен олардың құрылымы ғана емес, адамның өмірге деген оптимистік көзқарасы да сақталады. Фольклорлық стильдің дамуы XX ғасырдың 30-жылдарынан басталып, 1970-жылдардағы күнделікті киімдерде кеңінен қолданыс тапты. Мұның барлығы этностильдің тек сән әлемінде ғана емес, жалпы дизайндегі ерекше тренд екенін көрсетеді.

Этникалық бағыт тек сән көрсетілімдерінде ғана емес, сонымен қатар көше сәнінде танымал болып отыр. Этникалық элементтерді пайдалану арқылы қазіргі заманғы дизайнерлер сәнді әрі функционалды киімдер жасайды. Этностиль қазіргі қоғамдағы экологиялық ойлау мен адам мен табиғат арасындағы үйлесімділік идеяларын негізге алады. Заманауи этностиль тек ұлттық мәдениеттің сақталуы мен жаңғыртылуы ғана емес, қазіргі қоғамның өзекті мәселелеріне жауап ретінде де дамып келеді. Этностиль заманауи сәннің маңызды бөлігі ретінде түрлі мәдениеттердің үйлесімін көрсетіп, тарих пен қазіргі уақытты байланыстырып тұр [3,92-95].

Қазіргі сән әлемі өзін-өзі білдірудің жаңа формаларын белсенді түрде іздеп, әртүрлі халықтардың мәдени мұрасына назар аударып, этникалық стильді дамытып жатыр. Этностильдегі киімдер тек тартымды және ыңғайлы ғана емес, сонымен бірге терең мағынаға ие болып, инновациялар мен дәстүрлердің үйлесімділігін білдіреді. Зерттеу процесінде авторлар ресейлік дизайнерлердің қазақ костюмының ұлттық мотивтеріне қызығушылық танытатынын анықтады, бірақ оның визуалды кодтары әлі де жеткілікті түрде зерттелмеген. Оларға композиция мен ырғақтық құрылым, көркемдік құрылым ерекшеліктері, декоративтік шешімдер мен семантикалық ерекшеліктер жатады. Қазақ этникалық ерекшеліктерін зерттеу авторларға халықтық элементтер, классикалық түстік шешімдер мен ою-өрнектерді үйлестіре отырып, заманауи формалардағы киімдерден тұратын мини-коллекцияны әзірлеуге шығармашылық негіз берді.

Зерттеу әдістері. Қазақстанда этностильдің заманауи сән әлемінде орны айтарлықтай өсіп келеді. Ұлттық киімдер мен мәдени элементтер қазіргі заманғы сәнде жаңаша әрі стильді түрде көрініс табууда. Этностиль Қазақстанда тек сәндік емес, мәдениет, тарих және ұлттық ерекшелікті сақтау тұрғысынан да маңызды болып отыр. Қазақстандағы заманауи этностильдің негізгі трендтері төменде қарастырылады.

1. Ұлттық ою-өрнектер мен қолөнерді қайта жаңғырту. Қазақстанда этностильдің басты элементтерінің бірі - дәстүрлі ою-өрнектер мен қолөнер. Осы элементтер қазіргі заманауи киімдер мен аксессуарларда қайта жаңғырып, ұлттық ерекшеліктерді көрсету үшін қолданылуда. Мысалы:

Кестелеу мен тоқымашылық - қазақтың ұлттық қолөнерінде маңызды орын алады. Заманауи дизайнерлер бұл элементтерді көйлектерде, жеңіл сырт киімдерде, аксессуарларда қолдануда. Қазақ ою-өрнектері - шапан, камзол, ұзын етек көйлектерде жиі қолданылып, киімдерге сәнді әрі ұлттық сипат береді.

2. Этно-шик және эко-сән. Қазіргі кезде экологиялық тұрақтылық маңызды трендтердің бірі болып табылады. Қазақстанда этностильдің көпшілігі табиғи материалдардан, мысалы, жүннен, түйе жүнінен, қой терісінен және қазақтың дәстүрлі мата түрлерінен жасалады. Сонымен қатар, қолмен жасалған киімдерге сұраныс артуда. Эко-сән мен этностильдің бірлесуі ұлттық киімдерді тек сәндік мақсатта ғана емес, табиғатқа құрметпен қарайтын, экологиялық таза материалдарды пайдаланатын киімдер жасауға бағыттайды.

3. Қазіргі заманғы түсініктемелер мен заманауи пішіндер. Қазақтың дәстүрлі киімдері заманауи пішіндер мен стильдерге бейімделіп жатыр. Мұның ең айқын мысалдары:

- Қазақтың ұлттық жейделері (қалпақ, шапан, кеудеше) заманауи сәнде жаңа пішінде қайта туындап, жастар арасында танымал болуда. Бұл киімдер неғұрлым кең және жеңіл болып жасалып, қазіргі заманғы сәнге сай болады.

- Ұлттық үлгіде кесілген көйлектер - ұлттық оюлармен безендірілген, бірақ қазіргі заманғы пішіндер мен кескіндермен жасалған топтамалар. Бұл киімдер әсіресе жастар арасында жиі кездеседі.

4. Ұлттық стильдегі аксессуарлар мен зергерлік бұйымдар. Қазақстанда этностильді толықтыру үшін ұлттық зергерлік бұйымдар мен аксессуарлар маңызды рөл атқарады. Дизайнерлер ұлттық құнды белгілерді сақтай отырып, оларды қазіргі заманғы сәнге қосады:

- Қазақтың күміс моншақтары мен шолпы сияқты дәстүрлі зергерлік бұйымдары бүгінгі күнге сай өзгертіліп, сән көрсетілімдерінде танымал болуда.

- Қазақтың кийізден жасалған бас киімдері, сақина мен құрсақ сияқты тарихи элементтер заманауи сәнде ерекше орын алып келеді.

5. Қазақтың дәстүрлі маталары мен киімдерін қолдану. Қазіргі қазақ дизайнерлері ұлттық киімдердің негізгі элементтерін заманауи үлгіде қолданады. Шұға, жиек, барқыт сияқты қазақтың дәстүрлі маталары киімдерде жаңа стильдермен үйлесім табуда.

- Қазақ шапандары мен камзолдар - қазіргі дизайнерлердің шығармашылықтарында стильді және сәнді түрде жаңғыруда.

- Сағыз, шеберлік элементтері - ұлттық нақыштағы киімдерге тән классикалық элементтер, сондай-ақ қазіргі сән талаптарына сай болуы үшін жаңартылған үлгілер.

6. Көпмәдениеттілік және этникалық фьюжн. Қазақстандағы этностильдің тағы бір маңызды тренді - көпмәдениеттілік. Қазақстанның түрлі ұлт өкілдерінің мәдениетінің тоғысуы қазіргі заманғы сәнде де көрініс табуда. Қазақ дизайнерлері өз шығармашылықтарын тек қазақ мәдениетімен ғана шектемей, әлемнің басқа этникалық стильдерімен біріктіреді: Этно-фьюжн - қазақ, түркі, орыс және басқа да мәдениеттердің элементтерін біріктіретін сән топтамалары танымал. Бұл сән үрдісі түрлі этникалық топтардың дәстүрлерін бір киімде үйлестіреді. Жастар сәні мен қалалық этно - заманауи жастар арасында ұлттық киімдер мен этникалық элементтерді біріктіріп, өздерін көрсету трендке айналууда.

8. Киімде ұлттық тарих пен дәстүрлерді сақтау. Заманауи этностильде қазақ халқының дәстүрлерін сақтау өте маңызды. Осы тұрғыда ұлттық киімдердің функционалдығы мен символизмін заманауи тұрғыдан түсінуге талпынған дизайнерлер көп:

9. Киімдегі символизм - қазақ киімдеріндегі түрлі элементтер (мысалы, өрнектер, түстер) халықтың рухани дүниесі мен тарихын бейнелейді. Заманауи сән бұл дәстүрлерді сақтай отырып, киімдерге жаңа мағына мен стиль береді. Қазақстандағы заманауи этностиль этникалық мұраны сақтаумен қатар, сән әлемінде жаңаша түсініктер мен стильдерді қалыптастырып отыр. Ұлттық элементтер мен дәстүрлі колөнерді қазіргі заманғы трендтермен үйлестіре отырып, қазақ дизайнерлері әлемдік сән сахнасында өз орнын табуда. Бұл үрдіс тек сәнде ғана емес, мәдениеттің барлық салаларында да көрініс табуда, бұл қазақ халқының бай мұрасына деген құрметтің бір көрінісі [4,113-115].

Дәстүрлі халықтық костюм негізінде киім жасау қазіргі заманғы киімнің даму перспективаларын, оның силуэт формаларын, пропорцияларын, ассортиментін, конструктивті және колористикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ бөлшектерін зерттеуді қарастырады. Басқа дәстүрлер әрдайым заманауи костюмде лайықты сынуды таба бермейді. Сәтсіздіктер бастапқы көзге дұрыс емес немесе үстірт көзқараспен пайда болады. Қазіргі заманғы пәндік шығармашылық тілдің нақтылығына және мағынаның көп мағыналылығына, материалдың жалаңаштығына және оны болашаққа айналдырған және сонымен бірге өткенді үнемі еске түсіретін белгілі бір жаңа материалға айналдыруға деген ұмтылысымен

ерекшеленеді. Қазіргі заманғы өнердің басты ерекшеліктерінің бірі-эклетика және архетиптерге сілтемелер. Әр түрлі дәуірлер мен стильдердің элементтері костюмдерге, шаштар мен әшекейлерге кезек-кезек еніп, заманауи сәндеу белгілерімен, жаңа материалдармен, техникалық жетістіктермен үйлеседі [5,66-68].

Тәжірибелік бөлім. Шығармашылық мамандарын даярлауда жаңа технологияларды қолданудың теориялық ережелерін тексеру және практикалық әлеуетін бағалау үшін «Мәдениет және өнер» факультетінің, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасында «6В02170 – Сән дизайн» білім беру бағдарламасы бойынша білім алып жатқан студенттерге пилоттық зерттеу жүргізілді. Зерттеуге «Бейіндік дизайн элементтері мен үрдістері», «Сәндегі инновациялық технологиялар» бағыттары бойынша білім алатын 2-4 курстың 29 студенті қатысты. Зерттеудің мақсаты білім алушылардың оқу материалын игеру сапасына және білім алушылардың шығармашылық ойлауын дамытуға әсерін бағалау болды.

Тәжірибе аясында студенттерге бірінші кезеңге заманауи дизайнда қолданылатын этникалық мотивтердің трансформация тәсілдерін зерттеу және материалдар мен технологиялық шешімдерді негіздеу тапсырмалары берілді. Екінші кезеңде қазақ ұлттық киім элементтерін талдау және эскиздік жоба дайындау тапсырмаларымен толықтырылды. Жұмыс барысында студенттердің белсенділігіне бақылау жүргізілді, сондай-ақ кері байланыс жиналды.

Тәжірибелік сабақ этно стиль бағытындағы инновациялық жаңалықтарды, жаңа тенденцияларды білім беру тәжірибесіне енгізу студенттердің ұлттық киімді жаңалау және жаңғырту тұрғысынан мотивациясын арттырып қана қоймай, олардың күрделі визуалды шешімдерді қалыптастыруға ықпал ететінін растады.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу барысында этникалық стильдің қазіргі сән әлеміндегі рөлі мен даму тенденциялары, сондай-ақ оның мәдени және эстетикалық мәні терең талданды. Этникалық стильдің өзекті аспектілері, оның тарихы мен бүгінде сән индустриясындағы орны зерттелді. Бұл процесс көпқабатты және жан-жақты болды, өйткені этно стиль тек киімдер мен аксессуарларды емес, бүкіл мәдениет, қоғам және оның әртүрлі элементтерін қамтиды.

Этникалық стильдің негізгі ерекшеліктері: Этникалық стиль киімдері көбінесе қарапайымдық, геометриялық қиыспен, көпқабаттылықпен және декоративті элементтермен сипатталады. Бұл стильдің басты ерекшелігі – ұлттық болмыс пен оның әлеуметтік, экологиялық контекстін көрсету, сонымен қатар заманауи қоғамға бейімделу. Этникалық мотивтер киімдерде, аксессуарларда, тіпті интерьерде қолданылып, адам мен табиғат арасындағы гармонияны көрсетуге ұмтылады [6,16-20].

Этникалық стильдің уақыт пен кеңістік аясында эволюциясы: этникалық стиль алғаш рет XX ғасырдың 60-жылдары хиппи қозғалысымен сәнге енген болса, оның түптамыры XIX ғасырдың басынан бастап өнер мен мәдениетте көрініс табады. Поль Пуаре мен Габриэль Шанель сынды әлемдік деңгейдегі дизайнерлердің орыс мәдениетіне негізделген шығармалары этникалық стильдің басты тіректері болып табылады.

Қазіргі заманғы этникалық стиль және оның функционалдығы: бүгінгі күнде этникалық стиль тек сәнді киімдер ғана емес, сонымен бірге ұлттық мәдениеттің, дәстүрлердің және экологиялық сананың тұжырымдамасы болып отыр. Бұл стиль әлеуметтік жауапкершілік пен тұрақтылыққа бағытталған тұтыну үрдісін құруда маңызды рөл атқарады.

Этникалық стильдің тек сәнмен шектелмей, мәдениеттің маңызды бөлігіне айналғаны маңызды. Сән индустриясы жаһандану мен технологиялық дамудың ықпалымен үнемі өзгеріп отырады. Алайда, этникалық стильдің түпнұсқалығын сақтап, ұлттық дәстүрлерді қайта жаңғырту қажеттілігі артып келеді. Бұл талап тек киімдер мен аксессуарларда ғана емес, бүкіл әлеуметтік құндылықтар мен экологиялық санада да көрініс табуы тиіс. Сондай-ақ, зерттеу барысында этникалық стильдің тек көркемдік элементтерін қайта жаңғырту ғана

емес, оның мағынасы мен мәнін тереңірек түсінуге деген ұмтылыс байқалды. Сәнді киімдердегі этникалық мотивтер қазіргі заманғы технологиялар мен инновациялармен үйлесіп, ұлттық мұраларды сақтай отырып, заманауи мәдениетке енгізіледі. Соңында, этникалық стильдің болашағы экологиялық мәселелер мен әлеуметтік жауапкершілікке негізделген тұтынушылық мәдениетпен тығыз байланысты. Бұл стильдің маңызды рөлі – ұлттық мәдениетті жаңғыртып қана қоймай, адам мен табиғат арасындағы үйлесімділік идеясын қалыптастыруда. [7,46-51].

Аутентикалық қазақ ұлттық киімдері әлі күнге дейін ежелгі дәстүрлер бойынша, қой жүні, жібек және жануар терілері пайдаланыла отырып жасалады. Осы ретте этникалық, экономикалық және климаттық факторлар ескеріледі. Қазақ костюмінің дамуына көшпелі өмір салты, дала климаты және діни сенімдер елеулі әсер етті. Мұндай киімдер функционалды болып, қолайсыз табиғи жағдайлардан қорғай отырып, атқа мінгенде ыңғайлылықты қамтамасыз етті. Киімнің сапасы мен әртүрлі бөлшектері оның иесінің әлеуметтік мәртебесі мен белгілі бір руға немесе тайпаға жататынын көрсететін белгі болды. Әйелдердің киімдеріне жеңіл көйлектер мен жібек барқыттан тігілген камзолдар жатты, олар сыртқы киім ретінде қолданылған. Камзолдар жеңді және жеңсіз болып тігіліп, танымал ою-өрнектермен безендірілген, алтын жіппен, моншақтармен немесе жиекпен әшекейленген. Әйелдерге арналған әшекейлер алтын, күміс, мыс және қола сияқты әртүрлі металдардан жасалған. Костюмдерді әрлеу үшін түрлі-түсті әйнек пен табиғи минералдар, мысалы, сердолик, маржан, інжу және маржан пайдаланылады [8,37-45].

Эстетикалық тұрғыдан алғанда, дәстүрлі қазақ костюмінің құрылымының семантикалық ерекшеліктері, оның түстік палитрасы және жеке элементтердің символикасы ерекше назар аудартады. Киімнің жоғары декоративтілігі көшпелі халықтардың концептуалды ойлауын, әлемді қабылдауын көрсетеді. Практикалық барлық ою-өрнек үлгілері нақты бір мағынаны білдіреді. Ісмер әйелдер өз жұмыстарында ерекше мағынаға мән берген. Мысалы, егер киімде «қошқар мүйіз» оюы болса, бұл өмірлік күшті, байлықты және өркендеуді білдіретін символ болып табылатын. Бақыт, еркіндік немесе тәуелсіздік тілегенде, адамға «құсмұрын» немесе «құсқанат» бейнесі бар заттар сыйға тартылған. Костюмде ою-өрнектермен әшекейленген зат сыртқы әлемнің жағымсыз әсерлерінен қорғай алады деп есептелген [9,87-95].

Қазақстандағы көптеген дизайнерлер ұлттық костюмнің өнер құрылымының маңызды элементтеріне сүйенеді, оның ішінде жалпы композиция мен бөлшектердің гармониясы, түстік шешімдер, дәстүрлі материалдар мен әшекейлеу әдістері, сондай-ақ ою-өрнек мотивтері. Өз жұмыстарында олар негізгі әдістерді қолданады, мысалы, стилизация, ассоциация және аналогия. «Костюмнің эстетикалық функциясы ең маңызды болып саналады, ал әлеуметтік және ритуалды аспектілерге әлдеқайда аз көңіл бөлінеді».

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде этникалық стильдің қазіргі сән әлеміндегі орны мен оның даму динамикасы айқын көрсетілді. Этникалық стиль – бұл тек киімдер мен аксессуарларды ғана емес, бүкіл ұлттық мәдениеттің, дәстүрлердің және экологиялық сана мен әлеуметтік жауапкершіліктің көрінісі. Ол өзінің эстетикалық және функционалдық ерекшеліктері арқылы қоғамның рухани құндылықтарымен тығыз байланысты [10,87-95].

Этникалық стильдің тарихы тереңде жатыр, ол XX ғасырдың 60-жылдарындағы хиппи қозғалысынан бастап, қазіргі заманғы сән индустриясындағы жаһандану үрдістеріне дейін дамыды. Алайда оның негізі ұлттық мәдениеттер мен халықтық дәстүрлерге, олардың табиғи және әлеуметтік контекстіне негізделген. Поль Пуаре мен Габриэль Шанель сияқты дизайнерлердің орыс мәдениетіне негізделген этникалық шығармалары оның сән әлеміндегі маңызды көрінісін көрсетеді. Бүгінде этникалық стиль экологиялық сана мен рационалды тұтыну идеяларымен үйлесіп, сән индустриясындағы жаңа тренд ретінде қалыптасуда. Ол

тек эстетикалық мән ғана емес, сондай-ақ ұлттық өзін-өзі тану мен гармонияның маңызды символы болып табылады. Этникалық стильдің болашағы жастардың шығармашылығы мен инновациялық шешімдерінде, ұлттық мұраны сақтап, оны заманауи мәдениетке бейімдеуде жатыр. Сондықтан этникалық стильдің сән индустриясындағы рөлі, оның мәдени мұраны сақтау мен жаңғыртудағы маңызы бүгінгі таңда өте өзекті. Этникалық стильдің дамуы ұлттық дәстүрлерді сақтап қана қоймай, оларды жаһандық деңгейде танымал етуге мүмкіндік береді, әрі мәдениеттің бірегейлігін сақтай отырып, адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікті дәріптейді [11,47-55].

Глобализация жағдайында сән әртүрлі формалар мен композициялық шешімдердің алуандылығына ұмтылады, ал бұл этникалық топтардың визуалды кодтарына жүгірмей мүмкін емес. Олардың арасындағы алмасу эстетикалық тартымдылықтың жаңа үлгілерін жасап, мәдени байытуға әкеледі. Қазақ ұлттық костюмінің қиысы мен декоративті безендірілуінің ерекшеліктерін зерттеу, олардың қазіргі заманғы түсіндірмесін жасау авторларға инновациялар мен дәстүрлердің синтезін тауып, классикалық өнер тәжірибелері мен сәннің қазіргі трендтеріне негізделген түпнұсқалық композициялық шешімдер алуға мүмкіндік берді. Ұсынылған киім үлгілері ұлттық бояуды, заманауи трендтерді көрсетіп, тұтынушының күткен талаптарына сәйкес келеді. Мұндай эклектикалық тәсіл модельдердің алуандылығын қамтамасыз ету үшін жаңа элементтерді саналы түрде іздеуді білдіреді, бұл өнімдердің комбинациясы мен түстік шешімдері арқылы өндірушінің имиджіне жұмыс істейді және коммерциялық табысты қамтамасыз етеді. Этникалық тақырыпқа, әсіресе қазақ костюмінің ерекшеліктеріне жүгіну, рухани-эстетикалық тамырлары бар көркем образдардың дүниетанымдық маңыздылығын атап көрсетеді, бұл сөзсіз қазіргі заманғы дизайнның негізгі принциптерін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Demshina, A.Yu. Etnotendentsii v prostranstve sovremennoi mody. Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv. 2011.161–164p. https://elibrary.ru/download/elibrary_16690759_43733193.pdf.
2. Khinayat B., Suzhikova A. Natsionalnaya odezhda kazakhskogo naroda. Almaty: Almatykitap baspasy, 2011г. 384p.
3. Parmon F.M. Kompozitsiya kostyuma. Odezhda, obuv, aksessuary. 2002. 312p.
4. Argyntbaev Kh.A. Istoriko-kulturnye svyazi russkogo i kazakhskogo narodov i ikh vliyanie na materialnuyu kulturu kazakhov v seredine XIX vv. // Trudy instituta istorii, arkheologii i etnografii. Almaty: 2009. 246p.
5. Rassokhina E.A. Kazakhskie natsionalnye traditsii v sovremennoi odezhde. Almaty: 2002. 80p.
6. Zhienbekova A.A. Natsionalnaya odezhda kazakhov kak fenomen kultury. Almaty: 2007. 144p.
7. Lipovetsky G. The Empire of Fashion: Dressing Modern Democracy. Paris: Gallimard, 2017. 150p.
8. Gofman A.B. Moda i lyudi: novaya teoriya mody i modnogo povedeniya. 2014. 43p.
9. Kalashnikova N.M. Narodnyi kostyum (semioticheskie funktsii). 2002. 216p.
10. Gorina G.S. Narodnye traditsii v modelirovanii odezhdy. 2024. 34p.
11. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Алматыкітап баспасы, 2016.256 б.
12. Мәлік М.М., Болысбаев Д.С., Мұхтар А.А. Ұлттық ою-өрнектерді жасанды интеллект арқылы жаңаша бейнелеу. «QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журнал 1(29) 03/2026. 192-199 б.

Referens liste:

1. Demshina, A.Yu. Etnotendentsii v prostranstve sovremennoi mody. Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv. 2011. P. 161-164. https://elibrary.ru/download/elibrary_16690759_43733193.pdf

2. Khinayat B., Suzhikova A. Natsionalnaya odezhda kazakhskogo naroda. Almaty: Almatykitap baspasy, 2011. 384 p.
3. Parmon F.M. Kompozitsiya kostyuma. Odezhda, obuv, aksessuary. 2002. 312p.
4. Argynbaev Kh.A. Istoriko-kulturnye svyazi russkogo i kazakhskogo narodov i ikh vliyanie na materialnuyu kulturu kazakhov v seredine XIX vv. // Trudy instituta istorii, arkheologii i etnografii. Almaty: 2009. 246p.
5. Rassokhina E.A. Kazakhskie natsionalnye traditsii v sovremennoi odezhde. Almaty: 2002. 80p.
6. Zhienbekova A.A. Natsionalnaya odezhda kazakhov kak fenomen kultury. Almaty: 2007. 144p.
7. Lipovetsky G. The Empire of Fashion: Dressing Modern Democracy. Paris: Gallimard, 2017. 150p.
8. Gofman A.B. Moda i lyudi: novaya teoriya mody i modnogo povedeniya. 2014. 43p.
9. Kalashnikova N.M. Narodnyi kostyum (semioticheskie funktsii). 2002. 216p.
10. Gorina G.S. Narodnye traditsii v modelirovanii odezhdy. 2024. 34p.
11. Kassimanov S. Qazaq khalqynyn qoloneri. Almaty: Almaty kitap baspasy, 2016. 256 p.
12. Malik M.M., Bolisbaev D.S., Muhtar A.A. Ultık oyu-ornekterdi jasandı intellekt arkılı zhanascha beyneleu. «QAZAQTANÝ» respublikalık ǵılımi zhurnal. 1(29) 03/2026. 192-199 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Мұхтар Айгерім Амантайқызы** - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының магистр, оқытушысы: 8-771-823-66-94, aigerimmuxtar@inbox.ru

**ФИЛОСОФИЯ
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY**

FTAXP: 02.41.21

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

<https://orcid.org/0009-0004-7452-3442>

Спанов М.Ж., Мейманбекқызы М.*

философ. ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
7M02211 - Философия БББ магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ.
Шымкент, Қазақстан

**КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ ТАБИҒАТ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ
ҚАЗІРГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ САНА**

***Автор - корреспондент:** medetbekovvacute@mail.ru

Түйін: Мақалада көшпенділердің табиғатпен қатынасының философиялық негіздері және оның қазіргі экологиялық сана қалыптастырудағы рөлі кешенді түрде талданады. Сонымен қатар, көшпенді дүниетанымындағы табиғат ұғымының мәне анықталып, оның заманауи экологиялық санадағы маңызы қарастырылған. Талдау барысында адам мен табиғаттың тұтастық қағидасы, жер мен судың сакралды мәртебесі, маусымдық көші қонның экожүйелік тепе-теңдікті сақтаудағы маңызы және дәстүрлі экологиялық білім мазмұны қарастырылды. Көшпенді қоғамда табиғат ресурстық нысан ретінде емес, тіршіліктің киелі кеңістігі, әрі, моральдық жауапкершілік аймағы ретінде қабылданғаны айқындалады. Бұл ұстаным табиғатты ұтымды пайдалану, ұрпақтар сабақтастығын сақтау және ортаға зиян келтірмеу принциптерімен сипатталады. Зерттеу нәтижелері көшпенді философиялық мұраның қазіргі тұрақты даму тұжырымдамасымен мазмұндық сабақтастығын дәлелдейді және ұлттық экологиялық мәдениетті жаңғыртудағы әлеуетін негіздейді. Зерттеу жұмысында көшпенділердің табиғатқа деген көзқарасы, оның сакралды және үйлесімді сипаттары, сондай-ақ адам мен табиғат арасындағы өзара байланыс мәселелері талданады. Зерттеу барысында жұмыстың мақсаты мен міндеттері айқындалып, көшпенділер дүниетанымының табиғатқа қатысты негізгі қағидалары жүйелі түрде талданған. Сонымен қатар, зерттеу әдістері мен осы тақырыпқа зерттеу жүргізген ойшылдар туралы (Шоқан Уалиханов, Әлихан Бөкейхан, Лев Гумилев) мәліметтер көрсетілгену Жұмыста зерттеу нәтижелері қорытындыланып, көшпенділердің табиғатпен үйлесімді өмір сүру тәжірибесінің қазіргі экологиялық сана үшін маңызы айқындалады. Қорытындылау бөлімінде зерттеудің ғылыми жаңалығы көшпенділердің табиғат философиясын қазіргі экологиялық ойлаудың өзекті, әрі, баламалы моделі ретінде негіздеумен сипатталады.

Кілт сөздер: көшпенді өркениет, табиғат философиясы, тәңіршілдік дүниетанымы, қазіргі экологиялық сана.

MPHTI: 02.41.21

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

<https://orcid.org/0009-0004-7452-3442>

Спанов М.Ж., Мейманбекқызы М.*

к.философ.н., доцент, ЮКИУ им. М.Ауезова. Шымкент, Казахстан
магистрант ОБ 7M02211 - Философия, ЮКИУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

**ФИЛОСОФИЯ ПРИРОДЫ КОЧЕВНИКОВ И
СОВРЕМЕННОЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ**

***Автор - корреспондент:** medetbekovvacute@mail.ru

Аннотация: В статье комплексно анализируются философские основания взаимоотношений кочевников с природой и их значение для формирования современного экологического сознания. Формирование исследования заключается в раскрытии содержания понятия природы в кочевом мировоззрении и его сопоставлении с современными экологическими теориями. Рассматриваются тенгрианская картина мира, принцип единства человека и природы, сакральное понимание земли и воды, сезонная миграция как механизм поддержания экологического равновесия и баланса, а также традиционные экологические знания. Установлено, что в кочевой культуре природа воспринималась не как объект эксплуатации, а как священное жизненное пространство и сфера нравственной ответственности человека. Такой подход основывается на принципах гармонии, преемственности поколений и бережной, значимой отношении к окружающей среде. Сделан вывод о концептуальной близости кочевой философии идеям устойчивого развития и ее значимости для укрепления экологической культуры современного общества. В исследовании анализируются взгляды кочевников на природу, ее сакральный и гармоничный характер, а также проблемы взаимодействия человека и природы. Кроме того, на основе трудов Шокан Уалиханов, Алихан Бокейхан и Лев Гумилев систематизируются этапы научного изучения кочевнического мировоззрения. В заключительной части научная новизна исследования характеризуется обоснованием философии природы кочевников как актуальной и альтернативной модели современного экологического мышления.

Ключевые слова: кочевая цивилизация, философия природы, тенгрианство, современное экологическое сознание.

IRSTI: 02.41.21

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

<https://orcid.org/0009-0004-7452-3442>

Spanov M. Zh., Meimanbekkyzy M. *

Candidate of Philosophy, Associate Professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Master's student of the educational program 7m02211-philosophy,

M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

THE NOMAD'S NATURE PHILOSOPHY AND MODERN ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS

***Corresponding author:** medetbekovvacute@mail.ru

Abstract: The article comprehensively analyzes the philosophical foundations of nomads' relationship with nature and their importance for the formation of modern ecological consciousness. The purpose of the study is to reveal the content of the concept of nature in the Nomadic worldview and compare it with modern environmental theories. The article examines the Tengrian worldview, the principle of the unity of man and nature, the sacred understanding of land and water, seasonal migration as a mechanism for maintaining ecological balance, as well as traditional ecological knowledge. It is established that in nomadic culture nature was perceived not as an object of exploitation, but as a sacred living space and a sphere of moral responsibility of a person. This approach is based on the principles of harmony, generational continuity and a careful, meaningful attitude towards the environment. The conclusion is made about the conceptual proximity of nomadic philosophy to the ideas of sustainable development and its importance for strengthening the ecological culture of modern society. The study analyzes the views of nomads on nature, its

sacred and harmonious character, as well as the problems of human-nature interaction. In addition, based on the works of Shokan Ualikhanov, Alikhan Bokeikhan and Lev Gumilev, the stages of scientific study of the nomadic worldview are systematized. In the final part, the scientific novelty of the study is characterized by the substantiation of the philosophy of nature of nomads as an actual and alternative model of modern ecological thinking.

Keywords: nomadic civilization, philosophy of nature, Tengrian worldview, modern ecological consciousness.

Kіріспе

Қазіргі жаһандық экологиялық дағдарыс жағдайында адам мен табиғат арасындағы қатынасты қайта пайымдау философиялық өзекті тақырыпқа айналды. Табиғатты тек ресурстық нысан ретінде қарастыратын техногендік өркениет үлгісі экожүйелік тепе-теңдіктің бұзылуына алып келді. Осы тұрғыдан алғанда, табиғатпен үйлесімді өмір сүрудің тарихи тәжірибесін ұсынған көшпенді өркениеттің дүниетанымын философиялық тұрғыда талдау ерекше өзектілікке ие. Көшпенділердің табиғатқа қатынасы утилитарлық сипаттан гөрі онтологиялық және аксиологиялық мазмұнға ие болды: табиғат тіршілік кеңістігі ғана емес, киелі болмыс, адам өмірінің мағыналық негізі ретінде қабылданды. Көшпенділердің табиғатпен қатынасы мен қазіргі экологиялық сана тақырыбына зерттеу жүргізіп, мәліметтер жинаған ғұламаларға да тоқталдық. Күлтегін жазбалары, Шоқан Уалиханов, Әлихан Бөкейхан, Халел Досмұхаммедұлы, Лев Гумилев және т. б. Күлтегін жазбаларында мынадай сөз тіркестері бар: «Үзе көк теңірі, Асра йағыз йер қылынтауық-да, Екін ара кісі оғлы қылынмас» қазақша аудармасында «Биікте көк теңірі, Төменде қара жер жаралғанда, Екеуінің арасында адам баласы жаратылған»[1,10].

Шоқан Уалиханов та өз еңбектерінде Тәңіріні Құдай деп көрсеткен. Аспан культінің күштілігі сондай, көшпенділер өздерінің әрбір іс-әрекетін, қуанышы мен ренішін, өмірдегі жамандық пен жақсылықтарды Көк Тәңіріне байланысты қарастырып тұрмыс-тіршілігінің негізге айналдырған. Сол тәрізді ай, жұлдыз, күнді де кие тұтқан. Оларды адам болмысының сұлулығымен теңестіріп отырған. Мәселен, ай десе аузы, күн десе көзі, жұлдыздай жарқыраған маңдайы деп келетін адам сұлулығын бейнелейтін символдық теңеулер негізінде адамның ішкі сұлулық сыры мен қасиетін сезіну мен түсіну жатқаны сөзсіз. Сонымен қатар, адам мінез-құлқын жыл мезгілдері: қыс, жаз, көктем және күзге теңеудің өзіндік сыры мен ұлттық сипаты бар. Көшпенділер Көкке және Жерге, үйдегі от басы, бала-шағаны қорғаушы әйел Тәңірісі Ұмайға табынған. Мысалға, Тоныкөкке орнатылған ескерткіште мынандай жыр жолдары бар: Тәңірі Ұмай, қасиетті Жер-Су, бізді қорғайды әр кез бөлек.

Зерттеу мақсаты: көшпенділердің табиғатпен қатынасының философиялық негіздерін айқындап, оның қазіргі экологиялық сана қалыптастырудағы маңызын анықтау.

Зерттеу міндеттері: - көшпенді дүниетанымындағы табиғат ұғымының онтологиялық және аксиологиялық мазмұнын талдау; -тәңірлік сенім жүйесіндегі адам мен табиғат біртұтастығы идеясын философиялық тұрғыдан сипаттау; -дәстүрлі экологиялық тәжірибенің моральдық-этикалық қағидаларын анықтау; -көшпенді философиялық мұраның қазіргі экологиялық парадигмамен мазмұндық сабақтастығын негіздеу.

Материалдармен әдістер

Теориялық талқылау

Көшпенділердің табиғатпен қатынасы философиялық тұрғыдан қарастырылғанда, бірінші кезекте оның онтологиялық мәні айқындалады. Көшпенді дүниетаным табиғатты тек ресурстық объект ретінде емес, тіршілік кеңістігі, моральдық жауапкершілік және киелі болмыс ретінде түсінді. Бұл көзқарас «өмірді құрметтеу» және «органикалық тұтастық» идеяларына негізделеді, яғни адам мен табиғат арасындағы байланыс экожүйелік бірлік ретінде қабылданады. Көшпенділердің табиғатпен қатынасының философиялық негіздерін

түсіну үшін ең алдымен тәңірлік дүниетаным жүйесіне назар аудару қажет. Тәңірлік дүниетанымда аспан (Тәңір), жер (Жер-Су) және адам біртұтас космологиялық жүйенің құрамдас бөліктері ретінде қарастырылады. Бұл жүйеде табиғат сыртқы объект емес, адам болмысының онтологиялық шарты болып табылады. Адам мен табиғаттың тұтастығы қағидасы көшпенді өмір салтының практикалық құрылымынан да көрінеді. Маусымдық көші-қон жүйесі жайылымдардың табиғи қалпына келу циклдерін сақтауға бағытталған. Зерттеушілер дәстүрлі мал шаруашылығының мобильді моделін экожүйелік тепе-теңдікті бұзбайтын әлеуметтік-экологиялық жүйе ретінде бағалайды. Бұл жерде табиғатқа үстемдік ету емес, оған бейімделу және ырғақтас өмір сүру принциптері жүзеге асады. Философиялық тұрғыдан бұл – антропоцентризмнен гөрі биоцентризмге жақын ұстаным. Жер мен судың сакралды мәртебесі көшпенді дүниетанымның аксиологиялық өзегін құрайды. Қазақ мәдениетіндегі Жер-Ана, судың қадір қасиеті ұғымы табиғатты тірі, киелі бастау ретінде қабылдаудың көрінісі. Заманауи зерттеулерде бұл құбылыс экологиялық сакралдылық ретінде талданып, табиғатқа қатысты моральдық жауапкершіліктің қайнар көзі ретінде түсіндіріледі. Осы тұрғыда Шәкәрім Құдайбердіұлы:

«Тіршіліктің киелі бастауы – дала,

Адам мен табиғат біртұтас әлем».[4,6]

Бұл сөз тіркестерінен біз қазақтар үшін, байырғы ата-бабаларымыз үшін даланың қасиеттілігі, олардың адам мен табиғатты біртұтас деп қарастырғанына көз жеткіземіз.

Көшпенділер менталитетінің ерекшелігін табиғатқа деген қатынасынан да байқауға болады. Егер көшпенділерге табиғатты өзгертпей сол қалпында қабылдау, оған бейімделу басым болса, жер өңдеушілер менталитеті оларға қарама-қарсы. Тіпті жер өңдеу философиясынан зорлық пен жасандылықтың іздерін байқауға болады. Г. Гачевтің айтуынша: «Жер-Ана. Анаға тән қасиет – туу, табиғи өмірді жалғастыру. Ал еңбек – жасампаздық арқылы болмысты дамыту. Табиғатты өңдеу – өмір емес, керісінше өлім. Сондықтан да, жер мен істі қосу зорлықпен үйлендіруге пара-пар». Бірақ, әр халықтың жер өңдеуге деген қатынасы әртүрлі және бұл туралы заңы да әр қилы» [5, 97]. Осы тұрғыдан келгенде, еңбек көшпенділер үшін жерді өңдеу мен өзгертуден бұрын, табиғаттың дайын өнімдерін пайдалану стратегиясының басыңқы болғанын көрсетеді. Жер өңдеушілердің энергиясы сыртқы болмысты өзгертуге, жаңғыртуға бағытталса, көшпенділер энергиясы адамдардың ішкі рухани болмысын өзгертуге бағытталған деп айтсақ болады. Көшпенділердің осындай ойлау жүйесінен кейін, көшпенділер менталитеті Батыс және Шығыс менталитеттеріне қарағанда өзіндік даму мен қалыптасу сатыларынан өткендігін, өзінің ұлылығы мен жасампаздығын, бірегейлігін әлемдік өркениет алдында дәлелдеп отырған. Осы аталған көшпенділер өркениеті бүгінгі қазақ болмысын, рухани жан дүниесін түсінудегі әлеуметтік мәдени рухани негіз болып табылады. Бұндай терең тамырлы ментальдық құбылысты бүгінгі әлеуметтік өмірде ескермеу мүмкін емес болып тұр.

Зерттеу әдістерде тарихи-философиялық талдау, герменевтикалық интерпретация, салыстырмалы философиялық әдіс және жүйелік әдіс қолданып, көшпенді дүниетанымын тек этнографиялық құбылыс ретінде емес, тұтас философиялық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысының тақырыбы аясында зерттеу жүргізген ғұламалар: Қазақ және Түркі ойшылдарының ішінен осы тақырыпқа үлес қосқан - Шоқан Уалиханов. Ш. Уалиханов - көшпенділер дүниетанымын алғаш ғылыми тұрғыда сипаттаған алғаш қазақ ғалымы. Оның көшпенділер өмірін сөз ететін еңбектеріне «Қырғыздар туралы жазбалар» (1858-1859), «Қырдағы мұсылманшылық туралы», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» жатқыза аламыз. Ол еңбектерінде көшпелі қазақтардың дәстүрлі діни наным-сенімдерін, тәңірлік дүниетаным элементтерін, олардың тұрмыс-тіршілігін етене зерттеп, құнды зерттеулер қалдырған. «Қырғыздар» және «Қазақ даласының шарушалығы туралы мақалалар» еңбектерінің авторы Әлихан Бөкейхан да бұл тақырыпқа зор үлесін қосқан.

Табиғат пен адам арасындағы байланысты ғылыми тұрғыдан түсіндірген шығарма «Табиғаттану» еңбегінің авторы - Халел Досмұхаммедұлы. Қазақ ғұламаларынан бөлек бұл тақырыпқа елеулі еңбек сіңдірген шетел ғалымдары бар. Лев Гумилев «Древние Турки», «Этногенез и биосфера Земли» еңбектерінде этнос пен табиғаттың үйлесімін пассионерлік теория арқылы түсіндірген. Василий Бартольдтың «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» еңбегінде Орта Азия халықтарының табиғи ортаға бейімделу ерекшеліктері мен сол өркениеттің экологиялық санаға байланысты тұстарын сөз еткен. Ал қазіргі заман зерттеушілері қатарына Аманжол Қасабек «Қазақ философия тарихы», Ғарифолла Есім «Хакім Абай», «Сана болмысы», С.Қасқабасов, Д.Кішібеков «Қазақ менталитеті», А.Сегізбаев «Қазақ философияның тарихы» жатқыза аламыз. Олар өз еңбектерінде табиғат пен адам болмысының бірлігін қарастырып, қазіргі ұлттық философиядағы экологиялық ойды дамытты. XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы - қазақ әдебиетінің қалыптасуы мен рухани болмысының көрінісі. Бұл дәуірдегі туындыларда табиғат бейнесі тек эстетикалық құндылық ретінде ғана емес, ұлттық дүниетанымның, қоғамдық көзқаратын және философиялық ойлаудың бір бөлшегі ретінде суреттеледі. Жыраулар табиғатты тіршілік көзі, адам мен қоғамның рухани кеңістігі ретінде бейнелеп, ел тағдырымен сабақтастыра қарастырды. Мұндай көзқарас көшпелі өмір салтымен, ата-баба жеріне деген терең құрметпен тығыз байланысты болды. Асан Қайғы табиғатты адам өмірінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қабылдаған. Оның пайымынша, адам мен табиғат арасындағы, үйлесім - қоғамның тұрақтылығының негізі. Табиғаттың сұлулығы мен жарасымдылығы адамгершілік пен рухани дамудың қайнар көзі болып табылады. Асан Қайғының табиғатқа қатысты көзқарастары мынадай үш негізгі бағытта көрініс тапқан үйлесімдік: Табиғат пен қоғамды ажырамас бірлік ретінде қарап, қоршаған ортаның адам тіршілігіне тікелей ықпал ететінін атап өтеді, эстетикалық таным: табиғаттың сұлулығы - шабыт пен рухани кемелденудің көзі. Мысалы, Өлеңті өзенінің маңын «елдің уайымы жоқ жер» деп сипаттауы - табиғат пен идеал өмір ортасының үйлесімін көрсетеді, білім мен таным: Табиғатты тану - адами сана мен білімнің дамуына жол ашады. Ол білімді тұйық санаға қарсы құндылық деп таныған.

Осы арқылы Асан Қайғы табиғаттың рухани, этикалық және эстетикалық мәнін терең түсініп, қазақ халқының дүниетанымдық кеңістігіне елеулі үлес қосты[2,24].

Қазтуған жырау табиғатты көшпелі өмір салтының ажырамас бір бөлігі ретінде жырлады. Оның шығармаларында табиғат пен адам арасында терең үйлесім бар. Қазтуған табиғатты бағындыру нысаны емес, онымен үйлесімді өмір сүру кеңістігі ретінде қарастырған. Оның жырларында табиғат бейнесі - таза әрі рухани мәнге ие[3,66].

Гумилев «Көшпенділер мәдениеті өзінің 3000 жылдық ғұмырында Жерорта теңізі мен Қиыр шығыс елдеріне қарағанда шығармашылық эволюцияны бастан өткерді",- деп санайды. Л.Н. Гумилев көшпенділерді дүниежүзілік өркениетке қомақты үлес қосты деп санайды. Ол өз еңбегінде: "нереально думать, что в кочевом обществе невозможен технический прогресс. Кочевники вообще, а хунны и тюрки в частности, изобрели такие вещи, которые ныне вошли в обиход человека как нечто само по себе подразумевающееся. Первое усовершенствование одежды - штаны - сделано еще в глубокой древности. Стремя появилось в центральной Азии между 200 и 400 гг. Первая кочевая повозка на деревянных обрубках заменилась сначала коляской, а потом вьюком, что позволило кочевникам форсировать горные, поросшие лесом хребты. Кочевниками были изобретены изогнутая сабля, вытеснившая прямой меч, и длинный составной лук, метавший стрелы на расстояние до 700 метров. Наконец, круглая юрта в те времена считалась наиболее совершенным видом жилища» [6,86] Бұл деректер аясында біз көшпенділер даму мен техникалық құрыл жабдықтардан алыс болды деген ойларды өзгертіп, олардың жүріп тұру құралдары мен киім кию, тұрмыс-тіршілігі қаншалықты даму үстінде іске асқанын байқайтын боламыз. Ежелгі көшпенді халықтардың мифологиясында ғарыштың құрылымы былай бейнеленеді: жеті қат Жер бар, онда Көктөбе

тұр, Көктөбеде Көктерек өсіп тұр. Бұл бейне киіз үйдің құрылымына да ұқсас.

Қазақ мақал-мәтелдерінде табиғатқа деген құрмет тек шаруашылық тәжірибемен ғана шектелмей, этикалық, эстетикалық және экологиялық өлшемдермен сабақтасып жатады. Мысалы, «Адамның табиғатсыз күні жоқ, табиғаттың оны айтар тілі жоқ» деген мақалда адам мен табиғаттың арасындағы өзара тәуелділік бейнелі әрі терең түрде көрініс табады. Адам тіршілігін табиғатсыз елестете алмайды: ауа, су, жер, өсімдік – барлығы өмірдің негізі. Ал табиғат өз тілін сөзбен емес, құғақшылық, апат, немесе өнімсіздік арқылы білдіреді. Бұл жағдайлар адамзаттың табиғатқа деген жауапкершілігін арттырып, онымен үйлесімді өмір сүру қажеттігін еске салады. Мақал-мәтелдердің мазмұны қазақ фольклорындағы табиғатқа қатысты өзге де нақыл сөздермен үндес келеді. Мәселен, «Судың да сұрауы бар», «Жер ырыстың кіндігі» сынды даналық сөздер табиғатты құрметтеп, оны қорғау идеясын ұрпаққа наисхаттауға бағытталған[7,54].

Мұндай мақалдар – табиғатты сақтаумен құрметтеудің халықтық тәжірибеге нездеген рухани – этикалық жолы. Олар экологиялық сананы қалыптастыруға, табиғат пен адам арасындағы үйлесімді байланысты сақтауға зор үлес қосады. Көшпенділердің әлем туралы түсінігінде әсерлі бейнелің бірі – алып бәйтерек. Дүниежүзілік ағаш таңбасы өрмелік қозғалыста, Жер мен Аспанның тығыз байланысын білдіреді. Осы биік бәйтерекпен эпос батырлары аспан денелеріне өрмелеп жете алатын болған. Әлемдік ағаштың тағы бір атқаратын қызметі оның жоғарғы және орта дүниені үшінші әлем - төменгі дүниемен байланыстыруында. Тірілер әлемі өткен кезбен, аруақтар аймағымен қатынасын үзбейді. Қазақ халқының табиғатты сақтау мен қорғауға негізделген дәстүрлі дүниетанымы – экологиялық тепе-теңдік пен рухани үлесімді өмір сүрудің терең мәдени-тәжірибелік үлгісі. Көшпелі тұрмыс тәртібі, маусымдық көші-қон, тыйымдар мен ырымдар, ауа райын болжау тәжірибелері, халық медицинасы және табиғатпен байланысты діни-рухани рәсімдер – барлығы қоршаған ортаға құрметпен қарауға, оның заңдылықтарына бейімделіп тіршілік етуге бағытталған. Бұл дүниетаным бүгінгі Қазақстанда жүзеге асып жатқан орнықты даму мен экологиялық саясатпен табиғи сабақтастықта өрбіп отыр. Сондықтан дәстүрлі экологиялық мәдениетті қайта қарастыру мен оның тәжірибесін заманауи экологиялық шешімдермен ұштастыру – қазіргі және болашақ ұрпақ үшін маңызды құндылықтық бағдар болмақ[8,36].

Қазіргі жаһандық экологиялық дағдарыс контекстінде адам мен табиғат арасындағы қатынастарды қайта қарау, табиғаттың мәні мен рөлін философиялық тұрғыдан түсіндіру маңызды міндетке айналды деп айта аламыз. Бұл тұрғыдан біз жаңадан пайда ұғым ТЕК [Traditional Ecological Knowledge) тоқтала аламыз. Бұл ұғым көшпенді философиясының табиғатқа қатысты көзқарасын ашатын ең негізді концепциялардың бірі болып табылады. ТЕК – белгілі бір қауымдастықтың табиғатпен ұзақ уақыттан бері өмір сүру тәжірибесі негізінде қалыптасқан, табиғи жүйелерді тану және пайдалана білу, бағалау, сақтау мен үйлесімді әрекет етуге қатысты тұрақты білімдер, түсініктер мен нормалар жиынтығы ретінде қарастырылады. ТЕК тек эмпирикалық тәжірибені ғана білдіріп қана қоймай, онтологиялық және аксиологиялық негіздерден тұратын дүниетанымдық жүйе ретінде маңызды [9,2]

Көшпенді өркениеттің өмір салты табиғатпен тығыз байланыста болғандықтан, ТЕК-ті тек экологиялық стратегия ретінде ғана емес, философиялық жүйе ретінде түсіну қажет. Бұл жүйенің басты ерекшелігі – адамды табиғаттан бөлек объект ретінде қабылдамай, табиғатпен бірге өмір сүретін, оған өмірлік қажеттілік пен құндылық ретінде қарайтын дүниетаным қалыптастыруы. Яғни ТЕК-тің философиялық мәнін талдағанда оның онтологиясы, аксиологиясы, этикасы, яғни болмысты тану, құндылықтар жүйесі мен мораль тауырыбында айқын көрініс табады. Онтологиялық тұрғыдан ТЕК табиғат пен адамның тұтастығын баса жеткізеді. Көшпенді дүниетанымда аспан, жер, су және тіршілік арасындағы байланыс тұрақты, өзараәрекеттесетін жүйе ретінде түсіндіріледі. Мысалы, дала

экосистемасы көшпенділер үшін сыртқы фон ғана емес, өмірдің негізі, рухани кеңістік және әлеуметтік тұрақтылықтың қайнар көзі болды. Бұл тұтастықтың философиялық мәні қазіргі экологиялық дағдарыс философияның холистік парадигмасымен үндес келеді.[10,3]

Ондай философияда адам мен табиғат арасындағы шекаралар айқын емес, екі тұтас бір жүйе ретінде қарастырылады. ТЕК-тің аксиологиялық аспектісі адам мен табиғат арасындағы моральдық жауапкершілік қағидаларына негізделеді. Көшпенді қоғамда табиғат ресурстық объект ретінде ғана бағаланбаған, керісінше табиғат – киелі элементтер мен рухани мағынаға ие өмір кеңістігі. Мсыалы, жер мен судың киелі саналуы және оларды қорғай білу нормалары көшпенді философиясында басты моральдық қағидаға айналды. Бұл – белгілі бір әрекеттің пайдала не пайдалы еместігін ғана емес, адам мен табиғат арасындағы өзара құрметтің философиялық өлшемін анықтайды. Осы тұрғыдан ТЕК – адамдық жауапкершілік пен табиғатты қорғауды материалдық негізде ғана емес, этикалық кодекс ретінде ұсынады. ТЕК-тің тағы бір маңызды философиялық компоненті – дилектикалық үйлесімділік принципі. Көшпенділердің маусымдық көші-қоны табиғи циклді сақтауға бағытталып, экожүйелік тепе-теңдікті бұзбау мақсатында жүзеге асырылады. Бұл тәсіл табиғатпен қарым-қатынастың процестерді бақылау, бейімделу және үйлесу қағидалары арқылы жүзеге асатынын көрсетеді. Зерттеу деректері бойынша, маусымдық көшулер малдың жайылымды ресурстармен қамтамасыз етілуін ғана емес, сонымен бірге жердің табиғи қалпына келу цикліне мүмкіндік беретін тұрақты экологиялық практиканы қамтамасыз еткен. Бұл қазіргі тұрақты даму теориясындағы үйлесімділік пен ресурстарды ұтымды пайдалану идеяларымен сабақтас философиялық ұстаным. Сонымен қатар, ТЕК өзінің гносеологиялық мәні арқылы табиғат туралы білім мен түсінікті ғылыми біліммен толықтыратын көпөлшемді жүйе ұсынады. ТЕК-те тек фактілік деректер жинақталмайды., табиғатпен қарым-қатынас сезімдері, бақылаулар,, тіл мен салт-дәстүрлер арқылы қалыптасқан күрделі білімдік құрылым ретінде беріледі. Бұл басатпқыда практикалық үйреншікті әрекеттер жинағы болса, уақыт өте келе жүйелі көзқарас пен философиялық парадигмаға айналды. Айта кететін маңызды тұс – ТЕК бүгінгі күннің экологиялық сана мәселелерінде тек тарихи мұра ғана емес, қазіргі заманғы экологиялық саясат пен мәдениетті қалыптастыруда қолданылатын философиялық ресурс болып табылады. ТЕК-тің адам және табиғат қатынасын басқарудағы әдептілік пен моральдық нормалар жүйесі қазіргі экологиялық философияның негізгі тұжырымдамаларымен табиғаттың ішкі құндылығы, ресурстарды ұтымды пайдалану және экожүйелік жауапкершіліпен үндестік табады. Осылайша, ТЕК көшпенді философияны қазіргі тұрақты даму тұжырымдамалары арқылы қайта бағалауға мүмкіндік береді[11,25]

Көшпенділердің қыстау мен көктеу тәжірибесі табиғатты қорғау мен экожүйелік тепе-теңдікті сақтау философиясының нақты көрінісі болды. Қыстау мал жайылымының қыстық тұрақты орны, ал көктеу жаздық көшіп-қону маусымы. Бұл маусымдық көшулер жайылымдардың қалпына келуін қамтамасыз етіп, табиғат ресурстарын сарқытпай пайдалануға мүмкіндік берді. Яғни көшпенділердің өмір салты ТЕК жүйесінің практикалық көрінісі ретінде табиғатпен үйлесімді әрекетті ұйымдастырды. Табиғатқа философиялық қатынас Жер Ана, Ұмай және тәңіршілдік ұғымдары арқылы көрініс тапты. Жер Ана табиғаттың киелі, өмір беруші принципі ретінде қарастырылып, мал мен адамдардың тіршілігіне жауапты деп есептеледі. Ұмай періштелік бейне ретінде жаңа туған нәрестелер мен ананың сонымен қатар, малдың өміріне қамқорлық жасады, табиғатқа зиян келтірмеу әрекеттерін ТЕК жүйесінде тұрақтандырды. Тәңіршілдік аспан, жел, су және жердің киелілігін тану арқылы табиғатқа құрмет көрсетуге негізделді. Бұл философиялық ұстаным қазіргі экологиялық этика мен тұрақты даму қағидаларына үндес болып табылады.[12,23]

Көшпенділердің төрт түлікке деген қатынасы ТЕК жүйесінде ерекше рөл атқаратынын түсіндік. Төрт түлік мал шаруашылығының негізі ғана емес, табиғатпен үйлесімді өмірдің өлшемі болды. Сиыр қыстауда негізгі азық көзі ретінде пайдаланылып, жайылымдарды жоспарлауда жетекші рөл атқарды; жылқы көктеу кезінде көшуді жылдам және икемді

ұйымдастыруға мүмкіндік берді; қой мен түйенің азықтану ерекшелігі мен су көздеріне байланысты жайылымдық маусымдық цикл табиғатпен үйлесімділікті сақтауға қызмет етті. Бұл жүйе табиғатты сарқытпай пайдалану, болашақ ұрпаққа сабақтастық және экожүйелік тепе-теңдікті сақтау сияқты философиялық және практикалық ұағидаларды қамтыды. Дәстүрлі экологиялық білім философиялық, практикалық және моральдық компоненттерді біріктіреді. Онтологиялық тұрғыдан алғанда адам табиғаттан бөлек емес, оның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Ал аксиологиялық тұрғыдан табиғат рухани және моральдық құндылық болып есептеледі. Этикалық тұрғыдан қарастырғанда адам табиғатқа құрмет көрсетуге және оған зиян келтірмей сыйлауға міндетті. ТЕК тек тарихи тәжірибе емес, қазіргі экологиялық сана қалыптастыруда, ұлттық экологиялық мәдениетті жаңғыртуда және тұрақты даму қағидаларын меңгеруде маңызды ресурс болып табылады.[13,66]

Экологиялық сана – тек жеке тұлғаның емес, тұтас қоғамның тұрақты дамуға бейімделу деңгейін айқындайтын көрсеткіш. Ол қалыптаспаған жағдайда қабылданған заңдар мен техникалық шешімдер формалды сипатта қалып, экологиялық қауіпсіздікке нақты ықпал ете алмайды. Сондықтан азаматтық қоғамның бұл саладағы белсенділігі орнықты экожүйе қалыптастырудың алғышарты ретінде қарастырылуы тиіс.[14,63]

Қазіргі экологиялық ұйымдар азаматтық қоғамның ажырамас бөлігі ретінде табиғатты қорғауда шешуші рөл атқарып отыр. Олар қоғам мен мемлекет арасында көпір орнату арқылы экологиялық мәселелерді шешуге ықпал етуде. Азаматтық қоғамның белсенділігі қоршаған ортаның жағдайын жақсартуға, табиғи реесурстарды ұтымды пайдалануға және болашақ ұрпақ үшін таза, салауатты орта қалдыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан жағдайында да азаматтық бастамалардың маңызы күн санап артып келеді. Экологиялық ұйымдардың қызметін қолдау, олардың ұсыныстарын экологиялық саясатқа енгізу - тұрақты даму мақсаттарына жетудің басты жолы.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу көшпенділердің табиғатпен қатынасы терең философиялық мазмұнға ие екенін және оның қазақ халқының дүниетанымдық жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатынын көрсетті. Көшпенді қоғамда табиғат тек материалдық игілік көзі немесе шаруашылық кеңістігі ретінде емес, тіршіліктің киелі негізі, адам мен әлем арасындағы үйлесімділікті сақтайтын тұтас жүйе ретінде қабылданған. Тәңіршілдік дүниетанымындағы аспан, жер, су ұғымдарының сакралды мәні, Жер Ана мен Ұмай ана бейнелері, сондай-ақ төрт түлікке қатысты қалыптасқан наным-сенімдер табиғатқа құрметпен қарау мәдениетін қалыптастырды. Қазақ халқының мәдениетінде табиғатқа деген құрмет ерекше маңызға ие. Табиғат пен адаи арасындағы үйлесімді қарым-қатынас ұлттық дүниетанымның, өмір салты рухани құндылықтардың негізі ретінде көрініс табады. Бұл байланыс мифологиялық аңыздарда, эпостық жырларда, мақал-мәтелдерде, жыраулар поэзиясында, көркем әдебиетте, сондай-ақ бейнелей және күй өнерінде кеңінен бейнеленген. Осы байланыстарды жете талдай отырып, зерттеу жұмысында көрсетілді.[10,25]

Табиғат қазақ дүниетанымында тек қоршаған орта емес, адамның рухани дамуына, адамгершілік және эстетикалық сезімінің қалыптасуына ықпал ететін терең философиялық кеңістік ретінде қабылданған. Табиғатқа этикалық қатынас – оны киелі, қадірлі, ретімен пайдаланылатын тіршілік кеңістігі ретінде тануға негізделеді.

Қазіргі заманда бұл түсініктер өз мәнін жойған жоқ. Табиғатқа деген құрмет – қазақ мәдениетінің тарихи жады мен болашаққа бағытталған рухани ұстанымдарының бірі. Ол экологиялық сананы тәбиелеудің, мәдени мұраны сақтаудың және ұлттық болмысты жаңғыртудың маңызды арнасы болып қала берді.

Дәстүрлі көшпенді шауашылықтың маусымдық көші-қон жүйесі [қыстау, көктеу, жайлау, күзеу] табиғи ортаның тепе-теңдігін сақтауға бағытталған экологиялық тұрғыдан тиімді тәжірибе болғаны анықталды. Бұл жүйе жер ресурстарын ұтымды пайдалану,

жайылымдардың қалпына келуіне мүмкіндік беру және табиғи ортаны шамадан тыс пайдаланудан қорғау қағидаларына негізделген. Мұндай тәжірибелер көшпенді қоғамда табиғатты сақтау мен оған зиян келтірмеу ұстанымдарының қалыптасуына ықпал етті. Сонымен қатар, көшпенділердің дәстүрлі экологиялық білімі [ТЕК-Traditional Ecological Knowledge) табиғат құбылыстарын ұзақ уақыт бақылау мен тәжірибелік білімге сүйене отырып қалыптасқан. [11,32] Бұл білім жүйесі табиғат пен адам арасындағы өзара жауапкершілік принципін дәріптеп, экологиялық тепе-теңдікті сақтаудың маңызды тетігі ретінде қызмет атқарды. Зерттеу нәтижелері көшпенділердің табиғатқа деген философиялық көзқарастары қазіргі экологиялық ой-сананың қалыптасуымен мазмұндық тұрғыдан үндес екенін көрсетеді. Табиғатты киелі құндылық ретінде қабылдау, оны қорғау мен болашақ ұрпаққа аман жеткізу идеясы бүгінгі тұрақты даму тұжырымдамасының негізгі қағидаларымен сабақтас келеді. Осы тұрғыдан алғанда көшпенділердің табиғатқа қатынасы туралы философиялық мұра ұлттық экологиялық мәдениетті жаңғыртуда, экологиялық жауапкершілік пен табиғатқа құрмет сезімін қалыптастыруда маңызды рухани және танымдық негіз бола алады [15, 48-57].

Зерттеудің ғылыми жаңалығы көшпенділердің табиғат философиясын қазіргі экологиялық сана тұрғысынан кешенді әрі пәнаралық деңгейде қайта қарастыруымен айқындалады. Атап айтқанда, жұмыста алғаш рет көшпенділердің дәстүрлі дүниетанымы тек этнографиялық немесе тарихи құбылыс ретінде емес, қазіргі экологиялық философияның және тұрақты даму теориясының теориялық негіздерінің бірі ретінде жүйелі түрде талданды.

Сонымен қатар зерттеу барысында көшпенділердің табиғатпен өзара әрекеттесу тәжірибесі дәстүрлі экологиялық білім [Traditional Ecological Knowledge] жүйесімен салыстырылып, олардың табиғатты ұтымды пайдалану мен экологиялық тепе-теңдікті сақтаудағы әмбебап қағидалары анықталды. Жұмыстың тағы бір жаңашылдығы - көшпенді өмір салтының табиғи ресурстарды сарқылтпай пайдалану стратегиясы қазіргі әлеуметтік экологиялық жүйелер теориясымен тығыз байланыста екенін байқадық. Қазіргі қоғамда табиғат ресурстары сарқылуда шақ тұр, көшпенді философиясының ұстанымдары мен өмір сүру салты аясында жаңа экологиялық санаға пайдалы ұғымдар мен ойлар туындады. Осылайша зерттеу нәтижесінде көшпенділердің табиғат философиясы қазіргі экологиялық сананы қалыптастыруда тек тарихи мұра емес, қазіргі заманғы экологиялық ойлаудың баламалы және өзекті моделі екендігі ғылыми түрде негізделді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Васильев Л.С. История религии Востока. 1983. 61 с.
2. Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы. Москва. Тюркологический сборник. 1972, 61с.
3. Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. Алматы. Ана тілі, 1991, 10 б.
4. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия, Алматы, Ғылым, 1993, 86с.
5. Ақатай С. Тенгризм. Да благославит нас Тенгри. Культурные контексты Казахстана: История и современность // Материалы международного семинара, посвященного 100-летию М.О. Ауэзова. Алматы, 1998, 96с.
6. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Евразия - космос кочевника, земледельца и горца. Москва. Институт ДИДИК, 1999, 97с.
7. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы. Ғылым. 1999. 200 б.
8. Сегізбаев О.А. Қазақ философиясының тарихы. Ежелгі түсініктерден ХІХ–ХХ ғасырдың бірінші жартысының ілімдеріне дейін. Оқу құралы. орыс тілінен ауд. Г.Ж. Нұрышева, М.С. Сәбит. Алматы. Қазақ университеті, 2017. 330 б.
9. Kambar K.A. Nomads lived in harmony with nature Copyright 2019, First published January 03, 2020, 13p.
10. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы, 2012, 210 б.

11. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия, Алматы. Ана тілі, 2018. 10б.
12. Құдайбергін А. Дала мен табиғат философиясы: қазақ дәстүрлі білімі. Астана. Логос, 2019. 256 б.
13. Shakirova N., Kaimuldinova K., Shakirova A., Wendt J. Traditional Ecological Knowledge of the Kazakh People as a Prerequisite for Education for Sustainable Development. Pedagogy and Psychology. 2023, 12 Views, 8 Pages Publisher: Abai Kazakh National Pedagogical University <https://doi.org/10.51889/2960-1649.2023.15.3.001>
14. Bai S. From Local Knowledge to Global Wisdom: The Ecological Dimension of Nomadic Ethics, publ. Oct 29, 2025, 23 p.
15. Спанов М.Ж., Оразбек Н.Б. Түркі философиясының әлемдік философиядағы орны. «QAZAQSTANÝ» республикалық ғылыми журнал. 4(28) 12/ 2025. 48-57 бб. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. <https://doi.org/10.54251/2522-4026.2025.06.28qaz>

References liste:

1. Vasil'yev L.S. Istoriya religii Vostoka. 1983. 61s.
2. Stebleva I.V. K rekonstruktsii drevnetyurksoy religiozno-mifologicheskoy sistemy. Moskva. Tyurkologicheskiy sbornik. 1972. 61s.
3. Kiraubaeva A. Ezhelgi dauir adebieti. Hrestomatiya. Almatı. Ana tili, 1991. 10 b.
4. Gumilev L.N. Tysaceletie vokrug Kaspiya, Almaty, Gylym. 1993, 86s.
5. Akatay S. Tengrizm. Da blagoslavil nas Tengri. Kul'turnyye konteksty Kazakhstana: Istoriya i sovremennost'. Materialy mezhdunarodnogo seminar, posvyashchennogo 100-letiyu M.O. Auezova. Almaty. 1998, 96s
6. Gachev G.D. Natsional'nyye obrazy mira. Yevraziya - kosmos kochevnika, zemledel'tsa i gortsa. Moskva. Institut DIDIK. 1999, 97s
7. Segizbaev O.A. Kazak filosofiyasının tarihi. Ezhelgi tusinikterden XIX-XX gasırdıń birinchi zhartısının ilimderine deyin. Oqu quralı. orıs tilinen awd. G.J.Nurısheva, M.S. Säbit. Almatı. Kazak universiteti, 2017. 330 b.
8. Segizbaev O.A. Qazaq filosofiyasınıń tarihi. Ezhelgi tusinikterden XIX-XX gasırdın birinshi zhartısınıń ilimderine deyin. Oku kuralı. orıs tilinen aud. G.Zh.Nurısheva, M.S.Sabit. Almatı. Qazaq universiteti, 2017. 330 b.
9. Kambar K.A. Nomads lived in harmony with nature Copyright 2019, First published January 03, 2020, 13r.
10. Zholdasbekov M. Asıl arnalar. Almatı, 2012, 210 b.
11. Ezhelgi dauir adebieti. Hrestomatiya, Almatı. Ana tili, 2018. 10b.
12. Kудайберген А. Дала мен табиғат философиясы: қазақ дәстүрлі білімі. Астана. Логос, 2019. 256 б.
13. Shakirova N., Kaimuldinova K., Shakirova A., Wendt J. Traditional Ecological Knowledge of the Kazakh People as a Prerequisite for Education for Sustainable Development. Pedagogy and Psychology. 2023, 12 Views, 8 Pages Publisher: Abai Kazakh National Pedagogical University <https://doi.org/10.51889/2960-1649.2023.15.3.001>
14. Bai S. From Local Knowledge to Global Wisdom: The Ecological Dimension of Nomadic Ethics, publ. Oct 29, 2025, 23 p.
15. Spanov M.J., Orazbek N.B. Turki filosofiyasınıń alemdik filosofiyadagı ornı. «QAZAQSTANÝ» respublikalıq ғылыми zhurnal. 4(28) 12/ 2025. 48-57 bb. M.Auezov atındaғы OQZW. <https://doi.org/10.54251/2522-4026.2025.06.28qaz>

жауапты автор туралы мәлімет [толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Мейманбекқызы Мөлдір** - магистрант, 87750262323 e-mail: medetbekovvacute@mail.ru

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

FTAXP: 06.52.17

<https://orcid.org/0000-0002-4852-6859>

<https://orcid.org/0000-0002-0494-6632>

Коптаева Г.П., Бекебаева М.О.*

экономика ғ.к., аға оқытушы, «Мирас» университеті. Шымкент, Қазақстан

экономика ғ.магистрі, аға оқытушы, «Мирас» университеті. Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫН ӘРТАРАПТАНДЫРУ: МҰНАЙҒА ТӘУЕЛДІЛІКТІ
ТӨМЕНДЕТУДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ**

*Автор - корреспондент: bekebayevam90@mail.ru

Түйін: мақалада Қазақстан экономикасын әртараптандыру мәселесі және мұнай секторына тәуелділікті төмендетудің экономикалық механизмдері қарастырылады. Қазақстан экономикасы ұзақ уақыт бойы табиғи ресурстарға, әсіресе мұнай өндірісіне тәуелді болып қалыптасты. Мұндай құрылым әлемдік мұнай бағасының ауытқуына байланысты экономикалық тұрақсыздық қаупін арттырады. Зерттеу барысында ұлттық экономиканың құрылымы талданып, шикізаттық емес секторларды дамыту қажеттілігі негізделеді. Сонымен қатар өңдеуші өнеркәсіп, аграрлық сектор, инновациялық технологиялар және шағын және орта бизнесті дамыту арқылы экономиканы әртараптандырудың негізгі бағыттары қарастырылады. Мақалада экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында инвестициялық саясатты жетілдіру, өндірісті жаңғырту және цифрлық технологияларды енгізу сияқты тиімді экономикалық механизмдер ұсынылады. Зерттеу нәтижелері Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және ұзақ мерзімді тұрақты дамуына ықпал етуі мүмкін. Зерттеу нәтижелері шағын және орта бизнестің (ШОБ) экономикалық өсімдегі рөлінің артып келе жатқанын көрсетеді. ШОБ секторын дамыту жаңа жұмыс орындарын құруға, экономикалық белсенділікті арттыруға және ішкі нарықты дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар кәсіпкерлікті қолдау шаралары экономиканың икемділігін арттырып, мұнай секторына тәуелділікті азайтуға ықпал етеді.

Кілт сөздер: экономиканы әртараптандыру, мұнайға тәуелділік, ұлттық экономика, экономикалық даму, шикізаттық емес сектор, инвестициялық саясат

MPHTI: 06.52.17

<https://orcid.org/0000-0002-4852-6859>

<https://orcid.org/0000-0002-0494-6632>

Коптаева Г.П., Бекебаева М.О.*

к.экономика н., старший преподаватель, университет «Мирас». Шымкент, Казахстан

магистр эконом.н., старший преподаватель, университет «Мирас». Шымкент, Казахстан

**ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ
МЕХАНИЗМЫ СНИЖЕНИЯ ЗАВИСИМОСТИ ОТ НЕФТИ**

*Автор – корреспондент: bekebayevam90@mail.ru

Аннотация: в статье рассматриваются вопросы диверсификации экономики Казахстана и экономические механизмы снижения зависимости от нефтяного сектора. Экономика Казахстана на протяжении длительного времени формировалась на основе природных

ресурсов, особенно добычи нефти. Такая структура повышает риск экономической нестабильности из-за колебаний мировых цен на нефть. В ходе исследования проанализирована структура национальной экономики и обоснована необходимость развития несырьевых секторов. Кроме того, рассмотрены основные направления диверсификации экономики, включая развитие обрабатывающей промышленности, аграрного сектора, инновационных технологий, а также малого и среднего бизнеса. В статье предложены эффективные экономические механизмы обеспечения устойчивого развития экономики, такие как совершенствование инвестиционной политики, модернизация производства и внедрение цифровых технологий. Результаты исследования могут способствовать повышению конкурентоспособности экономики Казахстана и обеспечению её долгосрочного устойчивого развития. Результаты исследования показывают, что роль малого и среднего бизнеса (МСП) в экономическом росте растёт. Развитие сектора МСБ позволит создать новые рабочие места, повысить экономическую активность и развивать внутренний рынок. Кроме того, меры поддержки предпринимательства способствуют повышению гибкости экономики и снижению зависимости от нефтяного сектора.

Ключевые слова: диверсификация экономики, зависимость от нефти, национальная экономика, экономическое развитие, несырьевой сектор, инвестиционная политика, промышленное развитие

IRSTI: 06.52.17

<https://orcid.org/0000-0002-4852-6859>

<https://orcid.org/0000-0002-0494-6632>

Koptayeva G.P., Bekebayeva M.O.*

candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Miras University. Shymkent, Kazakhstan

master of Economic Sciences, Senior Lecturer, Miras University. Shymkent, Kazakhstan

DIVERSIFICATION OF KAZAKHSTAN'S ECONOMY: ECONOMIC MECHANISMS
FOR REDUCING OIL DEPENDENCE

*Corresponding-author: bekebayevam90@mail.ru

Abstract: this article examines the issues of economic diversification in Kazakhstan and the economic mechanisms for reducing dependence on the oil sector. For a long time, Kazakhstan's economy has been largely based on natural resources, particularly oil production. Such a structure increases the risk of economic instability due to fluctuations in global oil prices. The study analyzes the structure of the national economy and substantiates the need for the development of non-resource sectors. In addition, the main directions of economic diversification are considered, including the development of manufacturing industries, the agricultural sector, innovative technologies, and small and medium-sized enterprises. The article proposes effective economic mechanisms aimed at ensuring sustainable economic development, such as improving investment policy, modernizing production, and implementing digital technologies. The results of the study may contribute to increasing the competitiveness of Kazakhstan's economy and ensuring its long-term sustainable development. The results of the study show that the role of small and medium-sized businesses (SMEs) in the economic plant is growing. The development of the SME sector will create new jobs, increase economic activity and develop the domestic market. At the same time, measures to support entrepreneurship will increase the flexibility of the economy and reduce dependence on the oil sector. The results of the study show that the role of small and medium-sized businesses (SMEs) in the economic plant is growing. The development of the SME sector will create new jobs, increase economic activity and develop the domestic market. At the same time, measures to support entrepreneurship will increase the flexibility of the economy and reduce

dependence on the oil sector.

Keywords: economic diversification, oil dependence, national economy, economic development, non-resource sector, investment policy, industrial development

Kіріспе

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық экономикалардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін экономиканы әртараптандыру мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр. Қазақстан экономикасы ұзақ уақыт бойы табиғи ресурстарға, әсіресе мұнай және газ секторына тәуелді болып қалыптасты. Мұнай экспорты мемлекеттік бюджет кірістерінің, сыртқы сауда айналымының және жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) елеулі бөлігін құрайды. Алайда әлемдік мұнай бағасының құбылмалылығы ұлттық экономиканың тұрақтылығына тікелей әсер етеді және экономикалық тәуекелдердің артуына әкелуі мүмкін.

Осыған байланысты Қазақстан экономикасын әртараптандыру және мұнайға тәуелділікті төмендету стратегиялық маңызы бар міндеттердің бірі болып табылады. Экономиканың шикізаттық бағытын азайту және өңдеуші өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, инновациялық технологиялар, сондай-ақ шағын және орта бизнес сияқты шикізаттық емес секторларды дамыту экономикалық өсудің тұрақты көздерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қазақстанда экономиканы әртараптандыру мәселесі мемлекеттік экономикалық саясаттың негізгі бағыттарының бірі ретінде қарастырылып келеді. Елде индустриялық-инновациялық даму бағдарламалары, цифрлық трансформация стратегиялары және инвестициялық саясатты жетілдіруге бағытталған түрлі реформалар жүзеге асырылуда. Дегенмен, мұнай секторына тәуелділік деңгейі әлі де жоғары болып отыр, бұл экономиканы құрылымдық тұрғыдан жаңғырту қажеттілігін көрсетеді [1, 25-26].

Осыған орай, аталған ғылыми мақалада Қазақстан экономикасын әртараптандырудың маңыздылығы қарастырылып, мұнайға тәуелділікті төмендетудің негізгі экономикалық механизмдері талданады. Сонымен қатар ұлттық экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында шикізаттық емес секторларды дамыту бағыттары мен тиімді экономикалық құралдар ұсынылады.

Материалдармен әдістер

Теориялық талдау

Бұл ғылыми зерттеуде Қазақстан экономикасын әртараптандыру және мұнайға тәуелділікті төмендетудің экономикалық механизмдерін анықтау мақсатында бірқатар ғылыми зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу барысында экономикалық құбылыстар мен үрдістерді жан-жақты талдауға мүмкіндік беретін теориялық және тәжірибелік әдістер кешені пайдаланылды.

Ең алдымен, экономикалық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы Қазақстан экономикасының құрылымы, мұнай секторына тәуелділік деңгейі және шикізаттық емес секторлардың даму динамикасы қарастырылды. Сонымен қатар экономиканың негізгі көрсеткіштері – жалпы ішкі өнім, экспорт құрылымы, өнеркәсіп өндірісі және инвестициялар көлемі талданды.

Зерттеу барысында статистикалық талдау әдісі кеңінен қолданылды. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросының және басқа да ресми дереккөздердің мәліметтері негізінде 2020–2025 жылдар аралығындағы макроэкономикалық көрсеткіштердің динамикасы зерттелді. Статистикалық деректер экономиканың даму тенденцияларын анықтауға және мұнай секторына тәуелділіктің деңгейін бағалауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды. Бұл әдіс Қазақстан экономикасының құрылымын әртүрлі жылдар бойынша салыстыруға және экономиканы әртараптандыру үдерісінің өзгерістерін анықтауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ халықаралық

тәжірибені зерттеу арқылы табиғи ресурстарға тәуелді елдердің экономикалық даму ерекшеліктері қарастырылды.

Зерттеу барысында жүйелік талдау әдісі де қолданылды. Бұл әдіс экономиканы біртұтас жүйе ретінде қарастырып, оның әртүрлі секторлары арасындағы өзара байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Осы әдіс арқылы мұнай-газ секторымен қатар өңдеуші өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, қызмет көрсету саласы және шағын және орта бизнестің экономикалық дамудағы рөлі бағаланды.

Сонымен қатар зерттеу барысында индукция және дедукция әдістері қолданылды. Индукция әдісі арқылы нақты статистикалық мәліметтер негізінде жалпы экономикалық қорытындылар жасалды, ал дедукция әдісі арқылы экономикалық теориялар мен ғылыми тұжырымдамалар негізінде Қазақстан экономикасының даму үрдістері түсіндірілді.

Осылайша, қолданылған зерттеу әдістері Қазақстан экономикасын әртараптандырудың негізгі бағыттарын анықтауға және мұнайға тәуелділікті төмендетудің тиімді экономикалық механизмдерін ғылыми тұрғыда негіздеуге мүмкіндік берді.

Экономиканы әртараптандыру - ұлттық экономиканың құрылымын өзгертуге және экономикалық қызметтің әртүрлі салаларын дамытуға бағытталған маңызды экономикалық стратегиялардың бірі болып табылады. Әртараптандыру экономиканың белгілі бір секторға тәуелділігін төмендетуге және тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Әсіресе табиғи ресурстарға бай мемлекеттер үшін бұл мәселе ерекше өзекті болып табылады. Мұндай елдерде экономиканың бір ғана секторға, атап айтқанда мұнай немесе басқа да шикізат ресурстарына тәуелді болуы экономикалық тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін.

Экономикалық теорияда ресурстарға бай елдердің дамуына байланысты «ресурстық қарғыс» (resource curse) және «голланд ауруы» (Dutch disease) сияқты ұғымдар кеңінен қолданылады. «Ресурстық қарғыс» теориясы табиғи ресурстардың мол болуы кей жағдайда экономикалық дамуға кері әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді. Себебі шикізат экспортына тәуелді экономикада өндірістің басқа салалары жеткілікті деңгейде дамымай қалады. Ал «голланд ауруы» құбылысы табиғи ресурстар экспортының өсуі ұлттық валютаның нығаюына әкеліп, нәтижесінде өңдеуші өнеркәсіп пен басқа да бәсекеге қабілетті салалардың әлсіреуіне себеп болатынын түсіндіреді [2, 18-19].

Экономиканы әртараптандыру теориясы бойынша тұрақты экономикалық дамуға қол жеткізу үшін экономиканың түрлі секторларын теңгерімді дамыту қажет. Бұл бағытта өңдеуші өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, инновациялық технологиялар және қызмет көрсету салалары маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар инвестициялық саясатты тиімді жүргізу, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды (ҒЗТКЖ) дамыту, сондай-ақ шағын және орта бизнесті қолдау экономиканың құрылымдық өзгерістеріне оң әсер етеді.

Көптеген экономистердің пікірінше, экономиканы әртараптандыру тек жаңа салаларды дамыту арқылы ғана емес, сонымен қатар экономиканың институционалдық негіздерін жетілдіру арқылы жүзеге асырылады. Бұл ретте мемлекеттік саясаттың тиімділігі, инвестициялық климаттың қолайлылығы, инновациялық инфрақұрылымның дамуы және адами капиталдың сапасы маңызды факторлар болып табылады [3, 41-46].

Осылайша, экономиканы әртараптандыру теориялық тұрғыдан ұлттық экономиканың тұрақтылығын арттырудың және ұзақ мерзімді экономикалық өсуді қамтамасыз етудің негізгі құралдарының бірі болып саналады. Қазақстан жағдайында бұл бағыт мұнай секторына тәуелділікті төмендетуге және экономиканың құрылымын жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Тәжірибелік бөлім. Қазақстан экономикасын әртараптандыру мәселесін тәжірибелік тұрғыдан қарастыру үшін 2020–2025 жылдар аралығындағы негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер, экономиканың құрылымы, сыртқы сауда динамикасы, сондай-ақ шикізаттық емес секторлардың даму үрдістері талданды. Бұл кезең әлемдік экономикалық тұрақсыздықпен, пандемия салдарымен және энергия нарықтарындағы өзгерістермен сипатталды [4, 32-38].

Кесте - 1. Қазақстан экономикасының негізгі макроэкономикалық көрсеткіштері (2020–2025)

Жыл	ЖІӨ өсімі (%)	Мұнай секторының ЖІӨ-дегі үлесі (%)	Экспорттағы мұнай үлесі (%)	ШОБ үлесі ЖІӨ-де (%)
2020	-2.5	17.8	63	31
2021	4.3	17.2	61	33
2022	3.2	16.8	60	35
2023	5.1	16.9	58	38
2024	5.0	16.3	57	39
2025*	6.0	16.0	55	40

2020 жылы COVID-19 пандемиясының әсерінен Қазақстан экономикасы белгілі бір қиындықтарға тап болды. Экономикалық белсенділіктің төмендеуі нәтижесінде елдің жалпы ішкі өнімі (ЖІӨ) шамамен 2,5%-ға қысқарды. Алайда 2021 жылдан бастап экономиканың қалпына келу үдерісі байқалды. 2021 жылы ЖІӨ өсімі 4,3%-ды құрады, ал 2022 жылы 3,2%-ға жетті. Кейінгі жылдары экономикалық өсім біршама тұрақтанып, 2023 жылы 5,1%, 2024 жылы шамамен 5,0% деңгейінде болды. 2025 жылдың алғашқы айларында экономикалық өсім шамамен 6% шамасында байқалды. Бұл көрсеткіштер экономиканың белгілі бір тұрақтылыққа қол жеткізгенін көрсеткенімен, өсімнің негізгі бөлігі әлі де табиғи ресурстар секторымен байланысты болып отыр.

Қазақстан экономикасының құрылымын талдау мұнай-газ секторының ел экономикасындағы маңыздылығы әлі де жоғары екенін көрсетеді. Мұнай-газ өнеркәсібі жалпы ішкі өнімнің шамамен 16–17%-ын құрайды. Сонымен қатар бұл сектор мемлекеттік бюджет кірістерінің және экспорт түсімдерінің елеулі бөлігін қамтамасыз етеді. Экспорт құрылымын қарастырғанда, Қазақстан экспортының шамамен 55–60%-ы мұнай және басқа да минералдық ресурстардан тұратыны байқалады. Бұл жағдай ұлттық экономиканың әлемдік энергия нарығындағы баға өзгерістеріне тәуелді екенін көрсетеді [5, 54-55].

Сыртқы сауда көрсеткіштері де мұнайға тәуелділіктің сақталып отырғанын дәлелдейді. Соңғы жылдары Қазақстанның негізгі экспорттық тауары шикі мұнай болып қала беруде. Мұнай экспортының көлемі ондаған миллиард АҚШ долларын құрайды. Мұндай жағдай экономикалық қауіптерді арттырады, себебі әлемдік мұнай бағасының төмендеуі ұлттық экономикаға тікелей әсер етеді. Сондықтан экспорт құрылымын әртараптандыру және өңделген өнімдердің үлесін арттыру экономикалық саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып табылады [6, 41-42].

Экономиканы әртараптандыруда өңдеуші өнеркәсіптің дамуы ерекше рөл атқарады. Соңғы жылдары Қазақстанда өңдеу өнеркәсібі біртіндеп дамып келеді. Мысалы, 2024 жылы өңдеуші өнеркәсіп өндірісінің өсімі шамамен 6–7% деңгейінде болды. Бұл салада металл өңдеу, машина жасау, химия өнеркәсібі, құрылыс материалдарын өндіру және тамақ өнеркәсібі сияқты бағыттар дамуда. Өңдеуші өнеркәсіптің дамуы қосылған құны жоғары өнім өндіруге мүмкіндік береді және ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Кесте - 2. Қазақстан экономикасының салалық құрылымы (ЖІӨ бойынша, %)

Сектор	2020	2022	2024
Өнеркәсіп	27.5	26.9	26.1
Ауыл шаруашылығы	5.3	5.1	5.4
Құрылыс	5.6	5.8	6.0
Қызмет көрсету саласы	55.2	56.0	58.0
Басқа салалар	6.4	6.2	4.5

Аграрлық сектор да экономиканы әртараптандырудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Қазақстан табиғи-климаттық жағдайлары қолайлы ауыл шаруашылығы мемлекеттерінің қатарына жатады. 2024 жылы ауыл шаруашылығы өнімдерінің жалпы көлемі шамамен 8 триллион теңгеден асты. Бұл салада астық өндірісі, мал шаруашылығы және азық-түлік өндірісі негізгі бағыттар болып табылады. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу мен экспорттау мүмкіндіктерін кеңейту экономиканың шикізаттық емес секторларын дамытуға ықпал етеді [7, 52-56].

Сонымен қатар шағын және орта бизнестің (ШОБ) дамуы да экономиканы әртараптандыру процесінде маңызды рөл атқарады. Соңғы жылдары Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны айтарлықтай артты. 2025 жылға қарай елде 2 миллионнан астам ШОБ субъектілері тіркелген, ал бұл секторда жұмыс істейтін адамдар саны 4 миллионнан асады. ШОБ-тың жалпы ішкі өнімдегі үлесі шамамен 39–40% деңгейіне жетті. Бұл көрсеткіш ішкі нарықтың дамуын және экономикалық белсенділіктің артуын көрсетеді.

Кесте - 3. Қазақстандағы шағын және орта бизнес көрсеткіштері

Жыл	ШОБ саны (млн)	Жұмыспен қамтылғандар (млн адам)	ЖІӨ-дегі үлесі (%)
2020	1.6	3.4	31
2021	1.7	3.6	33
2022	1.9	3.9	35
2023	2.0	4.1	38
2024	2.03	4.27	39

Инвестициялық саясат та экономиканы әртараптандырудың маңызды құралдарының бірі болып табылады. Қазақстанға тартылатын тікелей шетелдік инвестициялардың едәуір бөлігі әлі де кен өндіру секторына бағытталғанымен, соңғы жылдары өңдеуші өнеркәсіп, көлік-логистика, энергетика және цифрлық технологиялар салаларына инвестициялар көлемі артып келеді. Инвестициялық ағындардың құрылымын өзгерту экономиканың жаңа секторларын дамытуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар цифрлық технологияларды дамыту да экономиканың жаңа бағыттарының қалыптасуына ықпал етуде. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы ақпараттық технологияларды енгізу, инновациялық инфрақұрылымды дамыту және цифрлық қызметтерді кеңейту арқылы экономиканың тиімділігін арттыруға бағытталған [8, 94-100].

Кесте - 4. Экономиканы әртараптандырудың негізгі механизмдері

Бағыт	Экономикалық құралдар	Күтілетін нәтиже
Өңдеуші өнеркәсіп	индустриялық саясат, технология енгізу	жоғары қосылған құн
Аграрлық сектор	агроөңдеу, агроэкспорт	азық-түлік қауіпсіздігі
ШОБ дамыту	субсидиялар, жеңілдетілген несие	жұмыспен қамту
Цифрлық экономика	IT секторын дамыту	инновациялық өсім
Инвестициялық саясат	шетелдік инвестиция тарту	экономикалық тұрақтылық

Жүргізілген тәжірибелік талдау нәтижелері Қазақстан экономикасында әртараптандыру үрдісінің біртіндеп жүзеге асып жатқанын көрсетеді. Дегенмен мұнай-газ секторының экономикалық маңыздылығы әлі де жоғары болып отыр. Сондықтан экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін өңдеуші өнеркәсіпті дамыту, аграрлық сектордың тиімділігін арттыру, шағын және орта бизнесті қолдау, инновациялық технологияларды енгізу және инвестициялық саясатты жетілдіру сияқты бағыттарды одан әрі дамыту қажет.

Осылайша, экономиканы әртараптандыру Қазақстанның мұнайға тәуелділігін төмендетуге және ұлттық экономиканың ұзақ мерзімді тұрақты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылау

Жүргізілген зерттеу нәтижелері Қазақстан экономикасында әртараптандыру үдерісі біртіндеп жүзеге асып жатқанын көрсетеді. 2020–2025 жылдар аралығындағы макроэкономикалық көрсеткіштерді талдау экономиканың құрылымында белгілі бір өзгерістердің байқалғанын дәлелдейді. Атап айтқанда, өңдеуші өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, қызмет көрсету саласы және шағын және орта бизнес сияқты шикізаттық емес секторлардың дамуы экономикалық өсімнің жаңа көздерін қалыптастырып келеді.

Зерттеу барысында анықталғандай, Қазақстан экономикасында мұнай-газ секторының үлесі әлі де жоғары болып отыр. Мұнай және газ саласы жалпы ішкі өнімнің, экспорттың және мемлекеттік бюджет кірістерінің елеулі бөлігін құрайды. Бұл жағдай ұлттық экономиканың әлемдік энергия нарығындағы баға өзгерістеріне тәуелділігін сақтап отыр. Сондықтан экономиканы әртараптандыру экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады.

Талдау нәтижелері өңдеуші өнеркәсіптің экономиканы әртараптандырудағы маңызды рөлін көрсетеді. Соңғы жылдары бұл секторда өндіріс көлемінің тұрақты өсімі байқалады. Өңдеуші өнеркәсіптің дамуы қосылған құны жоғары өнімдер өндіруге мүмкіндік береді және экспорт құрылымын жақсартуға ықпал етеді. Сонымен қатар өнеркәсіптік өндірісті жаңғырту, жаңа технологияларды енгізу және инновациялық өндірістерді дамыту ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді [9, 29-35].

Аграрлық секторды дамыту да экономиканы әртараптандырудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласында үлкен табиғи және экономикалық әлеуеті бар. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу, агроөнеркәсіптік кешенді дамыту және аграрлық экспортты ұлғайту экономиканың тұрақты дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар бұл сала өңірлік экономиканың дамуына және халықтың жұмыспен қамтылуына оң әсерін тигізеді.

Зерттеу нәтижелері шағын және орта бизнестің (ШОБ) экономикалық өсімдегі рөлінің артып келе жатқанын көрсетеді. ШОБ секторын дамыту жаңа жұмыс орындарын құруға, экономикалық белсенділікті арттыруға және ішкі нарықты дамытуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар кәсіпкерлікті қолдау шаралары экономиканың икемділігін арттырып, мұнай секторына тәуелділікті азайтуға ықпал етеді.

Талқылау барысында Қазақстан экономикасын әртараптандыру процесі бірқатар факторларға тәуелді екені анықталды. Олардың қатарына тиімді инвестициялық саясат, инновациялық технологияларды енгізу, адами капиталды дамыту, сондай-ақ мемлекеттік қолдау шаралары жатады. Сонымен қатар халықаралық тәжірибе көрсеткендей, табиғи ресурстарға бай елдер үшін экономиканы әртараптандыру ұзақ мерзімді және кешенді экономикалық саясатты талап етеді [10, 32-39].

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу нәтижелері Қазақстан экономикасында әртараптандыру бағытында оң өзгерістер байқалғанымен, мұнайға тәуелділік деңгейі әлі де жоғары екенін көрсетеді. Сондықтан экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін өңдеуші өнеркәсіпті дамыту, аграрлық секторды қолдау, инновациялық технологияларды енгізу және шағын және орта бизнесті ынталандыру бағытындағы экономикалық саясатты одан әрі жетілдіру қажет.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Қазақстан экономикасын әртараптандыру және мұнайға тәуелділікті төмендету мәселесінің ұлттық экономиканың тұрақты дамуы үшін маңызды стратегиялық бағыттардың бірі екенін көрсетті. Зерттеу барысында 2020–2025 жылдар аралығындағы макроэкономикалық көрсеткіштер, экономиканың құрылымы және негізгі салалардың даму үрдістері талданды. Нәтижесінде Қазақстан экономикасында мұнай-газ секторының үлесі әлі де жоғары екені анықталды. Бұл жағдай ұлттық экономиканың әлемдік энергия нарығындағы баға өзгерістеріне тәуелділігін сақтап отыр.

Сонымен қатар зерттеу нәтижелері экономиканы әртараптандыру бағытында белгілі бір оң өзгерістердің байқалғанын көрсетті. Өңдеуші өнеркәсіптің дамуы, аграрлық сектордың әлеуетінің артуы, шағын және орта бизнестің кеңеюі және цифрлық технологиялардың енгізілуі экономикалық өсімнің жаңа көздерін қалыптастыруға ықпал етуде. Бұл үрдістер экономиканың шикізаттық емес секторларын дамыту арқылы ұлттық экономиканың тұрақтылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Экономиканы әртараптандырудың тиімді жүзеге асуы үшін өңдеуші өнеркәсіпті дамыту, агроөнеркәсіптік кешеннің тиімділігін арттыру, инновациялық технологияларды енгізу және инвестициялық саясатты жетілдіру маңызды болып табылады. Сонымен қатар шағын және орта бизнесті қолдау, жаңа жұмыс орындарын құру және экономиканың цифрлық трансформациясын жүзеге асыру да маңызды рөл атқарады.

Осылайша, Қазақстан экономикасын әртараптандыру және мұнайға тәуелділікті төмендету ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге және ұзақ мерзімді тұрақты дамуға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Асемоглу Д., Робинсон Дж. Неліктен кейбір елдер бай, ал кейбір елдер кедей: билік, өркендеу және кедейлік негіздері. Алматы. Ұлттық аударма бюросы, 2018. 528 б.
2. Porter M. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990. 896 p.
3. Sachs J., Warner A. Natural Resource Abundance and Economic Growth // Economic Development Review. 2001. №5. P. 12-25.
4. World Bank. Kazakhstan Economic Update: Navigating Economic Uncertainty. Washington, DC: World Bank, 2024. 72 p.
5. International Monetary Fund. Republic of Kazakhstan: Economic Outlook and Structural Reforms. Washington, DC: IMF, 2023. 65 p.
6. OECD. Diversification of Kazakhstan's Economy and Sustainable Development. Paris: OECD Publishing, 2022. 110 p.

7. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуы. Астана, 2024. 312 б.

8. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. Қазақстан Республикасының төлем балансы бойынша статистикалық есеп. Астана, 2024. 148 б.

9. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі. Қазақстан экономикасының даму үрдістері туралы аналитикалық есеп. Астана, 2024. 96 б.

10. Қазақстан Республикасы Үкіметі. Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық даму мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2020. 84 б.

Referens liste:

1. Acemoglu, D., Robinson, J. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. Almaty. National Translation Bureau, 2018. 528 p.

2. Porter, M. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990. 896 p.

3. Sachs, J., Warner, A. Natural Resource Abundance and Economic Growth // Economic Development Review. 2001. No. 5. P. 12–25.

4. World Bank. Kazakhstan Economic Update: Navigating Economic Uncertainty. Washington, DC: World Bank, 2024. 72 p.

5. International Monetary Fund. Republic of Kazakhstan: Economic Outlook and Structural Reforms. Washington, DC: IMF, 2023. 65 p.

6. OECD. Diversification of Kazakhstan's Economy and Sustainable Development. – Paris: OECD Publishing, 2022. 110 p.

7. Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. Socio-Economic Development of the Republic of Kazakhstan. Astana, 2024. 312 p.

8. National Bank of the Republic of Kazakhstan. Balance of Payments Statistical Report of the Republic of Kazakhstan. Astana, 2024. 148 p.

9. Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Analytical Report on Economic Development Trends in Kazakhstan. Astana, 2024. 96 p.

10. Government of the Republic of Kazakhstan. State Program of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan. Astana, 2020. 84 p.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Бекебаева Мира Омирхановна – экон.ғ.магистрі, «Бизнес, басқару және қызмет көрсету салалары» секторының аға оқытушысы, «Мирас» университеті. Шымкент, Қазақстан bekebayevam90@mail.ru 8-776-151-51-01

FTAXP: 06.71.07

<https://orcid.org/0000-0002-9191-5155>

<https://orcid.org/0009-0003-7221-3937>

<https://orcid.org/0000-0002-1907-8591>

Kashkenov N.Zh.*, Aitymbetova A.N., Shakiyeva A.M.

Master's degree in EP7M04140 – Finance, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
Candidate of Economics, Associate Professor. M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
doctor PhD, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

**THE IMPACT OF DIGITALIZATION
ON THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN**

***Corresponding author:** nurtalap.kashken@gmail.com

Abstract: The article examines the impact of digitalization processes on the socio-economic development of Kazakhstan. Based on official data from the Ministry of Digital Development, the Bureau of National Statistics and International Organizations, a trend analysis of the dynamics of digital indicators for 2017-2024 was conducted, as well as a correlation analysis of the relationship between digitalization and key economic indicators. The results show that digitalization contributes to the growth of GDP per capita, improved productivity and increased digital literacy. However, regional differences in access to the Internet and digital services persist. The results of the analysis showed a steady positive trend in all areas. For example, the level of digital literacy of the population increased from 78.2% in 2017 to 91.2% in 2024, and the share of Internet users reached 96.2%. This indicates Kazakhstan's gradual transition to a digital society and the strengthening of its digital infrastructure. The author notes that the further development of the digital economy requires an integrated approach - investments in human capital, infrastructure and cybersecurity development, as well as the active participation of business and civil society.

Keywords: digitalization, digital economy, ICT, socio-economic development, e-government, Kazakhstan, innovation, digital skills

МРНТИ: 06.71.07

<https://orcid.org/0000-0002-9191-5155>

<https://orcid.org/0009-0003-7221-3937>

<https://orcid.org/0000-0002-1907-8591>

Кашкенов Н.Ж.*, Айтымбетова А.Н., Шакиева А.М.

магистрант по специальности EP7M04140 – «Финансы»,
ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
к.экон.н., доцент, ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
доктор PhD, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ
НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА**

***Автор-корреспондент:** nurtalap.kashken@gmail.com

Аннотация: В статье проведен анализ влияния процессов цифровизации на социально-экономическое развитие Казахстана. На основе официальных данных Министерства цифрового развития, Бюро национальной статистики и международных организаций был проведен трендовый анализ динамики цифровых показателей за 2017-2024 годы, а также корреляционный анализ взаимосвязи между цифровизацией и ключевыми экономическими

показателями. Результаты показывают, что цифровизация способствует росту ВВП на душу населения, повышению производительности труда и повышению цифровой грамотности. Однако региональные различия в доступе к Интернету и цифровым услугам сохраняются. Результаты анализа показали устойчивую положительную динамику по всем направлениям. Например, уровень цифровой грамотности населения вырос с 78,2% в 2017 году до 91,2% в 2024 году, а доля пользователей Интернета достигла 96,2%. Это свидетельствует о постепенном переходе Казахстана к цифровому обществу и укреплению его цифровой инфраструктуры. Автор отмечает, что дальнейшее развитие цифровой экономики требует комплексного подхода - инвестиций в человеческий капитал, развитие инфраструктуры и кибербезопасности, а также активного участия бизнеса и гражданского общества.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая экономика, ИКТ, социально-экономическое развитие, электронное правительство, Казахстан, инновации, цифровые навыки

МРНТИ: 06.71.07

<https://orcid.org/0000-0002-9191-5155>

<https://orcid.org/0009-0003-7221-3937>

<https://orcid.org/0000-0002-1907-8591>

Кашкенов Н.Ж.*, Айтымбетова А.Н., Шәкиева А.М.

ЕР7М04140 – «Қаржы» мамандығы бойынша магистрант,

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

экономика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

PhD докторы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ӘСЕРІ

Түйін: Мақалада цифрландыру процестерінің Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына әсері қарастырылады. Цифрлық даму министрлігінің, Ұлттық статистика бюросының және халықаралық ұйымдардың ресми деректері негізінде 2017-2024 жылдардағы цифрлық көрсеткіштер динамикасына трендтік талдау, сондай-ақ цифрландыру мен негізгі экономикалық көрсеткіштер арасындағы өзара байланысқа корреляциялық талдау жүргізілді. Нәтижелер цифрландыру жан басына шаққандағы ЖІӨ өсуіне, еңбек өнімділігін арттыруға және цифрлық сауаттылықты арттыруға ықпал ететінін көрсетеді. Алайда Интернетке қол жетімділік пен цифрлық қызметтердегі аймақтық айырмашылықтар сақталуда. Талдау нәтижелері барлық бағыттар бойынша тұрақты оң үрдісті көрсетті. Мысалы, халықтың цифрлық сауаттылық деңгейі 2017 жылғы 78,2% - дан 2024 жылы 91,2% - ға дейін өсті, Ал Интернетті пайдаланушылардың үлесі 96,2% - ға жетті. Бұл Қазақстанның цифрлық қоғамға біртіндеп көшуін және оның цифрлық инфрақұрылымының нығаюын көрсетеді. Автор цифрлық экономиканы одан әрі дамыту кешенді тәсілді — адами капиталға инвестицияларды, инфрақұрылым мен киберқауіпсіздікті дамытуды, сондай-ақ бизнес пен азаматтық қоғамның белсенді қатысуын талап ететінін атап өтті.

Кілт сөздер: цифрландыру, цифрлық экономика, акт, әлеуметтік-экономикалық даму, электрондық үкімет, Қазақстан, инновациялар, цифрлық дағдылар

Introduction

Digitalization has become a systemic driver of structural transformation in the global economy. The rapid diffusion of information and communication technologies (ICT), including cloud computing, big data analytics, artificial intelligence, and digital platforms, is reshaping production processes, labor markets, and institutional frameworks. In modern conditions, digitalization is no longer limited to technological modernization; it represents a comprehensive

shift toward a knowledge - based economy, where data and human capital become the primary sources of value creation. Within the framework of contemporary economic theory, digitalization is closely associated with productivity growth and long-term development. According to the Solow Growth Model, technological progress plays a central role in increasing output beyond the limits of capital accumulation.

At the same time, the Endogenous Growth Theory emphasizes that investments in innovation, education, and digital infrastructure generate cumulative effects, leading to sustained economic expansion. In this context, digital technologies act as a catalyst that accelerates knowledge diffusion, reduces transaction costs, and enhances the efficiency of resource allocation. For emerging economies, including Kazakhstan, digitalization represents both an opportunity and a challenge. On the one hand, the adoption of digital technologies allows countries to “leapfrog” stages of industrial development, improving competitiveness and integration into global value chains. On the other hand, insufficient infrastructure, institutional constraints, and uneven access to digital resources may limit the potential benefits of digital transformation. These contradictions are particularly relevant for Kazakhstan, where rapid digital progress coexists with regional disparities and structural imbalances. In Kazakhstan, digitalization has been institutionalized as a strategic priority through the implementation of the state program “Digital Kazakhstan,” launched in 2017. The program focuses on five key areas: digitalization of the economy, transition to a digital state, development of human capital, formation of an innovation ecosystem, and expansion of digital infrastructure. Over recent years, significant progress has been achieved in increasing Internet penetration, expanding e-government services, and improving digital literacy. These developments have contributed to Kazakhstan’s improved positions in international rankings related to digital competitiveness and innovation capacity.

Despite these achievements, several critical issues remain unresolved. First, there is a persistent digital divide between urban and rural areas, which limits equal access to digital opportunities. Second, the quality of digital skills and their alignment with labor market demands remain insufficient. Third, the effectiveness of ICT investments varies across sectors, raising questions about their actual contribution to productivity growth. These challenges indicate that the relationship between digitalization and socio-economic development is complex and requires deeper empirical investigation. A review of existing literature shows that most studies confirm a positive relationship between digitalization and economic growth; however, the magnitude and mechanisms of this impact differ significantly across countries and regions. Moreover, many studies rely primarily on descriptive statistics or simple correlations, which limits their explanatory power. Therefore, there is a need for a more integrated analytical approach that combines statistical analysis with theoretical interpretation. The purpose of this study is to analyze the impact of digitalization on the socio-economic development of Kazakhstan using trend and correlation analysis based on data for the period 2017-2024.

The study aims to identify key patterns in the dynamics of digital indicators and to assess their relationship with economic growth, measured by GDP per capita. The scientific contribution of this research lies in combining empirical analysis of national statistical data with the theoretical framework of modern growth models. Unlike purely descriptive studies, this paper attempts to interpret the observed relationships through economic theory, thereby providing a more comprehensive understanding of the role of digitalization in Kazakhstan’s development.

Materials and methods

Theoretical analyses

The relationship between digitalization and economic growth can be explained within the framework of modern growth theories. In particular, the Solow Growth Model emphasizes the role of technological progress as a key driver of long-term economic growth. Within this model, digital technologies act as a factor that increases total factor productivity (TFP), thereby shifting the

production function upward.

At the same time, the Endogenous Growth Theory provides a more detailed explanation of the mechanisms through which digitalization affects economic development. According to this theory, investments in human capital, innovation, and information technologies generate increasing returns and create long-term growth effects. Digitalization enhances knowledge diffusion, reduces transaction costs, and improves the efficiency of resource allocation[1, 4-8].

In the context of Kazakhstan, digital transformation can be interpreted as a structural factor that contributes to productivity growth, especially in sectors adopting Industry 4.0 technologies. However, the effect of digitalization is not uniform across regions, as disparities in infrastructure and digital skills limit the full realization of its economic potential.

Experimental methods. Both official statistical data and international analytical materials were used to conduct the study, which made it possible to ensure the reliability and comprehensiveness of the analysis. The Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan, which published detailed information on ICT spending, Internet penetration, and economic development indicators [2, 19]. The World Bank - the Digital Economy and Innovation in Central Asia report, which contains comparative data on the digital transformation of Central Asian countries. The materials of the United Nations and the World Economic Forum , which analyze global trends in digital inequality and the impact of digital technologies on economic growth. Thus, the study is based on both national statistics and international sources, which made it possible to compare Kazakhstan's data with global trends [3, 4].

As noted by Abisheva G. T. and Tuleuova S. K., digitalization has become a key factor in modernizing the economy and increasing labor productivity. The growth of digital literacy of the population, according to Kenzhegalieva A. A. , contributes not only to the increase of human capital, but also accelerates the adaptation of society to digital changes[7, 8].

The correlation analysis data confirms the conclusions drawn in the OECD and World Economic Forum 2024 reports on the close relationship between digital indicators and economic growth [4, 89]. Trend analysis was used to assess the dynamics of digitalization in Kazakhstan for the period 2017-2024. The study covered key indicators of digital development. The share of Internet users aged 16-74 years, the level of digital literacy of the population, the amount of spending on information and communication technologies (ICT), the number of e-government users (eGov) and the share of enterprises using digital technologies. The results of the analysis showed a steady positive trend in all areas. For example, the level of digital literacy of the population increased from 78.2% in 2017 to 91.2% in 2024, and the share of Internet users reached 96.2%. This indicates Kazakhstan's gradual transition to a digital society and the strengthening of its digital infrastructure. The correlation analysis was carried out to identify the relationship between digital indicators and the economic development of the country, expressed in terms of GDP per capita. The dependent variable [Y] was the level of digital literacy of the population, and the independent variables [X₁–X₃] were the share of Internet users, ICT costs, and GDP per capita.

Results and discussion

In order to identify trends in the digital development of Kazakhstan in 2017-2024, the main statistical indicators characterizing the degree of digital activity of the population and business were analyzed. The results are presented in the table below and serve as the basis for further trend analysis.

Table 1. Trend analysis of digitalization in Kazakhstan [2017-2024]

№	The proportion of Internet users aged 16-74 years	The level of digital literacy of the population	The number of organizations using the Internet	ICT costs, million tenge	Number of eGov users, million people	The share of large and medium-sized enterprises in the manufacturing industry using digital technologies
2017	81,5	78,2	94 793	349 943,6	27 501 841	3,8
2018	83,4	79,6	100 702	305 217,4	25 963 313	4,2
2019	86,6	82,1	105 531	337 712,7	31 658 235	4,8
2020	89,0	84,1	110 246	388 928,5	26 354 475	6,1
2021	93,3	87,3	107 121	443 121,3	25 658 875	7,8
2022	94,5	88,3	124 603	589 852,5	23 672 349	12,9
2023	95,8	90,2	121 439	918 349,9	24 435 041	16,4
2024	96,2	91,2	131 012	678 032,6	26 559 159	19,2
<i>Note created by the authors, source: [1,2].</i>						

An analysis of the time series of the main indicators of digitalization for the period 2017-2024 shows a steady growth of most indicators reflecting the digital transformation of the economy and society of Kazakhstan. Firstly, the share of Internet users aged 16-74 increased from 81.5% in 2017 to 96.2% in 2024. This indicates the almost complete coverage of the population by digital communication services and the formation of a stable information environment. The growth of Internet penetration accelerated especially after 2020, due to the COVID-19 pandemic, when remote forms of work and education became widespread. Secondly, the level of digital literacy of the population is also showing positive dynamics — from 78.2% in 2017 to 91.2% in 2024. This growth reflects the effectiveness of government programs to develop digital competencies, such as the Digital Literacy for All project. The increase in digital literacy is directly related to the increase in the number of users of electronic government services and online platforms. Thirdly, the number of organizations using the Internet has increased from 94,793 to 131,012, which confirms the active introduction of digital technologies into the business sector. The growth is especially noticeable after 2021, when many enterprises began to switch to digital business models, including e-commerce, online marketing and remote customer interaction. Further, ICT costs almost doubled during the study period, from 349.9 billion tenge in 2017 to 678.0 billion tenge in 2024. This growth demonstrates the strategic focus of the government and the private sector on investments in digital infrastructure, software, and cybersecurity. A particularly sharp jump is observed in 2023 [918.3 billion tenge), which may be due to large-scale investments in 5G projects, e-government and platform solutions in industry. It is significant that the number of eGov portal users.kz fluctuated over the years, peaking in 2019 [31.6 million), followed by a temporary decline, and rising again by 2024 [26.5 million).

This is due to the stabilization of demand for digital public services and the transition to mobile applications "Digital Document" and "eGov mobile". Finally, the share of large and medium-sized enterprises using digital technologies in the manufacturing industry increased especially dynamically - from 3.8% to 19.2%. This reflects the active adoption of Industry 4.0 technologies, including automation, big data, artificial intelligence, and the Internet of Things [IoT). The growth of this indicator confirms structural changes in the manufacturing sector aimed at increasing productivity and competitiveness.

To assess the impact of digitalization on economic development, the study applies a

simplified regression framework:

$$GDP_{pc} = \beta_0 + \beta_1 Internet + \beta_2 ICT + \beta_3 Literacy + \varepsilon$$

Where:

- GDP_{pc} — GDP per capita
- $Internet$ — share of Internet users
- ICT — ICT expenditures
- $Literacy$ — digital literacy level
- ε — error term

This model allows evaluating the marginal contribution of each digitalization factor to economic growth. In general, there is a steady positive trend of digitalization in all spheres of the economy and society of Kazakhstan. The areas related to digital infrastructure, public services, and industrial innovation are developing most rapidly. At the same time, challenges remain related to ensuring equal access to digital opportunities in rural areas and the need for continuous professional development.

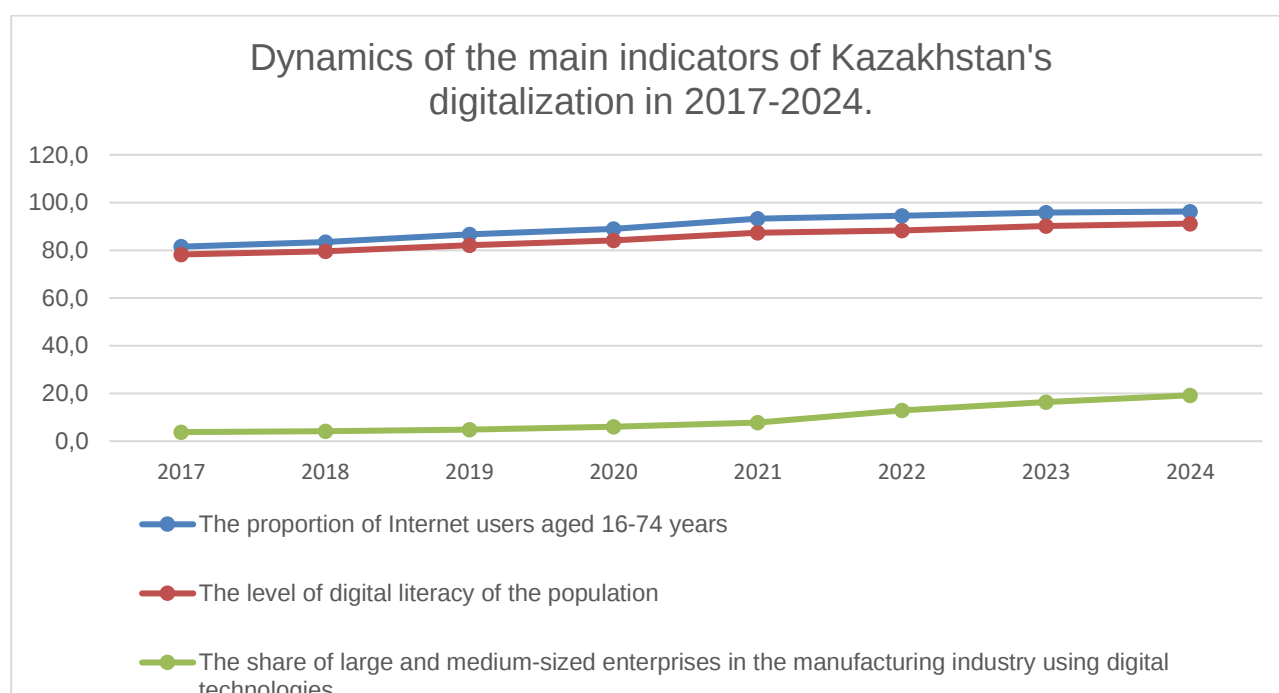

Figure 1. Dynamics of the main indicators of Kazakhstan's digitalization in 2017-2024.

Note created by the authors, source: [1,2].

To provide a clearer picture of the trends in Kazakhstan's digital development, a graph was constructed reflecting changes in key indicators of digitalization for 2017-2024. The chart shows a steady upward trend of most indicators. The growth in the share of Internet users and the level of digital literacy of the population is particularly noticeable — both indicators show an almost linear increase, which indicates the gradual and systematic spread of digital technologies among the population. The indicator of ICT costs is characterized by more pronounced fluctuations, which indicates the wave-like nature of investment activity. The most significant jump in investment is observed in 2023, which coincides with the implementation of large-scale government programs for the development of digital infrastructure and the launch of 5G networks. The positive dynamics of the share of enterprises implementing digital technologies confirms that digitalization is becoming a key factor in industrial modernization. This growth accelerated especially after 2021, which can be attributed to the active implementation of Industry 4.0 solutions. At the same time, the number of

eGov portal users.kz shows less uniform dynamics: after the peak values in 2019, there is a temporary decrease, which may be due to the population's transition to mobile applications and platform solutions replacing traditional web services.

Table 2. Correlation matrix of Kazakhstan's digital development indicators

№	The level of digital literacy of the population	The proportion of Internet users aged 16-74 years	ICT costs, million tenge	GDP per capita, million tenge
Y	1	0,995681227	0,839622267	0,94464465
X1	0,995681227	1	0,814033681	0,91487514
X2	0,839622267	0,814033681	1	0,876113073
X3	0,94464465	0,91487514	0,876113073	1

Data analysis shows that there is a strong positive relationship between all the variables considered. The highest correlation is observed between the level of digital literacy of the population and the proportion of Internet users [$r = 0.9957$], which indicates a direct relationship: an increase in the number of Internet users contributes to an increase in the level of digital skills. In addition, a significant positive relationship is noted between digital literacy and GDP per capita [$r = 0.9446$], which confirms the impact of digitalization on the economic development of the country. At the same time, the coefficients between ICT costs and other variables [0.814 – 0.876] also indicate a stable but less pronounced relationship, which may be due to differences in investment efficiency across regions and sectors of the economy. Thus, the results of the correlation analysis confirm that the development of digital technologies, the growth of Internet access and increased investment in ICT have a significant impact on improving the digital literacy of the population and the economic growth of Kazakhstan. In addition to correlation analysis, the study conceptually applies regression analysis to evaluate the direction and strength of the relationship between digitalization indicators and economic growth. This approach allows overcoming the limitations of simple correlation by introducing a structured analytical framework that links dependent and independent variables.

The results of the empirical analysis indicate a strong positive relationship between digitalization indicators and economic development in Kazakhstan. However, this relationship should be interpreted with caution, as high correlation coefficients do not necessarily imply direct causality. From the perspective of economic theory, the observed relationship can be explained by several mechanisms. First, the expansion of Internet access reduces transaction costs and facilitates market integration, which enhances productivity. Second, investments in ICT contribute to capital deepening and technological modernization, particularly in the manufacturing sector. Third, increasing digital literacy improves human capital quality, enabling more efficient use of digital tools. At the same time, the relationship between digitalization and economic growth may be bidirectional. Higher levels of GDP per capita allow for greater investment in digital infrastructure and education, which in turn reinforces digital development. This creates a cumulative growth effect consistent with endogenous growth theory.

Regional disparities remain a critical limitation. While urban areas benefit from advanced digital infrastructure and higher digital skills, rural regions face constraints related to access and affordability. This digital divide reduces the overall efficiency of digital transformation at the national level. Compared to international experience, Kazakhstan demonstrates patterns similar to other emerging economies, where rapid digital adoption coexists with structural inequalities. OECD countries, for example, show a more balanced digital ecosystem due to higher institutional capacity and investment levels. Overall, the findings confirm that digitalization acts as a significant driver of economic growth, but its impact depends on complementary factors such as infrastructure quality,

human capital, and institutional support.

Conclusion

From a policy perspective, the results suggest that the effectiveness of digitalization depends not only on increasing access to technologies, but also on improving their productive use. Therefore, government policy should focus on reducing regional disparities, supporting digital skills development, and стимулирование инновационной активности бизнеса. The analysis of the digital transformation of the economy of Kazakhstan has shown that in the period from 2017 to 2024, the country has seen a steady positive trend in key indicators of digital development. The growth in the share of Internet users and the level of digital literacy of the population indicates an increase in the involvement of citizens in the digital environment and the active development of modern technologies in everyday and professional activities. Indicators of ICT costs and the spread of digital technologies among enterprises demonstrate the efforts of the government and business to introduce innovative solutions and modernize infrastructure. The growing share of large and medium-sized enterprises using digital technologies in the manufacturing industry is particularly noticeable, reflecting the trend towards technological reorientation of production and strengthening the competitiveness of the domestic economy.

The results of the correlation analysis confirmed the existence of a close relationship between digital indicators and the level of economic development. High correlation coefficients between digital literacy, Internet penetration, ICT costs and GDP per capita indicate that digitalization is one of the key factors of economic growth. This highlights the need for further development of digital competencies, increased access to the Internet, and effective allocation of ICT investments. Based on the data obtained, it can be concluded that Kazakhstan is moving towards the formation of a digital economy, where information and human capital are becoming the main resource. In the future, special attention should be paid not only to quantitative, but also to qualitative aspects of digitalization — improving the efficiency of technology use, developing digital entrepreneurship and creating an innovative ecosystem. The author's own opinion is that digital transformation should be based not only on technological solutions, but also on the formation of a culture of digital thinking among the population. Only with a harmonious combination of infrastructure investments and educational initiatives can sustainable digital progress be achieved, which will become a driver of Kazakhstan's economic and social development.

References list:

1. Ministry of Digital Development, Innovation and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan. Report on the implementation of the Digital Kazakhstan program [Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан. Отчет о реализации программы «Цифровой Казахстан»). Astana. Ministry of Digital Development, 2024. 125 p.
2. Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan Statistical Yearbook: Economics and ICT. [Статистический ежегодник: Экономика и ИКТ.) Astana. BNS RK, 2024. 220 p.
3. World Bank. Digital Economy and Innovation in Central Asia [Цифровая экономика и инновации в Центральной Азии). Washington, D.C.: The World Bank, 2023. 156 p.
4. OECD. Digital Transformation Strategies: [Стратегии цифровой трансформации: мировой опыт) Global Experiences. Paris: OECD Publishing, 2022. 134 p.
5. United Nations. E-Government Development Index Report. [Отчет об индексе развития электронного правительства) New York: United Nations, 2023. 178 p.
6. World Economic Forum. Global Competitiveness Report [Отчет о глобальной конкурентоспособности) 2024. Geneva: WEF, 2024. 242 p.

7. Abisheva G.T., Tuleuova S.K. Digital economy of Kazakhstan: trends and development prospects. [Цифровая экономика Казахстана: тенденции и перспективы развития) // Economics and Statistics. 2022. No. 4. pp. 58-67.

8. Kenzhegalieva A.A. The role of digital literacy in the formation of human capital in Kazakhstan [Роль цифровой грамотности в формировании человеческого капитала в Казахстане) // Bulletin of Economics and Finance, 2023, No. 2, pp. 45-53.

Information about the author responsible for the correspondence [place of work, phone number, e-mail): **Kashkenov N.** - master's degree in EP7M04140 - Finance, M.Auezov South Kazakhstan Research University. Shymkent, Kazakhstan

**ӘЛЕУМЕТТАНУ
СОЦИОЛОГИЯ
SOCIOLOGY**

FTAXP: 20.53.15

<https://orcid.org/0000-0003-0699-7836>

<https://orcid.org/0009-0004-8139-0705>

<https://orcid.org/0009-0003-7940-4285>

Дарибаева Р.Д.*, Толегенова К.К., Жақсылыкова Д.М.

педагогика ғ.к. доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ОСАЛ ТОПТАРДЫ ҚОЛДАУ ҮШІН
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ**

*Автор-корреспондент: daribaeva_r57@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасындағы осал топтарға әлеуметтік қолдау жүйесінде жасанды интеллект технологияларын пайдалану әлеуеті зерттеледі. Әлеуметтік қызметтердің тиімділігін арттыру, әлеуметтік қызметтердің мақсаттылығы мен қолжетімділігін кеңейту және әлеуметтік саясатқа инновациялық цифрлық шешімдерді енгізу осы зерттеуді қажет етті. Мақалада жасанды интеллектті қолданудың негізгі бағыттары, атап айтқанда, азаматтардың қажеттіліктерін автоматтандырылған бағалау, әлеуметтік осалдық тәуекелдерін болжау, отбасылар мен балалардың жағдайын бақылауға арналған интеллектуалды жүйелер, жекелендірілген әлеуметтік көмек алгоритмдері және цифрлық кеңес беру қызметтері қарастырылады. Жеке ақпаратты қорғауды және шешім қабылдаудың ашықтығын қамтамасыз етуді қоса алғанда, деректер этикасы мен қауіпсіздігі мәселелеріне ерекше назар аударылады. Мемлекеттік цифрландыру бағдарламаларын, eGov-ты дамытуды, сондай-ақ іске асырудағы қазіргі қиындықтар мен кедергілерді ескере отырып, жасанды интеллектті әлеуметтік қызметкерлердің тәжірибелік жұмысына енгізу келешегіне талдау жасалады. Қызмет көрсету сапасын жақсарту, ресурстарды оңтайландыру және әлеуметтік қызметкерлердің мүмкіндіктерін кеңейту үшін жасанды интеллектті пайдаланудың әлеуетті артықшылықтары талқыланады. Осал топтарға арналған цифрлық қолдау құралдарын әзірлеу және жасанды интеллектті этикалық және жауапты пайдаланудың ұлттық жүйесін қалыптастыру бойынша ұсыныстар берілді.

Кілт сөздер: әлеуметтік жұмыс, осал топтар, цифрландыру, әлеуметтік қорғау, тәуекелдерді болжау, алгоритмдер, жасанды интеллект этикасы, eGov.

MPHTI: 20.53.15

<https://orcid.org/0000-0003-0699-7836>

<https://orcid.org/0009-0004-8139-0705>

<https://orcid.org/0009-0003-7940-4285>

Дарибаева Р.Д.*, Толегенова К.К., Жаксылыкова Д.М.

к.педагогик н. доцент, ЮКЗУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ОКЗУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

магистр, преподаватель ЮКЗУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА
ДЛЯ ПОДДЕРЖКИ УЯЗВИМЫХ ГРУПП В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

*Автор-корреспондент: daribaeva_r57@mail.ru

Аннотация: в статье были исследованы возможности использования технологий искусственного интеллекта в системе социальной поддержки уязвимых групп населения в Республике Казахстан. Повышение эффективности социальных услуг, расширения возможностей адресности и доступности социальных услуг, внедрения инновационных цифровых решений в социальную политику - все это вызвало необходимость исследования. В статье были рассмотрены ключевые направления применения искусственного интеллекта, конкретно автоматизация оценки потребностей граждан, прогнозирование рисков социальной уязвимости, интеллектуальные системы мониторинга ситуации семей и детей, персонализированные алгоритмы социальной помощи и цифровые консультативные сервисы. При этом особое внимание было уделено вопросам этики и безопасности данных, в том числе защита персональной информации, обеспечение прозрачности принятия решений. Проведен анализ перспектив интеграции искусственного интеллекта в практическую деятельность социальных работников, при этом учитывая государственные программы цифровизации, развитие eGov, а также текущие вызовы и барьеры внедрения. Рассмотрены потенциальные преимущества использования искусственного интеллекта чтобы повысить качество обслуживания, оптимизировать ресурсы, расширить возможности социальных работников. Были предложены некоторые рекомендации по развитию цифровых инструментов поддержки уязвимых групп и формированию национальной системы этического и ответственного применения искусственного интеллекта.

Ключевые слова: социальная работа, уязвимые группы, цифровизация, социальная защита, прогнозирование рисков, алгоритмы, этика ИИ, eGov.

IRSTI: 20.53.15

<https://orcid.org/0000-0003-0699-7836>

<https://orcid.org/0009-0004-8139-0705>

<https://orcid.org/0009-0003-7940-4285>

Daribayeva R.D.*, Tolegenova K.K., Zhaksylykova D.M.

candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Master, Teacher of M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

POSSIBILITIES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TO SUPPORT VULNERABLE GROUPS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

*Corresponding author - daribaeva_r57@mail.ru

Abstract: This article explores the potential of using artificial intelligence technologies in the social support system for vulnerable groups in the Republic of Kazakhstan. Improving the efficiency of social services, expanding the targeting and accessibility of social services, and introducing innovative digital solutions into social policy all necessitated this research. The article examines key areas of artificial intelligence application, specifically, automated assessment of citizen needs, forecasting social vulnerability risks, intelligent systems for monitoring the situation of families and children, personalized social assistance algorithms, and digital advisory services. Particular attention is paid to issues of data ethics and security, including the protection of personal information and ensuring the transparency of decision-making. An analysis of the prospects for integrating artificial intelligence into the practical work of social workers is provided, taking into account state digitalization programs, the development of eGov, as well as current challenges and

barriers to implementation. The potential benefits of using artificial intelligence to improve service quality, optimize resources, and expand the capabilities of social workers are discussed. Recommendations are offered for the development of digital support tools for vulnerable groups and the formation of a national system for the ethical and responsible use of artificial intelligence.

Keywords: social work, vulnerable groups, digitalization, social protection, risk forecasting, algorithms, AI ethics, eGov.

Кіріспе

Жедел цифрлық түрленуі, үлкен деректер және жасанды интеллект [ЖИ] жүйелерінің дамуы бүкіл әлем бойынша әлеуметтік қорғау архитектурасын түбегейлі өзгертуде. Заманауи зерттеулер цифрлық платформалар мен алгоритмдердің бір уақытта әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті кеңейтіп, әсіресе осал топтар (мүгедектер, қарт адамдар, аз қамтылған отбасылар, балалар үйінің түлектері, жұмыссыз жастар) және платформа қызметкерлері үшін жаңа шеттету тәуекелдерін тудыруы мүмкін екенін атап көрсетеді [1, 6].

Қазақстан Республикасында цифрлық түрленуінің негізгі стратегиялық бағыты халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға және болашақтың цифрлық экономикасын құруға бағытталған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы болды [2]. 2020 жылдары бұл «цифрлық отбасы картасы», «цифрлық кәсіпорын картасы», аналитикалық платформаларды әзірлеу және ЖИ дамыту тұжырымдамаларын енгізумен толықтырылды, бұл мұқтаж жандарға мақсатты қолдау көрсету және әлеуметтік тәуекелдердің алдын алу үшін ЖИ пайдалану мүмкіндіктерін ашты.

Зерттеудің мақсаты - ЖИ Қазақстан Республикасындағы осал топтарды қолдау әлеуетін талдау, мұндай шешімдерді қауіпсіз енгізудің артықшылықтарын, шектеулерін және шарттарын анықтау.

Зерттеу міндеттері: әлеуметтік қорғау тұрғысынан ЖИ пен осалдықты түсінудің теориялық тәсілдерін нақтылау; әлеуметтік қорғау жүйелерінде ЖИ қолданудың халықаралық тәжірибесін және оның Қазақстан үшін өзектілігін талдау; осал топтарды қолдау үшін ЖИ әлеуетін бағалау әдіснамасын сипаттау; қазақстандық жағдайларға негізделген ЖИ мүмкін болатын қолданылуын көрсету [цифрлық отбасы картасы, әлеуметтік және еңбек қатынастарының цифрлық экожүйесі және т.б.); ЖИ енгізудің нәтижелері мен тәуекелдерін әділдік, кемсітушілікке жол бермеу және азаматтардың сенімі тұрғысынан бағалау; мемлекеттік әлеуметтік саясат бойынша қорытындылар мен тәжірибелік ұсыныстар тұжырымдау.

Материалдармен әдістер

Теориялық талдау

Теориялық тұрғыдан алғанда, әлеуметтік қорғаудағы ЖИ деректерді талдау алгоритмдерінің, машиналық оқыту жүйелерінің және болжамды аналитиканың үйлесімі ретінде қарастырылады, бұл әлеуметтік-саяси шешімдердің дәлдігін, уақтылылығын және мақсаттылығын жақсартады. ЭЫДҰ зерттеуі әлеуметтік қорғау жүйелеріндегі ЖИ өтінімдерді өңдеуді автоматтандыру, жәрдемақы алу құқығын алдын ала іріктеу, істерді басқару және әлеуметтік күйзелістерді болжау үшін қолданылып жатқанын көрсетеді [3, 7]; [4, 9].

Сонымен қатар, «Әлеуметтік игілік үшін ЖИ» тәсілі аясында ЖИ жай ғана технологиялық құрал ретінде емес, әлеуметтік маңызды мәселелерді шешуге арналған ресурс ретінде қарастырылады, мысалы кедейлікті азайту, қызметтерге қолжетімділікті жақсарту, инклюзивтілікті арттыру және дағдарыстарға төзімділікті арттыру. БҰҰ-ның ESCAP және APRU есебінде мемлекеттер ЖИ әлеуметтік бағдарламаларды дәлірек нысанаға алу, осал топтарды нақты уақыт тәртібінде бақылау және араласулардың тиімділігін бағалау үшін пайдалана алатыны, егер олар ашықтық, есеп беру және адам құқықтарын қорғау

қағидаттарын ұстанса, атап өтілген [5, 9].

Сонымен қатар, алгоритмдік кемсітушілік тәуекелдері туралы сыни пікірталас дамып келеді. Еуропа Кеңесінің зерттеуінде тарихи деректерге негізделген алгоритмдер кемсітушілік әсерлерді бағалау және азайтудың арнайы тетіктері [6, 5] құрылмаса, қолданыстағы әлеуметтік теңсіздіктер мен осалдықтарды қайталай алатыны атап өтілген. Әлеуметтік-саяси өлшемде бұл ЖИ пайдалануға технократиялық тәсілден адам құқықтарына негізделген және гендерлік сезімтал тәсілге көшу қажеттілігін білдіреді.

Қазақстан Республикасы үшін негізгі теориялық қағидаттарын келтірейік:

- осалдықты құрылымдық [кедейлік, мүгедектік, тұрақты жұмыспен қамтудың болмауы), институционалдық [қызметтерге қол жеткізудегі қиындықтар, бюрократиялық кедергілер) және цифрлық ықпалдары [цифрлық сауаттылықтың төмендігі, интернетке қол жеткізудің болмауы) үйлесімі ретінде түсіну;

- ЖИ белсенді әлеуметтік қорғау құралы ретінде қарастыру, мұнда мемлекет азаматтардың өтініш беруін күтпейді, керісінше, ықпалдастырылған деректерге [табыс, демография, жұмыспен қамту, денсаулық жағдайы және т.б.) сүйене отырып, тәуекелдерді автоматты түрде анықтайды және қолдау шараларын ұсынады;

- тұрғылықты жеріне, мүгедектік мәртебесіне, жынысына, жасына, этникалық тегіне және басқа да сипаттамаларына байланысты кемсітушілікке жол бермеуді қамтамасыз ететін этикалық және құқықтық негіздің қажеттілігін мойындау. Қазақстан Республикасы үшін «Әдепкі бойынша цифрлық» идеологиясын әлеуметтік мемлекет қағидаттарымен біріктіру теориялық тұрғыдан маңызды: ЖИ әлеуметтік жұмысты алмастырмауы керек, керісінше оны жақсартып, мамандарды күнделікті міндеттерден босатып, оларға клиенттің өмірінің аналитикалық тұрғыдан байытылған көрінісін, әсіресе қиын өмірлік жағдайларда ұсынуы керек.

Зерттеу әдістері Зерттеу кешенді және бірнеше әдістердің үйлесіміне негізделген:

1. Теориялық-әдіснамалық талдау, демек ЖИ және әлеуметтік қорғау бойынша халықаралық және ұлттық стратегиялық құжаттарды, ғылыми басылымдарды және аналитикалық есептерді зерттеу [ЭЫДҰ, БҰҰ, БҰҰКТАД, Еуропа Кеңесі, Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі және т.б.) [7, 5 б.].

2. Салыстырмалы және қарама-қарсы талдау, яғни жеке ЭЫДҰ елдері мен Еуразиялық экономикалық одақ мемлекеттерінің әлеуметтік жүйелеріндегі ЖИ тәжірибелерін Қазақстан шындығымен салыстыру, бұл бізге Қазақстанға қолданылатын трансферттік модельдерді анықтауға мүмкіндік береді.

3. Құжаттар мен цифрлық шешімдерді талдау, демек «Цифрлық отбасы картасы», «Цифрлық кәсіпорын картасы», платформалық жұмыспен қамтуды бақылау платформалары, электрондық үкімет қызметтері және ЖИ дамыту бойынша ұлттық жобалар сияқты құралдардың архитектурасына шолу.

4. Қолданбалы экспериментті қайта құру элементтері, яғни нақты қазақстандық жағдайларға негізделген ЖИ пайдаланудың мүмкін сценарийлерін сипаттамалық модельдеу [мысалы, отбасы, жұмыспен қамту, денсаулық сақтау және білім беру деректерін біріктіру), құпия деректерге қол жеткізбестен, бірақ ресми аналитикалық басылымдарға сүйену.

5. Нәтижелерді сапалық талдау, сипатталған жағдайларға негізделген ЖИ енгізудің әсерлері мен тәуекелдерін түсіндіру, осал топтардың әртүрлі санаттарына әсеріне баса назар аудару.

Бұл әдістеме таңдалды, себебі Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік қорғау саласындағы ЖИ әлі де дамудың алғашқы кезеңдерінде: стратегиялық құжаттардың, сынамалы жобалардың және аналитикалық материалдардың айтарлықтай бөлігі жинақталған, бірақ қатаң цифрлық эксперименттер үшін жалпыға қолжетімді шағын-деректер шектеулі.

Тәжірибелік бөлім.Зерттеудің тәжірибелік бөлігі ЖИ элементтері қазірдің өзінде

қолданылып жатқан немесе оларды енгізу шарттары дайындалып жатқан бірнеше негізгі жағдайларды қайта құрып, талдайды.

Цифрлық отбасы картасы және проактивті әлеуметтік көмек. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрі С.К. Жакупованың мақаласында Цифрлық отбасы картасы 6 миллионнан астам отбасы мен 20 миллионнан астам жеке тұлғаны қамтитынын, табыс, жұмыспен қамту, денсаулық және басқа да әл-ауқат көрсеткіштері туралы деректерді біріктіретіні атап кеткен [8, 2]. Бұл платформа қазірдің өзінде үй шаруашылықтарының әлеуметтік мәртебесін бақылау үшін пайдаланылуда және ЖИ қолдану сценарийлерін модельдеуге мүмкіндік береді:

- Болжамдық модельдер кедейлікке түсу қаупі жоғары отбасыларды [мысалы, асыраушысының жұмысынан айырылуына немесе созылмалы ауруға байланысты) анықтай алады және жәрдемақылар мен әлеуметтік қызметтерді проактивті түрде бөлуді ұсынады;

- Кластерлеу алгоритмдері әртүрлі қолдау топтамаларын қажет ететін отбасы түрлерін [көп балалы отбасылар, жалғызбасты ата-аналар, мүгедек отбасылар және т.б.) анықтауға мүмкіндік береді;

- Ұсыныс жүйелері әлеуметтік қызметкерлерге қызметтердің [жәрдемақылар, оңалту, жұмыспен қамту, оқыту және т.б.) оңтайлы үйлесімін ұсына алады.

Кәсіпорындардың цифрлық картасы және әлеуметтік және еңбек тәуекелдерін бақылау. Кәсіпорындардың цифрлық картасы еңбек жағдайлары, әлеуметтік жарналар, өндірістік тәуекелдер және сақтандыру талаптары туралы деректерді біріктіреді. С.К.Жакупованың айтуынша, жүйе шағын және орта бизнесті қоса алғанда, жүздеген мың кәсіпорындарды қамтиды және өндірістік тәуекелдер мен жұмысшылардың әлеуметтік қамсыздандырылуын нақты уақыт режимінде бақылауға мүмкіндік береді [8, 3].

Кәсіпорындар ен отбасылардың орталық карталарына негізделген ЖИ келесі мақсаттарда пайдаланылуы мүмкін:

- еңбек және әлеуметтік қақтығыстар туралы ерте ескерту [жарақаттардың күрт өсуін, жалақы бойынша берешекті және жаппай жұмыстан босату қаупін болжау);

- жұмысшылардың әлеуметтік кепілдіктерге қол жеткізе алмайтын бейресми жұмыспен қамту деңгейі жоғары салаларды анықтау;

- дағдарыстардың [пандемиялар, экономикалық күйзелістердің) жұмысшылардың белгілі бір санаттарына әсерін бағалау және мақсатты қолдау шараларын әзірлеу.

Платформадағы жұмыспен қамту және осалдықтың жаңа түрлері. Қазақстан Республикасы Кәсіподақтар федерациясының платформадағы жұмыспен қамту туралы есебінде жүздеген мың азаматтардың цифрлық платформалар [такси, жеткізу, онлайн фриланс) арқылы еңбекпен айналысатыны, бірақ олардың әлеуметтік қорғалуы жеткіліксіз екені көрсетілген [8, 4].

Мұнда ЖИ екі жолмен пайдалануға болады:

- мемлекет тарапынан, яғни платформадағы жұмыспен қамту ауқымын бақылау, әлеуметтік қамсыздандыруды бағалау және жаңа жарналар мен кепілдік тетіктерін модельдеу үшін;

- платформалардың өздері тарапынан, яғни кестелерді оңтайландыру, кәсіби тәуекелдерді бағалау және жеке сақтандыру пакеттері мен әлеуметтік жеңілдіктерді жасау үшін. Дегенмен, алгоритмдердің қанау мен теңсіздікті күшейтпеуін қамтамасыз ету үшін қатаң реттеуші талаптар қажет. ЕАЭО-ның Қазақстанның бейімделу ресурсы ретіндегі салыстырмалы тәжірибесі. ЕАЭО елдеріндегі әлеуметтік қорғау жүйелерінің цифрлық түрленуіне бағытталған Анбрехттің зерттеуінде, әсіресе Арменияны мысал ретінде келтіре отырып, жеңілдіктерді тағайындау және олардың мақсатты пайдаланылуын бақылау үшін ЖИ пен үлкен деректерді пайдаланатын сынама жобалар сипатталған [7, 5].

Бұл жағдайларды Қазақстан Республикасының бастамаларымен салыстыра отырып, мыналар айқын көрінеді:

- Қазақстанда ЕАЭО серіктестерімен салыстыруға болатын цифрлық үкіметтік инфрақұрылым бар;
- ЖИ әлеуметтік саладағы әлеуетін қолданыстағы платформалар [egov.kz, орталық кәсіпорын картасы, орталық отбасылық карта, Smart Data Ukimet) арқылы тезірек жүзеге асыруға болады;
- үзінділеу және қайталауды болдырмау үшін деректер стандарттарын ведомствоаралық үйлестіру және біріздендіру қажет.

Нәтижелер және талқылау

Талдау нәтижелері ЖИ Қазақстан Республикасындағы осал топтарға қолдау көрсетуді күшейте алатын бірнеше негізгі салаларды атап өтті, сонымен бірге тәуекелдер мен шектеулерді анықтады.

1. Әлеуметтік көмектің мақсаттылығы мен белсенділігін күшейту. Халықаралық тәжірибе ЖИ әлеуметтік қорғау бағдарламаларының мақсаттылығын айтарлықтай жақсартатынын көрсетеді, бұл қосу және алып тастау қателерін азайту, бастапқы тексерулерді автоматтандыру және қызмет көрсету жылдамдығын арттыру арқылы жүзеге асады [4, 7]. Қазақстан Республикасы жағдайында бұл әсіресе ауыл тұрғындары, қаржылық сауаттылығы төмен отбасылар, қозғалысы шектеулі адамдар және көбінесе өз бетінше көмек іздемейтін балалар үйінің түлектері үшін маңызды.

Отбасы картасының цифрлық картасы және оған негізделген аналитикалық шешімдер мемлекетке реактивті модельден проактивті модельге өтуге мүмкіндік береді: жүйе әлауқаттың нашарлау көрсеткіштерін автоматты түрде анықтайды және әлеуметтік қызметкер немесе электрондық қызметтер арқылы отбасымен байланыс орнатады.

2. Осал адамның өмірлік жағдайына кешенді көзқарас. Digital Kazakhstan арқылы жүзеге асырылатын кешенді деректерді ықпалдастыру білім беру, жұмыспен қамту, денсаулық сақтау, отбасылық жағдай, тұрғын үй жағдайлары және т.б. ескере отырып, тұтас клиенттік профильді әзірлеуге алғышарттар жасайды. Ұлттық және халықаралық есептерде бұл ықпалдастырылған тәсіл жеке жеңілдіктерден кешенді қолдау топтамаларына көшуге мүмкіндік беретіні атап өтілген [1, 8].

Әлеуметтік жұмыс үшін бұл мынаны білдіреді:

- қажеттіліктерді дәлірек бағалау;
- әлеуметтік қорғаудан жұмыспен қамтуға, білім беруге және денсаулық сақтауға дейінгі ведомствоаралық бағыттардың мүмкіндігі;
- жекелендірілген әлеуметтік оңалту және ықпалдастыру жоспарларын әзірлеу.

3. Осалдықтың жаңа түрлері және этикалық тәуекелдер. Сонымен қатар, ЖИ «алгоритмдік» және «цифрлық» сияқты осалдықтың жаңа түрлерін жасауда. Еуропа Кеңесінің зерттеуі мөлдір емес алгоритмдер деректер құрылымдық бейімділіктер мен кемсітушілікті көрсетсе, таптауындар мен теңсіздіктерді күшейтуі мүмкін екенін көрсетеді [6, 6].

Қазақстан Республикасы үшін бұл мыналардың қажеттілігін білдіреді:

- әлеуметтік салада ЖИ жүйелерін әзірлеу және енгізу кезінде кемсітушілік тәуекелдерін міндетті түрде бағалау;
- осал топтардың өкілдерінің [мүгедек жандар, әйелдер, жастар, ауылдық жерлер өкілдері және т.б.) алгоритмді жобалауды талқылауға қатысуы;
- азаматтардың алгоритмнің көмектен бас тарту немесе беру туралы шешімін қалай қабылдағанын білу құқығын және шағымдану тетіктерінің болуын қамтамасыз ету.

4. Институционалдық және кадрлық жағдайлар. ЭЫДҰ есептерінде әлеуметтік қорғау саласында ЖИ сәтті енгізу үшін күшті институттар, берік деректер инфрақұрылымы және білікті мамандар қажет екені атап өтілген [4, 123]. Қазақстан Республикасы соңғы жылдары цифрлық инфрақұрылымын дамытуда айтарлықтай жетістіктерге жетті, бірақ қиындықтар әлі

де бар:

- ЖИ нәтижелерін пайдалана және сыни тұрғыдан түсіндіре алатын әлеуметтік қызметкерлерді, талдаушыларды және менеджерлерді оқыту;
- агенттіктер арасында ақпарат алмасу кезінде жеке деректерді және құпиялылықты қорғаудың құқықтық негізін нығайту;
- киберқауіпсіздікті және маңызды жүйелердің тұрақтылығын қамтамасыз ету.

5. Жұмыспен қамтудың стандартты емес түрлеріндегі жұмысшыларды қолдау. Платформалық жұмыспен қамту туралы есеп цифрлық платформалардың жаңа табыс мүмкіндіктерін жасайтынын, бірақ көбінесе жұмысшыларды дәстүрлі әлеуметтік қорғау жүйелерінің шеңберінен тыс шығаратынын көрсетеді [9, 6]. ЖИ мәселенің ауқымын бақылау және микросақтандырудан бастап икемді зейнетақы схемаларына дейін жаңа әлеуметтік тетіктерді жобалау құралына айналуы мүмкін. Дегенмен, негізгі шарт: реттеу, яғни платформа алгоритмдері шамадан тыс бақылау мен ықпалшаралар үшін пайдаланылмауы керек, керісінше әлеуметтік серіктестік жүйесіне біріктірілуі керек.

Қорытынды

Зерттеу келесі жалпы қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

1. Қазақстан Республикасындағы ЖИ әлеуметтік саясат үшін жаңа жүйе құраушы ресурсқа айналу. «Цифрлық отбасы картасы», «Цифрлық кәсіпорын картасы», электрондық үкімет платформалары және аналитикалық шешімдердің ықпалдасуы осал топтар үшін проактивті, мақсатты және кешенді әлеуметтік қорғауға көшуді қолдауға қабілетті инфрақұрылым жасайды.

2. ЖИ осал топтарды қолдаудағы негізгі әлеуеті мақсаттылықты жақсартуда, тәуекелдерді ерте анықтауда және көмек жолдарын оңтайландыруда жатыр. Болжамдық аналитика кедейлік, әлеуметтік оқшаулану және жұмыстан айырылу қаупін ерте анықтауға және жедел жауап беруге мүмкіндік береді.

3. Сонымен қатар, ЖИ жаңа тәуекелдерді тудырады: алгоритмдік кемсітушілік, цифрлық теңсіздіктің артуы және шешім қабылдаудағы ашықтықтың төмендеуі. Сондықтан, әлеуметтік салада ЖИ енгізу адам құқықтарына негізделген және гендерлік сезімтал реттеуді, алгоритмдерді тәуелсіз бағалау тетіктерін және апелляциялық процедураларды әзірлеумен қатар жүруі керек.

4. Қазақстан Республикасында «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы және кейінгі бастамалар арқылы құрылған маңызды институционалдық және технологиялық негіз бар, бірақ жүйелі кадрларды оқытуды, әлеуметтік қызметкерлер арасында цифрлық құзыреттіліктерді дамытуды және деректерді пайдалану мәдениетін күшейтуді талап етеді.

5. Әлсіз топтар цифрлық саясаттың пассивті субъектілері емес. Олардың ЖИ жүйелерін талқылауға, тестілеуге және бағалауға қатысуы реформалардың сенімділігі мен заңдылығының негізгі шарты болып табылады. Көмек алушылардың, ҰЕҰ және кәсіби қауымдастықтардың қатысуынсыз кез келген алгоритмдік шешімдер формальды болып қалуы мүмкін.

6. Әрі қарайғы зерттеулер мыналарға бағытталуы керек:

- әлеуметтік салада қолданылатын нақты ЖИ модельдерінің дәлдігі мен әділдігін эмпирикалық тұрғыдан бағалау; - осал топтардың ЖИ қабылдауын және автоматтандырылған шешімдердің әлеуметтік салдарын зерттеу; - Қазақстан Республикасында және даму деңгейі салыстырмалы елдерде әлеуметтік қорғауда ЖИ сәтті және сәтсіз пайдалану жағдайларының тұрпаттамасын әзірлеу. Осылайша, Қазақстан Республикасындағы ЖИ цифрлық түрленуі тек технологиялық емес, сонымен қатар, әлеуметтік-гуманитарлық және құқықтық негіздерге негізделген жағдайда әлеуметтік әділдікті нығайту және осал топтарды қолдаудың қуатты құралына айнала алады.

Белгілер

ЖИ - Жасанды интеллект

ЮНКТАД - Біріккен Ұлттар Ұйымының Сауда және даму жөніндегі конференциясы

ЭЫДҰ - Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы

ЭСКАТО - Азия және Тынық мұхиты үшін экономикалық және әлеуметтік комиссия

APRU - Азия-Тынық мұхиты университеттерінің қауымдастығы

БҰҰ - Біріккен Ұлттар Ұйымы

ЕАЭО - Еуразиялық экономикалық одақ

Әдебиеттер тізімі

1. ЮНКТАД. Доклад о цифровой экономике 2019: Создание и сохранение стоимости - последствия для развивающихся стран. Женева: Организация Объединенных Наций, 2019. - 31 с. https://unctad.org/system/files/official-document/der2019_overview_ru.pdf
2. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы №827 қаулысы. «Әділет» ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
3. ОЭСР. Искусственный интеллект и будущее социальной защиты в странах ОЭСР. Доклады ОЭСР по искусственному интеллекту, № 42, Издательство ОЭСР, Париж, 2025. 28 с. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/06/ai-and-the-future-of-social-protection-in-oecd-countries_038f49ed/7b245f7e-en.pdf?utm_source=chatgpt.com
4. ОЭСР. Обзор государственного управления ОЭСР в Казахстане: на пути к более гибкому, отзывчивому и эффективному государственному управлению. Обзоры государственного управления ОЭСР, Издательство ОЭСР, Париж, 2025. 164 с. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/05/oecd-public-governance-scan-of-kazakhstan_9fe50ba2/f8298798-en.pdf?utm_source=chatgpt.com
5. ЭСКАТО ООН; APRU. Искусственный интеллект на службе общественного блага: взгляд из Азиатско-Тихоокеанского региона. Бангкок: ЭСКАТО ООН, 2020. <https://repository.unescap.org/items/cdd91e74-dc9e-406a-91ef-8116cb37bd3f>
6. Бартолетти, И.; Ксенидис, Р. Исследование влияния систем искусственного интеллекта, их потенциала в содействии равенству, включая гендерное равенство, и рисков, которые они могут создать в отношении недискриминации. Совет Европы, Страсбург, 2023. 94 с. <https://rm.coe.int/study-on-the-impact-of-artificial-intelligence-systems-their-potential/1680ac99e3>
7. Анбрехт, Т. А. 2023. Цифровая трансформация систем социальной защиты в государствах - членах Евразийского экономического союза // Вестник Тюменского государственного университета. Социально-экономические и правовые исследования. Том 9. № 4 [36]. С.87-103. <https://doi.org/10.21684/2411-7897-2023-9-4-87-103>
8. Жакупова, С.К. Искусственный интеллект - инструмент развития национальной системы социальной защиты населения // Социальная политика и инновации. Научно-практический журнал. 2024. 6 с.
9. Федерация профсоюзов Республики Казахстан. Отчёт о платформенной занятости и социальной защите работников в Республике Казахстан. Астана, 2022. 40 с. <https://kasipodaq.kz/wp-content/uploads/Отчет-по-платформенной-занятости-октябрь-2022.pdf>

Referens list:

1. YuNKTAD. Doklad o cifrovoj ekonomike 2019: Sozdanie i sohranenie stoimosti - posledstviya dlya razvivayushchihsya stran. Zheneva: Organizaciya Obedinennyh Nacij, 2019. - 31 s. https://unctad.org/system/files/official-document/der2019_overview_ru.pdf

2. «Cifrlyk Kazakstan» memlekettik bagdarlamasyn bekitu turaly Kazakstan Respublikasy Ykimetiniń 2017 zhylǵy 12 zheltoksandary №827 qauly. «Әdilet» KR normativtik kukurtuk aktilerinini aqparatty- kukurtuk zhujesi - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>

3. OESR. Iskusstvennyj intellekt i budushchee social'noj zashchity v stranah OESR. Doklady OESR po iskusstvennomu intellektu, № 42, Izdatel'stvo OESR, Parizh, 2025. - 28 s. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/06/ai-and-the-future-of-social-protection-in-oecd-countries_038f49ed/7b245f7e-en.pdf?utm_source=chatgpt.com

4. OESR. Obzor gosudarstvennogo upravleniya OESR v Kazahstane: na puti k bolee gibkomu, otzyvchivomu i effektivnomu gosudarstvennomu upravleniyu. Obzory gosudarstvennogo upravleniya OESR, Izdatel'stvo OESR, Parizh, 2025. 164 s. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/05/oecd-public-governance-scan-of-kazakhstan_9fe50ba2/f8298798-en.pdf?utm_source=chatgpt.com

5. ESKATO OON; APRU. Iskusstvennyj intellekt na sluzhbe obshchestvennogo blaga: vzglyad iz Aziatsko-Tihookeanskogo regiona. Bangkok: ESKATO OON, 2020. <https://repository.unescap.org/items/cdd91e74-dc9e-406a-91ef-8116cb37bd3f>

6 Bartoletti, I.; Ksenidis, R. Issledovanie vliyaniya sistem iskusstvennogo intellekta, ih potentsiala v sodejstvii ravenstvu, vklyuchaya gendernoe ravenstvo, i riskov, kotorye oni mogut sozdat' v otnoshenii nediskriminacii. Sovet Evropy, Strasburg, 2023. – 94 s. <https://rm.coe.int/study-on-the-impact-of-artificial-intelligence-systems-their-potential/1680ac99e3>

7. Anbrekht, T. A. 2023. Cifrovaya transformatsiya sistem social'noj zashchity v gosudarstvakh - chlenah Evrazijskogo ekonomicheskogo soyuza // Vestnik Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta. Social'no-ekonomicheskie i pravovye issledovaniya. Tom 9. № 4 [36].- s.87-103. <https://doi.org/10.21684/2411-7897-2023-9-4-87-103>

8. Zhakupova, S.K. Iskusstvennyj intellekt - instrument razvitiya nacional'noj sistemy social'noj zashchity naseleniya // Social'naya politika i innovacii. Nauchno-prakticheskij zhurnal. 2024. 6 s.

9. Federatsiya profsoyuzov Respubliki Kazahstan. Otchyot o platformennoj zanyatosti i social'noj zashchite rabotnikov v Respublike Kazahstan. Astana, 2022. – 40 s. <https://kasipodaq.kz/wp-content/uploads/Otchet-po-platformennoj-zanyatosti-oktyabr'-2022.pdf>

жауапты автор туралы мәлімет [толық аты-жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы): Дарибаева Раушан Доскуловна – педагогика ғылымдарының кандидатты, «Мәдени-тынығу жұмысы» кафедрасының доценті. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Зерттеу Университеті. Шымкент, Қазақстан. 8- 701-107-44-96, daribaeva_r57@mail.ru.

FTAXP: 04.51.23.

<https://orcid.org/0009-0009-3530-864X>

Ертаев М.А.

әлеуметтану ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

КӨШІП-ҚОНУШЫ ОТБАСЫ БАЛАЛАРЫН ОҚЫТУ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

***Автор-корреспондент:** ertaevmuhametkarim4@gmail.com

Түйін: зерттеуде көшіп-қонушылардың балаларын қабылдаушы ел ретінде оқыту мен әлеуметтік бейімдеу теориясының пайда болуы мен дамуы мәселелері қарастырылды. Бұл үдеріс қазіргі кезде көші-қонға ғана емес, жалпы қоғам өмірінің ажырамас құбылысына айналған уақыт талабы. Оның себептері, көші-қон, ең алдымен, көшіп-қонушытардың өздері күрделі және кейде қайғылы мәселе болып көрінетіні белгілі. Әрине, бұл мәселе тіпті қабылдаушы елдер үшін де оңай емес. Бұл әлеуметтік институттар мен ұйымдар, әлеуметтік топтар және гетерогенді әлеуметтік топтар болады, олар қандай да бір жолмен оған тұрақты немесе уақытша тұруға көшкен адамдармен байланысты болады. Ересек көшіп-қонушылардың жұмысқа орналасу, жалақы, тұрғын үй, тіркеу, қарым-қатынас тілі, бейімделу мәселелерінде айтарлықтай қиындықтарға тап болуы табиғи нәрсе, бірақ олардың балалары да көптеген қиындықтарға тап болады. Олар, ең алдымен, жаңа әлеуметтік ортаға оқыту мен әлеуметтік-мәдени интеграциямен тікелей байланысты. Мінез-құлық пен мәдениеттің қарапайым ережелерін білу және қолдану маңызды роль атқарады. Оларды оқыту басты мәселеге айналады. Жалпы көші-қон туралы көптеген зерттеулер мен әдебиеттердің ішінде көшіп-қонушылардың балаларын оқыту және бейімдеу мәселелерін қарастыру өте маңызды. Бұл жағдай көшіп-қонушы балалардың жағдайын талдау көрсеткендей, оқыту және бейімдеу бойынша ең ауқымды жұмыс әлеуметтік қызметкерлерге түседі. Бұл мәселенің сипаты мен ерекшелігін және оны зерттеу әдістерін ескере отырып әрекет ету тиімді.

Кілт сөздер: көшіп-қонушылардың балалары, көшіп-қонушылардың балаларын бейімдеу, көшіп-қонушытар қауымдастығын бейімдеу, тілдік бейімделу.

MPHTI: 04.51.23.

<https://orcid.org/0009-0009-3530-864X>

Ертаев М.А.

к.социолог.н., доцент. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ ОБУЧЕНИЯ И СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ МИГРАНТОВ В КАЗАХСТАНЕ

***Автор-корреспондент:** ertaevmuhametkarim4@gmail.com

Аннотация: в исследовании изучены вопросы возникновения и развития теории обучения и социальной адаптации детей мигрантов как принимающей страны этот процесс стал в настоящее время не только миграцией, но и неотъемлемым явлением жизни общества в целом. Известно, что его причины, миграция, прежде всего сами мигранты, кажутся сложной и порой трагической проблемой. Конечно, этот вопрос непросто даже для принимающих стран. Это будут социальные институты и организации, социальные группы и разнородные социальные группы, которые каким-то образом будут связаны с людьми, переехавшими в него на постоянное или временное проживание. Вполне естественно, что взрослые иммигранты испытывают значительные трудности с трудоустройством, заработной

платой, жильем, регистрацией, языком общения, адаптацией, но их дети также сталкиваются со многими проблемами. В первую очередь они напрямую связаны с обучением и социокультурной интеграцией в новую социальную среду. Важную роль играет знание и применение элементарных правил поведения и культуры. Их обучение становится серьезной проблемой. Среди множества исследований и литературы по миграции в целом очень важно рассмотреть вопросы обучения и адаптации детей мигрантов. Данная ситуация показывает, что анализ состояния детей-мигрантов показывает, что наиболее масштабная работа по обучению и адаптации приходится на социальных работников. Эффективно действовать с учетом характера и специфики данной проблемы и методов ее изучения.

Ключевые слова: дети мигрантов, адаптация детей мигрантов, адаптация сообщества мигрантов, языковая адаптация

IRSTI: 04.51.23.

<https://orcid.org/0009-0009-3530-864X>

Ertaev M.A.

candidate of sociological Sciences, Associate Professor.

M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

STUDY OF ISSUES OF EDUCATION AND SOCIAL ADAPTATION OF CHILDREN OF MIGRANT FAMILIES

***Correspondent-author:** ertaevmuhametkarim4@gmail.com

Abstract: The article discusses the emergence and development of the theory of education and social adaptation of migrant children as a host country. This process has now become not only migration, but also an integral phenomenon of society as a whole. It is well known that its causes, migration, and above all the migrants themselves, seem to be a complex and sometimes tragic problem. Of course, this issue is not easy even for the host countries. These will be social institutions and organizations, social groups and diverse social groups that will somehow be connected with people who have moved to it for permanent or temporary residence. It is quite natural that adult immigrants experience significant difficulties with employment, wages, housing, registration, language of communication, and adaptation, but their children also face many problems. First of all, they are directly related to learning and socio-cultural integration into a new social environment. Knowledge and application of basic rules of behavior and culture play an important role. Their training is becoming a serious problem. Among the many studies and literature on migration in general, it is very important to consider the issues of education and adaptation of migrant children. This situation shows that an analysis of the condition of migrant children shows that the most extensive training and adaptation work falls on social workers. To act effectively, taking into account the nature and specifics of the problem and the methods of its study.

Keywords: migrant children, adaptation of migrant children, adaptation of the migrant community, linguistic adaptation.

Кіріспе

Қазақстандағы заманауи көші-қон үдерістерін зерделеу кезінде белгілі автор Е. Ю. Садовскаяның еңбектерінде ерекше тоқталып кетеді [1,12-13]. Оның жұмысы әртүрлі көші-қон мәселерін зерттеуге арналған. Қазақстандағы көші-қон, бағыттар мен нысандардың өзгеру динамикасы көші-қон ағындары, мемлекеттік көші-қон саясаты ерекше назарға алынады. Жастардың көші-қон көңіл-күйін зерттеу тұрғысынан қазақстандық мамандар жүргізген 2018 жылы зерттеу ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ-ң зерттеулері болды. Бұл мәселені зерттеудің сандық және сапалық стратегиялары шеңберінде көптеген әдістермен

жүргізілген байыпты социологиялық зерттеулердің нәтижеселері бар. Мұнда сауалнамалардың әр түрлі түрлері бар – жазбаша, сараптамалық, социометриялық, сұхбаттасу және фокус-топтар.

Зерттеулер көшіп-қонушылардың балаларын оқыту және әлеуметтік бейімдеу процесіне енгізілген барлық негізгі әлеуметтік қауымдастықтарды қамтыды. Бұл көшіп-қонушылардың балалары-орта мектеп оқушылары, олардың ата-аналары, мұғалімдері, өздері оқитын білім беру мекемелерінің басшылары және жергілікті тұрғындардың өкілдері. Мемлекеттік статистика және әртүрлі басқару органдарының деректері, сондай-ақ әлеуметтанулық зерттеулердің «сандық» материалдары жұмысымыздың негізгі дерекқорлық негізі болып табылады. Түрлі пікірталастарға келетін болсақ, біз, ең алдымен, сұхбат жанрларында, фокус-топтарда, социометриялық түрлі форматтағы әлеуметтанулық сауалнамаларда әлеуметтік қызметтер туралы ақпаратты жинау кезінде зерттеушілердің респонденттермен диалогтарын жатқызуға болады. Сонымен қатар, бұл диплом жұмысы зерттелетін әлеуметтік қауымдастықтарды талдау процесінде құрылған және олардың атынан жүргізілетін теориялық талдамалар. Оларда бір мәселе бойынша респонденттердің сәйкес келмейтін көзқарастары, көшіп-қонушы балаларды оқыту мен әлеуметтік бейімдеудің маңызды мәселелері бойынша олардың әртүрлі ұстанымдары салыстырмалы қарастырылады.

Әртүрлі әлеуметтанулық зерттеудің әдіснамасы мен әдістемесімен танысуды ұсынады. Осы мәселеден кейін көшіп-қонушылардың балаларының, олардың ата-аналары мен мұғалімдерінің, яғни олардың жиынтығы мен қарым-қатынасында зерттеудің негізгі объектісін бейнелейтіндердің қауымдастықтарының әлеуметтік сұлбасы сипатталып, талданады.

Негізгі әлеуметтік қауымдастықтардың талдауынан төрт маңызды және маңызды проблемалар туындайды, оларды қарастыру бір-бірін алмастырады. Бұлар:

- 1-шісі, көшіп-қонушылардың балаларының тілдік бейімделуі;
- 2-шісі, олардың білім беру қызметі;
- 3-шісі, осы әлеуметтік қауымдастықтың әлеуметтік-мәдени бейімделу үдерістері
- 4-шісі, көшіп-қонушылардың балалары оқытылатын мектеп ұжымдарындағы ұлтаралық, этникааралық толеранттылық, төзімділік мәселелері.

Көшіп-қонушылардың балаларын оқыту және әлеуметтік бейімдеу мәселелерін шешудің ең алдымен басқарушылық аспектілерін талдайды. Оны қарау барысында аталған мәселелердің әрқайсысы авторлардан барлық үш негізгі әлеуметтік қауымдастықтардың өзара әрекеттесуінің сипаты мен ерекшеліктерін анықтауды талап етті, сондықтан қойылған мәселелерді талдау, әдетте, көшіп-қонушылардың балалары, олардың ата-аналары мен мұғалімдерінің пікірі арқылы жүзеге асырылады.

Әлеуметтану ғылымында көшіп-қонушылардың балаларын оқыту және әлеуметтік бейімдеу проблемаларын қарастыру ешқандай маңызды емес, егер тарихта көшіп-қон құбылысы болмаса. Осыған байланысты барлық нәрсе соңғы шиеленісті уақытта ғана өзекті мәселе ретінде көбірек зерттелуді талап етіп отыр. Бұл жерде, шетелде көшіп-қонушылардың балаларын оқыту және бейімдеу мәселесін әлеуметтанулық зерттеу мәселесінің тарихына қысқаша тоқталып кету маңызды. Осылайша, біз американдық және еуропалық әлеуметтану туралы мәселелеріне көңіл бөлетін боламыз. Мұндай зерттеулердің алғашқы маңызды әрекеті өткен 19 ғасырдың бірінші-екінші онжылдығының басында американдық әлеуметтануда Чикаго әлеуметтану мектебінің аясында жүзеге асырылған поляк шаруаларының АҚШ-қа қоныс аудару процесін және осы елдегі көшіп-қонушытар қауымдастығының жұмысын зерттеу болды. Олардың зерттеу нысаны көшіп-қонушылар болды.

Томас және Ф.Знанецкий, осы мәселені игеруде көшбасшы болған, көшіп-қонушытар қауымдастығының ересек бөлігіне ғана емес, сонымен бірге ағылшын (американдық) тілін меңгеру және американдық мәдениетке интеграциялау проблемасы туындаған балаларға да қатысты қарастырған. Олар ата-аналарымен бірге оның балалары назарда болған. Оның

құрамына мектептер мен құрдастар қауымдастығы кірді, олардың арасында американдықтар ғана емес, АҚШ-та қоныстанған ондаған ұлттық-этникалық қауымдастықтардың өкілдері де болды [2,881-883].

Зерттеулердің авторлары көші-қонға жаппай бұқаралық, әлеуметтік демографиялық процесс ретінде баға береді. Зерттеу еңбектерінде көші-қон кеңістіктегі кез келген көшіп-қону және жедел өзгеріске ұшырап отыратын әлеуметтік-экономикалық ахуал да халықтың жаппай қозғалысын реттеп отыратын барынша ширақ әдіс-тәсілдердің бірі ретінде қарастырылады. Бұл сараптама көші-қонда көп факторлы деріс екендігімен түсіндіріліп, оның әр алуан елдердегі түсініктемесі нақты бір көріністермен белгіленеді де, бұл шетелдерде де, біздің елімізде де ғылыми тұрғыда беріледі. Негізінде салалық, аумақтық және әлеуметтік қайта орналастыру, айталық, бір қала немесе бір аудан, сонымен бірге тұтастай ел аймақтарында ғана мүмкін болады. Мұндай жағдайда жоғарыдағыдай көшіп-қонуды тудыратын себептер: өкімет органдарының шешімі, еңбек нарығындағы ахуалдың өзгеруі, барынша мол еңбекақы табуға ұмтылу, тұрған жеріне жақындық, некеге тұру және т.б. болуы мүмкін [3.49]. Бұл сараптамада көшіп қонушылардың балаларын әлеуметтік бейімдеуге ішінара ғана тоқталып кетеді.

Жалпы көші-қон мәселесі 1930 жылдары және одан кейін екінші дүниежүзілік соғысқа, оның қалыпты бейбіт өмірі аяқталғаннан кейін қалпына келуіне және осы кезеңде көшіп-қонушылардың ұтқырлығын тоқтатуға байланысты проблеманы зерттеуде ұзақ үзіліс болды. Алайда, 1960-1970 жылдардың басынан бастап, ол күшейген сайын көшіп-қонушытар мен көшіп-қонушытар қауымдастығын зерттеу қайта басталып қана қоймай, айтарлықтай өсті.

Американдық әлеуметтануда жинақталған көшіп-қонушылар мен олардың балаларының АҚШ қалаларының өміріне интеграциялану процестерін зерттеу тәжірибесі біздің заманымызда да өз маңызын жоғалтқан жоқ, дегенмен содан бері бұл елде ғана емес, Батыс Еуропаның көптеген мемлекеттерінде де көптеген зерттеулер жүргізілді. Олар соғыстан кейінгі кезеңде, әсіресе өткен ғасырдың соңғы үштен бірінде – осы ғасырдың басында, көшіп-қонушытардың қоныс аударуы күрт күшейген кезде жүргізілді. Батыс Еуропаның жекелеген елдерін алар болсақ, мысалы, Нидерландыда, көшіп-қонушылар бүгінде жалпы халықтың жартысына жуығын құрайды. Бұл өте үлкен көрсеткіш.

Зерттеу қызығушылығы тек ересек көшіп-қонушыларға ғана емес, сонымен бірге оның балалар бөлігіне де әсер еткені түсінікті – осы жерден туындайтын барлық мәселелермен: тұрғын үй-тұрмыстық жағдайлар, оқу, бейімделу, реципиент елдің жаңа әлеуметтік-мәдени ортасына қосылу және т. б. Соңғы 2021-2025 жылдар аралығында Еуропа елдерінде көшіп-қонушылардың балаларын оқыту проблемаларына қатысты бірнеше бағыттағы жұмыстарын атап өтуге болады.

Материалдармен әдістер

Теориялық талдау

Оқуға бейімделуі мектептегі мінез-құлықтың белгіленген нормалары мен құндылықтарын, жасөспірімдерді оқу және тәрбие қызметіне қосу ерекшеліктеріне, олардың сыныптан тыс жұмыстарға қатысуына байланысты. Әлеуметтік-психологиялық бейімделу сыныптастармен тұлғааралық өзара әрекеттесу үдерістерін, сынып ішіндегі байланыстардың құндылығы мен тереңдігін, олардың үйлесімділігін, қанағаттануын көрсетеді. Ал мәдени бейімделу оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, олардың қабылдаушы қоғамның тарихы мен қазіргі өмірін білуіге, жасөспірімдер мен жастардың белгіленген мәдени форматтары мен үлгілерін ұстануға дайын болуы ретінде әрекет етеді. Бұл үдерістің екінші жағы - жергілікті жасөспірімдер мен жастар мәдениетіне қосылуы мен бірегейленуіне байланысты. Бұл көшіп-қонушылардың этникалық және тілдік ортасының өзгеруі аясында орын алатын табиғи үдеріс. Ресейдегі көптеген көшіп-қонушылар қауымдастығының

бейімделу стратегияларының маңызды ерекшелігі-олардың ерікті түрде бөлінуі. Бұл мәдениеттің, білімнің төмен деңгейіне байланысты және жергілікті қауымдастықтардан алыстауға, олармен интеграциялануға ұмтылғысы. Бұл өз кезегінде жергілікті халықтың көшіп-қонушылар қауымдастығына деген түрлі көзқарасын тудырады. А.В.Дмитриев және В.И.Мукомель атап өткендей: «этникалық көшіп-қонушылардың сегрегацияға алып келді. Кейде халықты ұлттық, діни, этникалық немесе әлеуметтік белгілері бойынша мәжбүрлі түрде бөлектеу, әсіресе ерікті, олар үшін әлеуметтік байланыстар мен желілерді, дәстүрлі мәдени ортаны жаңғыртатын буферлік ортаны құруды көздейді, бұл этникалық қауымдастықтарға тән, дәстүрлер, мәдениет, қалыптасқан мінез-құлық нормалары жергілікті тұрғындардан айтарлықтай ерекшеленеді». Яғни, классикалық мысал-қытайлықтар, әлемнің барлық мегаполистерінде өз қауымдастығында бірігеді.

Нәтижелер мен талқылау

Әлеуметтанулық зерттеулер орыс қоғамындағы көшіп-қонушылар қауымдастығының жағдайын сипаттайтын қиындықтарды анық көрсетеді. Юрий Леваданың сараптамалық орталығы («Левада орталығы») - бұқаралық сауалнамалар [жеке, телефон, пошта арқылы), сарапшылар мен саяси элита өкілдерінен тереңдетілген сұхбат алу, фокус-топтар және өзге де әлеуметтанулық әдістер негізінде алуан түрлі саяси, әлеуметтік, экономикалық, маркетингтік зерттеулермен айналысатын Ресейдегі ең ірі ғылыми-зерттеу орталықтарының мәліметтерінде елдегі көшіп-қонушылар қауымдастығына деген көзқарас негізінен сенімсіздікпен, дұшпандықпен, тітіркенумен және кейде қорқынышпен сипатталады. А.В.Дмитриев және В.И.Мукомель [4,85-86.] «көптеген имкөшіп-қонушытар қауымдастығының жағымсыз беделі қаншалықты нашар болса да, әлеуметтік маңызды тұрақтыға айналады» деп санайды. Социологтар мен зерттеушілер үшін «Левада орталығының» деректері Ресей қоғамындағы шынайы динамиканы, жасырын трендтер мен құндылықтардың өзгеруін түсіну үшін маңызды дереккөз болып табылады. Орталықтың ұжымы бұрын мемлекеттік ВЦИОМ [Бүкілресейлік қоғамдық пікірді зерттеу орталығы] [5] құрамында жұмыс істеген. Алайда, 2003 жылы мемлекет тарапынан ВЦИОМ-ды басқару тәртібі өзгерген соң, Юрий Левада бастаған ғалымдар тобы дербес, тәуелсіз ұйым ретінде бөлініп шықты. Левада орталығын кейбір ресейлік ғалымдар мен ұйымдар шетелдік агенттік ұйым деп те атайды.

Ең алдымен еңбек көші-қоны алыс шет елдер мен жақын шет елдерінен еңбек ресурстарын тартуға мүмкіндік береді, сұралғандардың үштен бірі жауап беруде қиындықтарға тап болғандығы айтады. Тартылған жұмыс күшіне деген көзқарасқа байланысты қоғамдық пікірді қалыптастырудың мұндай үдерісін ішінара жергілікті халыққа түсіндіреді: аймаққа еңбек көші-қонын шектен көп санын тарту бұл жерлерде тұрақтылыққа қауіп төндіруі мүмкін.

Қазіргі уақытта көші-қон саясаты, бір жағынан, елге көші-қон санын азайтуға, екінші жағынан, көшіп-қонушылар қауымдастығында және оларға қатысты болып жатқан жағымсыз процестерге қарсы тұруға бағытталған. Бірақ кез – келген жағдайда, біз иммиграция сол мемлекеттің өмірінің бір бөлігі екенін ұмытпауымыз керек. Көші-қон үдерістерінің маңызды құрамдас бөлігі - Ресейдегі көшіп-қонушылардың әлеуметтік топтарының көбеюі, оның маңызды элементтерінің бірі - білім беру. Ересек көшіп қонушылардың да, олардың балаларының да бейімделу үдерістерінің жақсы жағы оның тиімділігіне байланысты. Бұл жағдай Ресейдің нақты аймақтарының әлеуметтік саясатын ескеруін талап етеді. Бұл соңғы жылдары көшіп-қонушылар мен аймақтардың жергілікті тұрғындары арасындағы көптеген қақтығыстар жергілікті халықтың белгілі бір бөлігі тарапынан бірінші бейімделудің төмен деңгейіне және оларға теріс көзқарасқа байланысты болғандығы белгілі жағдай. Мұндай қақтығыстардың алдын алу мүмкіндігі балабақшалардың, мектептердің, қосымша білім беру мекемелерінің, спорт мекемелерінің, мәдениет, өнер мекемелерінің және т.б. табысты білім

беру және бейімделу қызметінің кері салдары болуы мүмкін. Олардағы бейімделуі өте күрделі және экономикалық, әлеуметтік-мәдени, білім беру факторлары мен проблемаларының жиынтығына байланысты. Олардың ішінде көшіп-қонушылардың қабылдау еліндегі/аймағындағы әртүрлі іс-шараларға сәтті қосылуына кедергі келтіретін тілдік кедергілер ең өзекті болып табылады. Басқа мәдени ортаға енгізудің қиындығы, көптеген адамдарға орыс тілін игеру қиын, мәдениеттің нормалары мен негізгі құндылықтары туралы түсініктердің болмауы, күнделікті өмірдің ерекшеліктері мен тұлғааралық қарым-қатынас нормаларын білмеу, оқушылар ұжымындағы және педагогикалық қызметкерлермен қарым-қатынастың қиындықтары, оқу материалын игерудің оңай шешілмейтін мәселелері-көшіп-қонушылар балалары кездесетін негізгі қиындықтар, әсіресе бастауыш және шағын орта мектеп. Мұның бәрі білім беру қажеттіліктерін, қызығушылықтарын, құндылық бағдарларын және білім беру мотивациясын қалыптастыруға ықпал етпейді, білім беру қызметіне бейімделудің әлсіз деңгейін анықтайды. Ата-аналары ел мәдениетіне нашар интеграцияланған және оны балаларға сіңіре алмайтын отбасыларда дүниеге келген. Бұл балалар мектептерде кемсітушілікке ұшырайды дегенді білдірмейді, деп сендіруге әрекеттер жасайды. Бірақ нақты жағдай басқаша.

Көші-қон үдерісіндегі аталған тұстардың біршама кемшілігі, адамдардың уақытылы әлеуметтік қорғалмауы және олардың азаматтық құқықтарының толық көлемде қамтамасыз етілмеуі. Одан басқа, ұйымдаспаған көші-қонға қатысушылар негізінде өздеріне немесе өздерінің жақын туыстарына сүйенуі керек деген қағидаға сүйенеді. Ал ең басты кездесетін кемшіліктер көші-қон үдерісіне қатысушылардың барған жерлерінде этникалық немесе саяси қысымға ұшырауына байланысты өз мақсат-мүдделерін жүзеге асыруға басқа да себептер жеткілікті. Ондай кезде адамдар өзінің өмірін, өзіне жақын адамдардың өмірін сақтау үшін қашып құтылуға мәжбүр болып, қандай да бір мүліктерін жинауға да уақыттары болмай қалуы мүмкін. Осындай проблемалардың әлеуметтік-саяси әсерлерін ескере келіп, бүгінгі күннің көші-қон ағымдарында ұйымдаспаған көші-қон үдерістері себеп болып отыр деп тұжырымдауға болады. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан заңнамасының отбасылық иммиграцияны көші-қон түрлерінің біреуі ретінде қарастыратынын атап өткен жөн. Көшіп-қонушы отбасының мүшесі ретінде, олардың ата-аналары мен асырауындағы балалары, сондай-ақ бұрынғы тұрған жерінде оларды асырауға міндетті болған, ата-анасы немесе қамқоршысы жоқ, кәмелетке толмаған бауырлары, сіңлі-қарындастары танылады. Сонымен, ұлттық заңнамада көшіп-қонушы отбасының құрамы жоғарыда аталған конвенциялардағыға қарағанда, біршама кең анықталған және белгілі бір жағдаяттарда кәмелетке толмаған бауырлары мен сіңлі-қарындастарын да қамтиды делінген Халықаралық Конвенцияда. БҰҰ алдында Мемлекеттер өз есептерінің өз елінде кеңінен танымал болуын және жұртшылыққа [соның ішінде балалар мен ата-аналарға) қолжетімді болуын қамтамасыз етуі керек. Нью-Йоркте болған жиында 1994 жылғы 16 ақпанда қол қойылып, 1989 жылғы 20 қарашадағы Бала құқықтары туралы Конвенция ратификацияланған. Бұл Конвенцияға Қазақстан толыққанды мүше.

Әлемдік көші-қон үдерісін сипаттасақ, 2010 жылы шамамен 10,6 миллион босып кетті. Тағы бірнеше миллионы [осыған дейінгі босқындар) өз елінен аулақ жерде азаматтығы жоқ немесе бас сауғалап жүргендер ретінде қалып отыр. Миллиондаған адам ерікті түрде өзге елдерден жаңа өмір мен мүмкіндіктер іздеп жүр. Сонымен бірге ерікті көшіп-қонушытардың көбі жақсы кмір іздеп өндірісі дамыған елдерге қоныс аударады. Демографтың айтуынша, соңғы жиырма жылдағы экономикалық және саяси толқулар мен жаһандану туындатқан мүмкіндіктер халықаралық миграцияны арттырды. 2010 жылы 214 миллиондай адам адам өзінің туған немесе азаматтылығын алған елінен тыс жерде өмір сүрді. Халықаралық миграцияға, негізінен, соғыс пен ашаршылық факторлары әсер еткенімен кейбір көшіп-қонушытар Оңтүстік Корея, Сингапур, Малайзия сияқты жаңа индустриалды елдерге экономикалық даму мен жұмысқа орналасу мүмкіндігін іздеп барады.

Бұл ретте артта қалған елден дамыған мемлекетке көшіп келгендердің көбі осы жайлылыққа ұмтылғаны есепке алынады. Еуропаның қуатты экономикасы батыстан өзге елдердегі еселеніп жатқан жұмыс күштеріне жұмыс орындарын көптеп ұсынады. Көшіп-қонушытар әдетте жас ер адамдар болатын. Бірақ қазіргі уақытта елін тастап кетушілердің жартысынан көбі – әйелдер мен қыздар. Олардың көбі - аналар. Негізінен, көршілес бай елдерде жұмысқа орналасып, баласын тәрбиелеп отырған отбасына, достарына, көршілеріне ақша жіберу мүмкіндіктерін іздейді. Көптеген елдер үшін көшіп-қонушытардың үйлеріне жіберген қаражаты негізгі табыс көзі болып саналады. Бір ғана 2009 жылдың өзінде көшіп-қонушытар отандарына, яғни дамушы елдерге 316 млрд. доллар салған. Бұл қаражат сол елдердегі миллиондаған адамдарға кедейліктен шығуға көмектесті. Алайда қазіргі экономикалық дағдарыс салдарынан түгел қоғам жапа шекті. Халықаралық минранттар ағымынан кімнің пайда тауып отырғаны әлі де белгісіз. Германия, Франция және Италия сияқты елдерде халықтың этникалық әртүрлілігіне байланысты жаңа мәселелер туындағанымен, дамушы елдерден келген жұмысшылар елдің экономикасына септігін тигізіп отыр. Пәкістан сияқты елдердің көшіп-қонушытарына төменгі деңгейдегі жұмыстар сұранысы жоғары болып отыр.» дейді [6.416-бет.], соңғы аударылған әлеуметтану негіздері кітабында. Соңғы дүниежүзілік Таяу Шығыстағы саяси шиеленістер мен қақтығыстар біздің елімізге Каспий теңізі мен Түркменістан арқылы заңсыз көшіп-қонушылардың легін шамадан тыс көбейтіп жіберуі де ықтимал. Олар жаңа тілдік [парсы тілдік] бейімделуді қажет ететіндігі белгілі.

Қазақстан үшін қандастарымыздың көшіп қонуы да миграция үдерісінің бір бөлігі болып табылады. Бірақ, көші-қон квотасы - көші-қон үлестемесі - атажұртқа көшіп келуші шетжұрттық қандас қазақтардың Қазақстан үкіметі белгіленген жыл сайынғы мөлшерлі саны. Соңғы жылдары бұл азайып келе жатыр. Түрлі себептермен шет жерлерде 5,0 миллионнан астам этникалық қазақ тұрады. Осы диаспораның тарихи жылдарынан бастап үкімет деңгейінде шешіле бастады. Содан бері қазақтарды шетелдерден бірте-бірте қайтарудың мемлекеттік бағдарламасы жасалып, жүзеге асырылып келеді. [7,209]. Көшіп келген қандастарымыздың балаларын әлеуметтік бейімдеу мәселесі, әсіресе ұзақ шет елден көшіп келген қандастарымыздың тілдік және әліппелік қиындықтары да оқыту барысында кездесіп отыратыны жасырын емес. Бұл үдерісте әлеуметтік жұмыс қызметкерлеріне ерекше көңіл бөлетінін үрдіс деп есептейміз.

Қорытынды

Көші-қон үдерісіндегі аталған тұстардың біршама кемшілігі, адамдардың уақытылы әлеуметтік қорғалмауы және олардың азаматтық құқықтарының толық көлемде қамтамасыз етілмеуі. Оларға әлеуметтенулік бейімделуіне көмек көрсету басты мемлекет тарапынан қатаң бақылануы қажет. Олар көбінесе, ұйымдаспаған көші-қонға қатысушылар негізінде өздеріне немесе өздерінің жақын туыстарына, таныстарына сүйенуі керек деген қағидаға сүйенеді. Ал ең басты кездесетін кемшіліктер көші-қон үдерісіне қатысушылардың барған жерлерінде этникалық немесе саяси қысымға ұшырауына байланысты өз мақсат-мүдделерін жүзеге асыруға басқа да себептер жеткілікті. Ондай кезде адамдар өзінің өмірін, өзіне жақын адамдардың өмірін сақтау үшін қашып құтылуға мәжбүр болып, қандай да бір мүліктерін жинауға да уақыттары болмай қалуы әбден мүмкін. Осы мәселелердің де әлеуметтік-саяси әсерлерін ескере келіп, бүгінгі күннің көші-қон ағымдарында ұйымдаспаған көші-қон үдерістері себеп болып отыр деп тұжырымдауға болады. Халықаралық көші-қон үдерістерінің күшейюі білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойып отыр. Көшіп-қонушы балалар жаңа көшіп келген мемлекетінің әлеуметтік орталарына бейімделу барысында тілдік кедергілерге, мәдени айырмашылықтарға, психологиялық қиындықтарға және әлеуметтік оқшаулануға тап болатындығы заңдылық. Бұл факторлар олардың оқу үлгеріміне ғана емес, тұлғалық дамуына да әсер ететіндігін ескерген жөн [8,9-11], [9,303-307], [10, 118-124].

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, тиімді бейімдеу жұмыстарының арқасында кешенді

түрде ұйымдастырылған жағдайда ғана оң нәтиже беретінін көруге болады. Атап айтқанда, тілдік қолдау бағдарламалары, психологиялық сүйемелдеу, ата-анасымен жүйелі жұмыспен қамту және мектеп ұжымының толеранттылық, толеранттық-төзімділік мәдениетін қалыптастыру маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік саясаттың тиімділігі, қол жетімділігі, педагогикалық қолдау тетіктері олардың қоғамдық ортаға толықтай бейімделуіне мүмкіндік береді. Келешекте осы бағыт бойынша кешенді бағдарламаларды жетілдіру, ғылыми зерттеулер жүргізу және практикалық тәжірбені кеңейту өзекті болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Садовская Е.Ю. Миграционные процессы и миграционная политика в СНГ. Москва. Прогресс, 2007. С.12-13.
2. Thomas W.I., Znaniecki F. W. the Polish Peasant in Europe and America: monograph. 2-nd ed. N.Y.: Knopf, 1927; Park R.E. Human Migration and the Marginal Man // The American Journal of Sociology, 1928. Vol. 33. № 6. P. 881-883.
3. Избанов М. Қазақстандағы көші-кон мәртебесі // Қазақстан көші-қоны бүгін және ертең. Семинар материалы. Астана, 2000. 49-бет.
4. Mukomel V.I. Labour migrants from the newly independent countries on the Russian labor market. Caucasian Science Bridge, 2019, Issue 1(3), pp. 85-86. ISSN 2658-5820
5. ВЦИОМ [Бүкілресейлік қоғамдық пікірді зерттеу орталығы) - Ресейдегі ең көне және ірі мемлекеттік социологиялық зерттеу ұйымы материалдары. <https://ru.wikipedia.org>
6. Дэвид Бринкерхоф, Роуз Уейтс, Сзан Ортега Әлеуметтану негіздері 9-басылым, Ұлттық аударма бросы, Астан 2018. 416-бет.
7. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. Алматы 2007. 209-бет.
8. Ертаев М.А. Еңбек және еңбекке жаңаша қатынастардың әлеуметтік мәні. //Социология ғыл.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған авторефераты, Түркістан, 2000. 9-11 беттер. <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/03/18/20118-12466>
9. Ертаев, М. А. Әлеуметтану [Текст]: оқу құралы / М.А. Ертаев, С.М. Тасқымбаева, Ф. М. Қаратаева. Қарағанды: «BTL-KZ» ЖШС, 2022. 330 б. ISBN 978-601. 303-307 бб.

Reference liste:

- 1.Sadovskaya Ye.YU. Migratsionnyye protsessy i migratsionnaya politika v SNG. Moskva. Progress, 2007. S. 12–13.
2. Thomas W. I., Znaniecki F. W. the Polish Peasant in Europe and America: monograph. 2-nd ed. N.Y.: Knopf, 1927; Park R.E. Human Migration and the Marginal Man // The American Journal of Sociology, 1928. Vol. 33. № 6. P. 881-893.
3. Izbanov M. Kazakstandaғы koshі-kon marteбesi // «Kazakstan koshі-kony бүgін zhzhene yerteñ» materialy seminara. Astana, 2000. 49 b.
4. Mukomel V.I. Labour migrants from the newly independent countries on the Russian labor market. Caucasian Science Bridge, 2019, Issue 1(3), pp. 85-86. ISSN 2658-5820 Источник: https://www.fnisc.ru/index.php?page_id=1198&id=7717&printmode
5. VCIOM [Brkilreseylik qogamdıq pikirdi zerttew ortalıgı) - Reseydegi eñ kone zhane iri memlekettik aleumettik zertteu uyımı materialdarı. <https://ru.wikipedia.org>
6. Brinkerhof D, Weyts P., Ortega S. Aleumettanu negizderi, 9-basmlım. Almatı: Ulttıq audarma byurosı, 2018 jıl - 464 bet. ISBN 978-601-7943-15-8. 460 bet.
7. Älewmettanwdıñ tüsındırme sözdıgı. 0 2743. Aleumettanudın tusındırme sozdıgı [Matın] / K. Biekenov M. Sadırova. Almatı: Sozdık-Slovar, 2007. 342
8. Ertaev M.A. Eñbek zhane enbekke zhanascha qatınastardın aleumettik mani. //Sociologiya ğıl.kand. ğılımi darezhesin alw ushin dayındalgan avtoreferatı, Turkistan, 2000. 9-11 better. <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/03/18/20118-12466>
- Ertaev, M.A. Aleumettanu [Tekst]: oqu quralı / M.A. Ertaev, S.M.Tasqimbaeva,

Tasqimbaeva, F.M.Karataeva. Kararandı: «BTL-KZ» JSchS, 2022. 330 b. ISBN 978-601. 303-307 bb.

Жауапты автор туралы мәлімет [толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Ертаев Мұхаметкәрім Әбдікәрімұлы** - социология ғылымдарының кандидаты, «Саясаттану» кафедрасының доценті. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Зерттеу Университеті. Шымкент. Қазақстан. ertaevmuhametkarim4@gmail.com

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТҮРКІТАНУ
ТЮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY

FTAXP:16.75.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Бескемпирова Г.К., Турсунбаева Г. К. *, Бекмұхамед С.П.

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

филолог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

ТҮРКІ ҚАҒАНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҰЛЫ ЖОРЫҚТАР ЖӘНЕ
КӨНЕ ТҮРКІ РУНА ЖАЗБАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ МӘНІ

***Автор-корреспондент:** gulzhan.beskempirova@auuezov.edu.kz

Түйін: мақалада Түркі қағандығын қалыптастырудағы ұлы жорықтардың тарихи маңызы және олардың көне түркі руна жазба ескерткіштерінде көрініс табуы қарастырылады. Білге қаған дәуіріндегі саяси-әлеуметтік өзгерістер, түркі халықтарының мәдени мұрасының қалыптасуы және Орхон, Енисей, Талас өңірлеріндегі жазба ескерткіштердің қазақ халқы тарихымен сабақтастығы ғылыми тұрғыда талданады. Сонымен қатар көне түркі жазбаларының ұлттық рухани мұра ретіндегі құндылығы айқындалады. Түркі өркениетінің қалыптасуы мен дамуы адамзат тарихындағы аса маңызды кезеңдердің бірі болып табылады. Әсіресе Түркі қағандығының құрылуы – саяси тәуелсіздікке ұмтылған халықтардың күресінің нәтижесі ғана емес, сонымен қатар біртұтас мемлекеттік жүйе мен рухани-мәдени кеңістіктің қалыптасуына негіз болған тарихи құбылыс. Бұл үдерісте көк түріктер жүзеге асырған ұлы жорықтар ерекше орын алады. Олар тек әскери жорық ретінде емес, жаңа саяси құрылым орнатуға, халықты біріктіруге және ұлттық сананы нығайтуға бағытталған ауқымды тарихи қозғалыс ретінде бағаланады. Қазақ халқының ислам діні енгенге дейінгі Тәңірге табыну нанымдары мен ежелгі дәстүрі, түркілік-ұлттық рухы тасқа және қағазға жазылған көне түркі руна жазбаларының қан таратар жұлыны болып жасалған. Бесіншіден, Орхон, Енисей Алтай, Талас өңіріндегі тасқа түсірілген көне түркі жазбалары қазақ халқына тікелей қатысты төл мұрасы деуге болатынын мұнан да нақтылай, айғақтай түсу үшін академик Ә.Марғұлан: «Ең таңсық нәрсе Алтай мен Моңғол жерінен табылған үңгіттер мен керейлердің жазулары».

Кілт сөздер: Түркі қағандығы, Білге қаған, руна жазба, Орхон ескерткіштері, ұлттық мұра, түркі өркениеті, Тәңірге табыну, жорықтар, тәуелсіздік, ұлттық рух

МРНТИ: 16.75.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Бескемпилова Г.К., Турсунбаева Г. К. *, Бекмұхамед С.П.

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан.

к.филолог.н., старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан.

магистр преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан.

ВЕЛИКИЕ ПОХОДЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ ТЮРКСКОГО КАГАНА И ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ РУНИЧЕСКИХ НАДПИСЕЙ

***Автор-корреспондент:** gulzhan.beskempirova@auuezov.edu.kz

Аннотация: В данной статье рассматривается историческое значение великих походов по формированию Тюркского каганата и их отражение в древнетюркских рунических письменных памятниках. Научно проанализированы политико-социальные изменения эпохи Бильге кагана, формирование культурного наследия тюркских народов и преемственность письменных памятников Орхонского, Сейского, Таласского регионов с историей казахского народа. Также определяется ценность древнетюркской письменности как национального духовного наследия. Становление и развитие тюркской цивилизации является одним из важнейших этапов в истории человечества. В частности, создание Тюркского каганата-это не только результат борьбы народов, стремящихся к политической независимости, но и историческое явление, послужившее основой для формирования единого государственного строя и духовно-культурного пространства. Особое место в этом процессе занимают великие походы, осуществленные синими турками. Они ценятся не только как военная кампания, но и как масштабное историческое движение, направленное на установление новой политической структуры, объединение населения и укрепление национального сознания. Древнейшие традиции и верования казахского народа в культ Тенгри до вступления ислама, тюркско-национальный дух были созданы как кровопролитие древнетюркских рунических надписей, написанных на камне и бумаге. В-пятых, для наглядности и наглядности можно сказать, что древнетюркские надписи на камне в Орхоне, Алтайсейском Алтае, Таласском крае являются своеобразным наследием казахского народа: «самое удивительное-это надписи мангит и кереев, найденные на Алтае и монгольских землях.

Ключевые слова: тюркский каган, Бильге Каган, руническая надпись, памятники Орхона, национальное наследие, тюркская цивилизация, поклонение Тенгри, походы, независимость, национальный дух

IRSTI: 16.75.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Beskempirova G.K., Tursunbayeva G. K. *, Bektukhamed S.P.

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

candidate of philological sciences, senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

master's degree in teaching, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan.

THE GREAT CAMPAIGNS TO FORM THE TURKIC KHAGAN AND THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF ANCIENT TURKIC RUNIC INSCRIPTIONS

***Corresponding author:** gulzhan.beskempirova@auuezov.edu.kz

Abstract: This article discusses the historical significance of the great campaigns in the formation of the Turkic kaganate and their reflection in the ancient Turkic runic monuments. Political and social changes in the bilge Kagan era, the formation of the cultural heritage of the

Turkic peoples and the continuity of written monuments in the Orkhon, Yenisei, Talas regions with the history of the Kazakh people are scientifically analyzed. At the same time, the value of ancient Turkic inscriptions as a national spiritual heritage is revealed. The formation and development of Turkic civilization is one of the most important stages in the history of mankind. Especially the formation of the Turkic Khaganate is not only the result of the struggle of peoples striving for political independence, but also a historical phenomenon that served as the basis for the formation of a single state system and spiritual and cultural space. A special place in this process is occupied by the great campaigns carried out by the Blue Turks. They are valued not just as a military campaign, but as a large-scale historical movement aimed at establishing a new political structure, uniting the population and strengthening national consciousness. The ancient traditions and beliefs of the Kazakh people before the introduction of the Islamic religion, the Turkic-national spirit were created as a bloodshed of ancient Turkic runic inscriptions written on stone and paper. Fifth, the ancient Turkic inscriptions on stones in the Orkhon, Yenisei Altai, Talas region can be considered the original heritage of the Kazakh people, academician A. Margulan said: "the most amazing thing is the inscriptions of caves and Kerei found in Altai and Mongolian lands.

Keywords: Turkic kaganate, Bilge Kagan, rune inscription, Orkhon monuments, national heritage, Turkic civilization, Tengri worship, campaigns, Independence, National Spirit

Кіріспе

Түркі қағандығының күшеюі мен кеңеюі, оның халықаралық деңгейдегі беделінің артуы, ең алдымен, көреген саясат жүргізген билеушілердің қызметімен тығыз байланысты. Солардың ішінде Білге қағанның тарихи рөлі айрықша. Оның тұсында түркі мемлекеті саяси тұрақтылыққа қол жеткізіп, экономикалық және мәдени тұрғыдан дамыды. Бұл кезеңде жүзеге асқан тарихи оқиғалар мен қоғамдық өзгерістер көне түркі руна жазба ескерткіштерінде нақты әрі көркем түрде көрініс тапқан.

Көне түркі жазба мұралары - түркі халықтарының өткенін танытатын баға жетпес тарихи дерек көзі. Орхон, Енисей, Талас өңірлерінен табылған бұл ескерткіштерде түркі қоғамының саяси құрылымы, дүниетанымы, тарихи оқиғалары мен тұлғалары кеңінен сипатталады. Сонымен қатар бұл жазбалар түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің тарихи негіздерін айқындауда ерекше маңызға ие. Қазіргі кезеңде ұлттық тарихты жаңаша пайымдау, тарихи мұраларды терең зерттеу мәселесі өзекті болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, көне түркі руна жазбаларын кешенді түрде қарастыру, олардың мазмұнын ғылыми негізде талдау және қазақ халқының тарихи-мәдени дамуымен сабақтастығын анықтау – маңызды ғылыми міндеттердің бірі.

Осы мақалада Түркі қағандығын қалыптастырудағы ұлы жорықтардың тарихи мәні мен олардың көне түркі руна жазба ескерткіштерінде көрініс табуы жан-жақты қарастырылады.

Зерттеу мақсаты: Түркі қағандығын қалыптастырудағы ұлы жорықтардың тарихи мәнін айқындау, олардың көне түркі руна жазба ескерткіштерінде көрініс табуын талдау және осы мұралардың қазақ халқының тарихи-мәдени дамуымен сабақтастығын ғылыми тұрғыда негіздеу.

Зерттеудің міндеті: - Түркі қағандығының құрылу тарихы мен ұлы жорықтардың мазмұнын жүйелі түрде қарастыру; Білге қаған дәуіріндегі саяси және әлеуметтік өзгерістерді талдау; көне түркі руна жазба ескерткіштерінің мазмұнын, құрылымын және тарихи дерек ретіндегі маңызын анықтау; Орхон, Енисей, Талас өңірлеріндегі жазба мұралардың ерекшеліктерін салыстырмалы түрде зерделеу;

Материалдармен әдістер

Теориялық талдау

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы талдау, жүйелеу, сипаттау, мәтіндік талдау және дереккөздерді сараптау әдістері қолданылды. Сонымен қатар көне түркі руна

жазбаларының мазмұнын ашуда лингвистикалық талдау элементтері пайдаланылды. Зерттеу нысанын жан-жақты қарастыру мақсатында тарихи деректер мен ғылыми еңбектер кешенді түрде талданып, салыстырмалы әдіс арқылы қорытындылар жасалды.

Түркі қағандығын орнатудағы ұлы жорық әлем жұртшылығына шынайы азаттыққа жетудің жарасымды, жайлы тұрмыс құрудың нағыз үлгісі болып қалды. Дүние жүзі тарихына үңілгенде ерте дәуірде қанау мен езу, қорлаудан құтылудың ең тиімді, өміршең жолы – көк түріктер салған «Ұлы жорық жолы» екен. Осы әйгілі бастама идеясы жер шарына даңқы жайылған атақты қолбасшы, көсемдерге мақсат, міндеттерін айқындап берген бағдар шам болды. Біздің ежелгі дана бабаларымыздың түркі қағандығын орнатудағы ұлы жорықтарды биік қабырға тастарға сығылыстыра сыйғызып жазып, мәңгілік мұраға айналдыруының сыры осында жатыр. Түйіп білдірсек, түркі мемлекетін, түркі империясын орнатудағы ұлы жорықтың ауыр салмағы көк түрік кеменгері Могилян – Білге қаған иығына түсті, соның ақыл-парасаты, тікелей басшылығы мен ерен батырлығы арқасында жүзеге асты.

Көк түріктердің ұлы жорықтары әлемді өзіне жалт қаратқан ірі мемлекет – түркі қағандығын дүниеге әкелді. Бұған түркітанушы ғалым И.В.Стеблеваның: «К концу VI в. превратили Тюркской каганат в мощную центрально азиатскую империю, которая простиралась от Каспийского моря на западе до Корейского залива на востоке. Это могущественная держава имела политические отношения с Ираном, Византией и Китаем», – деп жазғаны дәлел [1, 18-21]. Ал, Білге қаған билігі тұсында көк түріктер мұнан да кең аймақты иемденді.

Ақиқатында, түркі империясын орнатуда әкесі Құтлығ – Елтеріс пен ағасы Қапаған – Мочур бастаған ұлы жорықты әрі жалғастырып, солардың көздеген мақсатын орындап, елу жыл бодандық тұтқынына түсіп, тоз-тоз болып, аш-жалаңаштықтың азабын тартып, енді маңдайы ашыла бастаған көне түріктерді ел етіп, шұрайлы жерге орналастырып, олардың бәрін киімі бүтін, тамағы тоқ дәрежеге жеткізіп, көне түріктерге, шын мәнінде, мол байлық, бейбіт өмір сыйлап, түркі империясын тиянақты орнатқан осы Білге қаған-Могилян болатын, қытайша ол «Бике кэхань» деп аталды. Сондықтан Білге қаған көшпелілер тарихында түркі империясының іргесін қаласып, әрі толық орнатып берген ұлы тұлға. Түркі империясының бекем орнауы тарихта соның есімімен байланысты. Әйгілі қолбасшы, батыр Күлтегін көз жұмғанда айналасындағы көрші елдер мен қытай империясының патшалығы түркі елін билеп тұрған сол Білге қаған даңқы үшін, соған арнайы көңіл айту үшін келді. Оны қытай империясы сыйлады, айтқанын орындады.

Қырғыз халқы әйгілі «Манас» жырымен дүниеге түгел танылды. Тоғызыншы ғасырдың ортасында қырғыз мемлекеті құрылып, дәуірлеген тұстың өзінде дәу тасқа түсірілген ескерткіш жазбаларымен-ақ бұл халық әлемді таңдандырып отыр. Бауырлас өзбектер «Тумарис» атты эпостық шығармасымен мәдениеті ерте заманда қалыптасқан ел екенін мойындатты. Өзбек жұртының даңқын X ғасырда-ақ әлемге жайған Әбу Әли ибн Сина мен Әбу Райхан Бируни ғылымның әр саласында зор жаңалық ашса, Әлішер Науаи жасаған даналық көркем шығарма XV ғасырда дүние мәдениетінің алтын қорына барып қосылды. Осылай әрі қарай тізе беру артықтау шығар.

Нәтижелер мен талқылау

Қазіргі аласапыран заманның сұрапыл борасыны жұтып қоймас үшін біздер көне мәдениетіміздің күре тамырына шаң қондырмай сақтап, әсіресе, ғасырлар бойы қалыптасқан бай ұлттық құндылықтарды қастерлей, бағалай білуіміз керек. Әйтпесе, техникалық ойы дамымаған қазақ халқы бір кезде тарихи аренадан көрінбей, табылмай қалуы мүмкін. Осындайда енді сүйенер басты тірек - түркілік ұлттық рухани мұралар. Атап айтқанда, бабаларымыз сандаған ғасырлар бойы дәу қабырға тастарға мәңгі жоғалмастай етіп қашап жазған аса мол мұра – көне түркі руна жазба шығармалары. Бұл асыл қазыналардың қатарына ежелгі заманда түркілердің осы төл әрпімен қағазға түсірілген «Алдыңды болжап

бал ашатын кітап» атты өлеңдер жинағын да қосу керек. «Қазақ» сөзінің төркіні «сақ, кас-сақ» атауында жатқанын да ғылыми негізде мәлімдедік [2, 56-76]. Қазақ мәдениеті, әдебиеті, тарихының теңдесі жоқ білгірі Ә.Марғұланның: «Қазақ сөзі қадымнан ескі ат. Тайпа жасауда дархан ағаш сияктанып тұрады»,—деп айтуының түйіні осында жатқан болуы керек [3, 143]. Қазақ халқының таңба-белгілері мен көне түркі руна алфавиті арасында аз ғана айырмашылықтар бар. Тасқа түсірілген көне түркі руна жазбалары көптеп табылған Орхон, Енисей, Талас өзендері мен Алтай тауы аймақтарын ежелден қазақ халқының құрамына енген тайпалар мекендеген. Демек, олардың сол жазбаларды жасауға қатысқаны күмән туғызбайды.

Көп табылған әсіресе үңгіттердің тас жазулары. С.Е.Маловтың көп заманнан зерттеуінше, Енисей мен Тува жерінде тұрған құлпытастардың таңбалары ескі үйсіндікі үш әліп, қаңлынікі (айтамға), өңгіт – керейт елінің тамғалары. Абахан өзенінің бойынан, Ачурадан табылған Орхон жазуы. Ол жазудың мазмұны бір ғана найман елінің тарихын суреттейді. Орхон жазуын көп қолданған елдің бірі қыпшақтар»,—деген тұжырымын еске салуға мәжбүрміз [4, 138-141]. Осы үзікте аталған тайпалар қазақ халқының құрамына жататыны баршаға мәлім. Алтыншыдан, тасқа түсірілген көне түркі руна жазбаларындағы сөздердің мағынасына түсіну, ұғыну бізге ешқандай қиындық тудырмайды. Бірталай сөйлемдер қазақ тілінде жазылғандай болып танылады. Тізе берсе осындай бұлтартпас мәліметтер жетерлік.

Бұған тағы қосарымыз, бірнеше аймақтардағы самсаған дәу тастарға жазылған көне түркі руна жазбалары осы кезге дейін арнайы, толымды түрде зерттелінген емес. Орхон ескерткіштері ішінде Күлтегін мен Тоныкөк жазбалары ғана ертеректе шығыстанушы бірсыпыра ғалымдардың назарына ілігіп, жалпылама түрде сөз болып, долбар тұжырымдар жасалынды. Ақиқатында, көне түркілердің бірталай аймақтарда самсаған тастарға жазылған шығармалары, тіпті, келелі сөз болған емес. Соған сәйкес, көне түркі руна жазба шығармаларын кешенді түрде тұтастай алып зерттеп, барлық сыр-сипатын ашып, шынайылықпен ғылыми тұжырымдар жасап, біздің бабаларымыз Орхон, Енисей, Талас, Алтай, Турфан өңірлеріндегі көне түркі руна жазба ескерткіштерін жазу және жасауға өз үлестерін қосқанын нақтылықпен айқындап, қазақ халқының жазуы, таңба-бейнесі, мәдениеті, әдебиеті ежелгі заманда-ақ қалыптасқан өркениетті ел екенін әлемге жария ету, мойындату керек. Ғаламдану тұсында да, қай заманда да қазақ халқын жаһанға танытатын осы бабалардан қалған мол мұра – көне түркі руна жазба шығармалары[5, 68].

Содан кейінгі күрделі міндет мынау: шығыстанушы шетел ғалымдарының бірсыпырасы әр өлкелердегі көптеген қабырға, қой тастарға түсірілген көлемді жазбалар көне түркі жазба жәдігерлері екенін ғана ашты, әрі қарай зерттеуге бармады. Бәлкім, түркі халықтары өздері зерттеп алсын деген шығар[6, 54]. Сондықтан осы тың да аса күрделі саланы кең тұрғыда сөз етіп, біліктілікпен талдау жасап, барлық жұмбақ құпияларын ашып, әлем жұртшылығына соны ғылыми жаңалықтар сыйлайтын саликалы еңбектер ұсыну қажет.

Біздің бұл зерттеу жұмысымыз әуелден-ақ, осындай, бірнеше күрделі мақсаттар мен міндеттерді қоса қамтып шешетін нәтижелі жоспарға сай жүргізілді. Кейбіреуін атап көрсетсек, кез-келген жазба ескерткіштің қазақ халқына қатысы қандай деген сұрақ үнемі есте ұсталады. Мысалға, біздің кең тұрғыда талдау жасағалы отырған Орхон бойындағы Білге қаған жазба ескерткіші де, осы өңірдегі қабырға тастарға түсірілген өзге де көне түркі руна жазбалары да қазақ халқына тура ортақ мұра болып табылады, оған дәлел етер дерек, мәлімет, ғылыми тұжырым жетерлік. Бұл байламымызды И.Қабышұлының: «П.И.Ядринцев Орхон өзені бойындағы «Хошөө цайдам» деген жерден таңбалы жазуы бар ескерткіштер кесенесін табады. Бұл мұнан 1000 жыл бұрын найман мемлекетінің астанасы болған Қара Қорым қаласынан 32 шақырымда орналасқан-ды. Орхон өзені осы Қара Қорым қаласын қақ жарып ағып жатыр. Найман мемлекеті 1204 жылы Шыңғысханнан жеңіліп, ата қонысынан аластатылған. Е.Л.Клеменц ертедегі Керей мемлекетінің астанасы «Төр-хурах», қазақша Би-

төбеден 16 шақырым жерде орналасқан аса мол ескерткіштер кешеніне тап болады. Бұл – қазіргі Ұлан-Батордан 36 шақырым жердегі Налайхан тас көмір кешенінің алдындағы әйгілі Тоныкөк ескерткіші», – деп келтірген мәліметі нақтылай түседі [7, 35].

И.Қабышұлы жазған еңбектен келтірілген үзіктегі таңбалы жазуы бар ескерткіштер табылған «Кошөө цайдам» – әйгілі Күлтегін жазба ескерткіші орнатылған жер. Сол Күлтегін ескерткішінен 500 метр жерде біз арнайы алып сөз етіп отырған Білге қаған жазба ескерткіші тұрғызылған[8]. Сонда наймандардың астанасы болған Қара Қорым шаһарының маңынан дәу қабырға тастарға көне түркі руна әрпімен түсірілген, аса көлемді әрі құпия жазбасымен дүниені тандандырып, дүр сілкіндірген Күлтегін және Білге қаған мәдени ескерткіші, керейлердің астанасы болған «Төр-хурах» қаласы маңынан Тоныкөк ескерткіші табылып отыр.

Наймандар ежелгі заманда-ақ қазақ халқының құрамына кірген, қазірде де солай. Сондай-ақ, керейлер де қазақ халқының құрамына ерте заманнан енген аса көне әрі мықты тайпалардың бірі. Наймандар және керейлер тарих сахынасына Ғұн, Үйсіндердің ізін ала шыққан, Орхон жазуын меңгерген, өздерінше мемлекет атанған елдер. Олар салдырған қалалар жетерлік. Бұған Ә.Марғұланның кереймен үнгіттердің (уақ) жеріндегі үлкен қаланың бірі «Қатун сыны». Керейлер ғұн әдеті бойынша маралды ерекше қадірлеп, оған табынып жүрген. Наймандардың монғол дәуірінде қирап қалған қаласының аты «Ақбалық». Қара Қорым астанасында ел басқарған хандар, сұлтандар, бектер тұрған. Көп ғасырлар ішінде алдымен Орхон жазуын одан кейін ұйғыр жазуын өзіне дәстүр қылған елдер қыпшақтар, наймандар, керейлер, үнгіт-уақтар, меркиттер, барлығы ерте кезде үкімет құрған қазақ ұлысының тайпалары», – деп жазғаны негіз [9, 13-14].

Ә.Марғұлан еңбегінен келтірілген кішкентай үзікте біраз мәселе қамтылып айтылған. Осындағы әр сөз өз алдына жеке зерттеуді сұрап тұр. Мысалға, қазақ құрамына енген жоғарыда аталған тайпалардың көне түркі (Орхон) жазуынан кейін ұйғыр жазуын игеруінің бірнеше себебі бар. Ұйғыр жазуы көне түркі жазуынан кейін туындады. Ұйғырлар түркі мемлекетін құлатып, аз уақыт болса да өз үстемдігін жүргізді. Сол тұста қарым-қатынас, келісім-шарт үшін қазақ құрамына енген тайпалар ұйғыр жазуын меңгерген болса керек. Сол сияқты, Ә. Марғұланның «қазақ ұлысының тайпалары» деп атауында зор маңыз бар. Қысқа айтсақ, қазақ халқы скиф-сақтар дәстүрін сол күйінде қабылдап, сақтап, жалғастырды. Қазақ халқының құрамында көптеген тайпалардың болуы да содан. Атақты ғұлама Ш.Уәлихановтың зерттеуінше «қазақтың ескі дәуіріндегі аты «Алаш» деп аталған» [10, 42].

Иоллығ-тегін туралы Л.Н.Гумилевтің: «Бұл жазушы әрі тарихшы, екі орхондық жазу текстінің авторы еді. Өз әкесінің саясатын жалғастыра отырып, ол шиеленісті жағдайдан шығу жолын табуға тырысты», – деп жазғаны ептеп жөнге соғады [11, 32]. Шын мәнінде, Иоллығ-тегін туа бітті дана, ірі ақын, ақылды қаған, білікті саясаткер, терең білімді ойшыл, тарихи тұлға. Иоллығ-тегін жасаған шығармасына өмірдегі шындық оқиғаны арқау еткен. Л.Н.Гумилев ол тасқа түсірген жазбаны тарихи дерек үшін пайдаланған, өз ыңғайына қарай бұрып, оны тарихшы деп атаған.

Орхон бойында бүгінгі күнге дейін табылып жария болған 25-тен астам көне түркі руна жазба ескерткіштері бар. Кейбір зерттеушілердің биік тастардағы көне түркі жазбаларын: құлпытастарға түсіріп, қабыр басына қойылған жоқтау жыр деп ұйғарым жасағаны сондай сәуегейлік болжамнан туындаған[12, 50]. Келешекте әлгіндей жобалап жазылған болжамды ойсыз қайталап айтушыларға тоқтау болу үшін бұл рухани мұралардың бірі Білге қаған жазба ескерткішінің сыр-сипатын, өзіндік ерекшелігін шынайылықпен көрсетуді басты нысана еттік.

Қорытынды

Түркі қағандығын қалыптастырудағы ұлы жорықтар – адамзат тарихындағы маңызды саяси әрі мәдени үдерістердің бірі болып табылады. Бұл жорықтар тек әскери сипаттағы

әрекеттер ғана емес, сонымен қатар түркі халықтарының біртұтас мемлекет құрып, өз тәуелсіздігін нығайтуға бағытталған тарихи қадамдары ретінде бағаланады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Білге қаған дәуірінде Түркі қағандығы өзінің саяси, экономикалық және мәдени даму деңгейінің шыңына жетті. Оның көреген саясаты мен басқару жүйесі мемлекеттің тұрақтылығын қамтамасыз етіп, халықаралық аренада беделінің артуына ықпал етті[13].

Көне түркі руна жазба ескерткіштері осы тарихи кезеңнің шынайы бейнесін сақтаған құнды дерек көзі болып табылады. Орхон, Енисей, Талас өңірлерінен табылған жазбаларда түркі қоғамының құрылымы, дүниетанымы және тарихи оқиғалары нақты әрі жүйелі түрде баяндалған. Бұл жазбалардың тілдік ерекшеліктері олардың қазақ халқының тілімен және мәдениетімен тығыз байланысты екенін дәлелдейді[14].

Сонымен қатар зерттеу барысында көне түркі жазба мұраларының толық әрі кешенді түрде зерттелмегені анықталды. Бұл бағыттағы ғылыми ізденістерді тереңдету, жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізу және оларды ұлттық тарихпен сабақтастыра қарастыру - бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Қорыта айтқанда, көне түркі руна жазбалары - түркі өркениетінің асыл мұрасы әрі қазақ халқының тарихи жадын сақтаған баға жетпес құндылық. Оларды жан-жақты зерттеу, ғылыми тұрғыда негіздеу және әлемдік деңгейде таныту - отандық ғылымның маңызды міндеттерінің бірі.

Жоғары оқу орындарында оқытылатын - түркітануға кіріспе, жалпы тіл білімі пәндерінде және түрлі арнаулы семинарлар мен курстарды жүргізуде пайдалануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Стеблева И.В. Древнетюркская литература и ее источники. Москва. Наука, 2021. С. 18-21
2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Алматы: Атамұра, 2020. С. 56-76
3. Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы: ҚазАқпарат, 2022. 280 б. 143 бб.
4. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алматы. Раритет, 2021. С. 138-141
5. Бартольд В.В. Тюрки: исторические очерки. Алматы: Санат, 2020. 210 с. С.68
6. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва.: Восточная литература, 2021. 250 с. С.54
7. Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Алматы: Қазақ университеті, 2022. 180 б. 35 б.
8. Қоңыратбаев Т. Көне түркі әдебиеті және қазақ фольклоры. Алматы. Білім, 2021. 150 б. 26 б.
9. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. Алматы: Таймас, 2023. 13-14 б.
10. Қайдар Ә. Қазақ тілінің тарихи негіздері. Алматы: Ғылым, 2020. 320 б. 42 б.
11. Tekin T. Orkhon Inscriptions: Old Turkic Texts and Translations. Ankara: Turk Dil Kurumu, 2021. 300 p. 32 p.
12. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. London: Routledge, 2020. 150 p. 50 p.
13. Омарова Г.К. Түркі жазба мұраларының тарихи-мәдени сабақтастығы: филол. ғыл. докт. дисс. Алматы, 2023. 124 б. 21 б.
14. Сүлейменов Д.А. Көне түркі жазба ескерткіштерінің семантикалық құрылымы: PhD дисс. Шымкент, 2024. 218 б. 16 б.

Referens list:

1. Stebleva I.V. Drevnetyurkskaya literatura i ee istochniki. Moskva. Nauka, 2021. S. 18-21
2. Gumilev L.N. Drevnie tyurki. Almaty: Atamura, 2020. S.56-76

3. Margulan A.H. Ezhelgi jyr, anyzdar. Almaty: KazAkparat, 2022. 280 b. 143
4. Klyashtorny S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan: letopis trekh tysyacheletii. Almaty: Raritet, 2021. S.138-141
5. Bartold V.V. Tyurki: istoricheskie ocherki. Almaty: Sanat, 2020. 210 s. S.68
6. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoi pismennosti. Moskva. Vostochnaya literatura, 2021. 250 s. S.54
7. Amanjolov A.S. Turki filologiyasy jane jazu tarihy. Almaty. Kazakh universiteti, 2022.180 b. 35
8. Konyratbaev T. Kone turki adebieti jane kazakh folklory. Almaty. Bilim, 2021. 150 b. 26
9. Sartqojauly K. Orkhon muralary. Almaty: Taimas, 2023. 13-14 b.
10. Kaidar A. Kazakh tilinin tarihy negizderi. Almaty: Gylym, 2020. 320 b. 42 b.
11. Tekin T. Orkhon Inscriptions: Old Turkic Texts and Translations. Ankara: Turk Dil Kurumu, 2021. 300 p.32
12. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. London: Routledge, 2020. 150 p. /50/
13. Omarova G.K. Turki jazba muralarynyn tarihy-madeni sabaqktastygy: filol. gyl. dokt. diss. Almaty, 2023. 124 b. /21/
14. Suleimenov D.A. Kone turki jazba eskertkishterinin semantikalyk kurylymy: PhD diss. Shymkent, 2024. 218 b. 16 b

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Бескемпирова Гульжан Кенесовна** – «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Зерттеу Университеті. Шымкент, Қазақстан. +7-707-505-9471, gulzhan.beskempirova@auezov.edu.kz

FTAXP:12.82.12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

Миятбекова З.У.*, Пиримкулова А.А., Абитова Г.У.

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ЕР АДАМҒА ҚАТЫСТЫ ПОЗИТИВТІ
ЖӘНЕ НЕГАТИВТІ СТЕРЕОТИПТІК МОДЕЛЬДЕРДІ
КОГНИТИВТІК ТҮРҒЫДА ТАЛДАУ**

***Автор-корреспондент: Zlixamiatbekova@mail.ru**

Түйін: Мақалада қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер негізінде «Ер адам» концептісінің гендерлік-лингвомәдени сипаты антропоцентристік парадигма аясында қарастырылды. Зерттеу барысында ер адам бейнесінің ұлттық дүниетаныммен, этномәдени құндылықтармен, халықтың салт-дәстүрі мен әлеуметтік тәжірибесімен тығыз байланыста қалыптасқаны анықталды. Мақал-мәтелдердегі «ұл», «жігіт», «отағасы», «әке», «ақсақал» сияқты микроконцептілер арқылы қазақ халқының ер адамға қатысты танымдық моделі мен бағалау жүйесі айқындалды. Сонымен қатар, ер адамға тән жағымды және жағымсыз қасиеттердің когнитивтік модельдері сараланып, олардың ұлттық мәдени кодты танытудағы қызметі көрсетілді. Зерттеу нәтижесінде мақал-мәтелдердің гендерлік стереотиптерді қалыптастырушы әрі ұлттық дүниетанымды бейнелеуші маңызды тілдік бірлік екендігі дәлелденді. «Ер адам» концептісі қазақ халқының рухани құндылықтарын, моральдық ұстанымдарын және әлеуметтік көзқарасын танытатын маңызды концептілік құрылым ретінде сипатталды. Антропоцентристік парадигмадағы гендерлік лингвистика қоғамдағы гендерлік рөлдермен астасып, ұлттық-мәдени ерекшеліктермен, халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, наным-сенімдерімен тығыз байланыста қарастырылуды қажет етеді. ТМД елдерінде гендерлік топшылаулар, ой-тұжырымдар 1990 жылдарда пайда бола бастады. Ресейде М.Арутюнян, Т.Рурко, А.Клецин, О.Воронина, Т.Клименкова, В.Бодрова т.б. зерттеушілер гендерлік бағытты дамытты.

Кілт сөздер: гендерлік лингвистика, антропоцентристік парадигма, концепт, «Ер адам» концептісі, мақал-мәтелдер, когнитивтік модель, лингвомәдениеттану, ұлттық дүниетаным, гендерлік стереотип, этномәдени ерекшелік, паремиялогия, тілдік бейне

МРНТИ: 12.82.12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

Миятбекова З.У.*, Пиримкулова А.А., Абитова Г.У.

к.филолог. н., доцент, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**КОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ СТЕРЕОТИПНЫХ МОДЕЛЕЙ ПОЗИТИВНОГО И
НЕГАТИВНОГО ОТНОШЕНИЯ К МУЖЧИНЕ В КАЗАХСКОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ**

***Автор-корреспондент: Zlixamiatbekova@mail.ru**

Аннотация: В статье рассмотрен гендерно-лингвокультурный характер концепта «мужчина» на основе пословиц и поговорок в казахском языке в рамках антропоцентрической парадигмы. В ходе исследования было установлено, что образ мужчины сформировался в тесной связи с национальным мировоззрением, этнокультурными ценностями, традициями и социальным опытом народа. С помощью таких микроконтроллеров, как «сын», «парень», «глава семьи», «отец», «аксакал» в пословицах и поговорках была определена познавательная модель и система оценивания казахского народа по отношению к мужчине. Кроме того, были проанализированы когнитивные модели положительных и отрицательных качеств, присущих мужчине, и продемонстрирована их функция в представлении национального культурного кода. В результате исследования доказано, что пословицы являются важной языковой единицей, формирующей гендерные стереотипы и отражающей национальное мировоззрение. Концепт "человек" был описан как важная концептуальная структура, отражающая духовные ценности, моральные принципы и социальные взгляды казахского народа. Гендерная лингвистика в антропоцентрической парадигме должна рассматриваться в тесной связи с гендерными ролями в обществе, национально-культурными особенностями, обычаями, обычаями, верованиями народа. В странах СНГ гендерные группировки, мысли начали появляться в 1990-х годах. В России исследователи М. Арутюнян, т. Рурко, А. Клецин, О. Воронина, т. Клименкова, В. Бодрова и др. развили гендерную направленность.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, антропоцентрическая парадигма, концепт, концепт «мужчина», пословицы и поговорки, когнитивная модель, лингвокультурология, национальное мировоззрение, гендерный стереотип, этнокультурная специфика, паремиология, языковой образ.

IRSTI: 12.82.12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

Miyatbekova Z.U.*, Pirimkulova A.A., Abitova G.U.

candidate of philological, associate professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

COGNITIVE ANALYSIS OF POSITIVE AND NEGATIVE STEREOTYPICAL MODELS IN RELATION TO A MAN IN KAZAKH PAREMIOLOGY

***Corresponding author:** Zlixamiatbekova@mail.ru

Abstract: The article considered the gender-linguocultural nature of the concept of "Man" based on Proverbs and sayings in the Kazakh language within the framework of the anthropocentric paradigm. In the course of the study, it was found that the image of a man was formed in close connection with the National worldview, ethno-cultural values, traditions and social practices of the people. Through such microconceptions in Proverbs and sayings as «Son», «zhigit», «head of the family», «father», «aksakal», the cognitive model and assessment system of the Kazakh people in relation to a man was determined. In addition, cognitive models of positive and negative traits inherent in a man were differentiated and their function in the expression of the national cultural code was shown. As a result of the study, it was proved that proverbs are an important linguistic unit that forms gender stereotypes and reflects the National worldview. The concept of "man" was characterized as an important conceptual structure that reflects the spiritual values, moral principles

and social attitudes of the Kazakh people. Gender linguistics in the anthropocentric paradigm needs to be considered in close connection with gender roles in society, national and cultural characteristics, customs, traditions, beliefs of the people. In the CIS countries, gender groups and concepts began to appear in the 1990s. In Russia, M.Harutyunyan, T.Rurko, A.Kletsin, O.Voronina, T.Klimenkova, V.Bodrova, etc.

Keywords: gender linguistics, anthropocentric paradigm, concept, concept of "Man", Proverbs, cognitive model, linguoculturology, national worldview, gender stereotype, ethnocultural identity, paremiology, language image.

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде антропоцентристік парадигма жетекші бағыттардың біріне айналып, тілдің тек құрылымдық жүйе емес, сонымен қатар адам танымымен, мәдениетімен және әлеуметтік тәжірибесімен тығыз байланыста қарастырылуына негіз болды. Осы бағыт аясында қалыптасқан гендерлік лингвистика тілдегі ер және әйел бейнесінің тілдік, когнитивтік және мәдени ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған маңызды ғылыми сала ретінде дамып келеді. Гендерлік зерттеулер XX ғасырдың екінші жартысынан бастап батыс және орыс тіл білімінде қарқынды дамып, Дж.Лакофф, Д.Спендер, О.Есперсен, А.В.Кирилина, М.А.Китайгородская сияқты зерттеушілердің еңбектерінде жан-жақты қарастырылды. Бұл еңбектерде «гендер» ұғымы биологиялық жыныстан гөрі әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде түсіндіріліп, оның тілдік көріністері арнайы зерттеу нысанына айналды. Қазақ тіл білімінде де гендерлік факторлар ұлттық дүниетаныммен, этномәдени ерекшеліктермен сабақтастырыла қарастырыла бастады. Бұл бағыттың қалыптасуына Қ. Жұбанов сынды ғалымдардың еңбектері негіз болса, кейінгі кезеңде гендерлік концептология мақал-мәтелдер, фразеологиялық бірліктер және көркем мәтіндер негізінде кеңінен зерттеле түсті.

Антропоцентристік тіл білімінде ерекше орын алатын «концепт» ұғымы этностың когнитивтік әлемін бейнелейтін маңызды құрылым ретінде танылады. Соның ішінде «Ер адам» концептісі әр халықтың мәдени-әлеуметтік тәжірибесіне сәйкес қалыптасып, оның тілдік бейнесі мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестерде және көркем мәтіндерде айқын көрініс табады. Осы мақалада қазақ тіліндегі «Ер адам» концептісінің гендерлік-лингвомәдени сипаты мақал-мәтелдер негізінде қарастырылып, оның ұлттық дүниетанымдағы орны мен когнитивтік құрылымы ғылыми тұрғыда талданады.

Зерттеудің мақсаты: Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер негізінде «Ер адам» концептісінің гендерлік-лингвомәдени ерекшеліктерін анықтау, оның ұлттық дүниетанымдағы когнитивтік құрылымын және этномәдени мазмұнын антропоцентристік парадигма аясында ғылыми тұрғыда сипаттау. **Зерттеудің міндеттерде зерттеуші** - гендерлік лингвистиканың теориялық негіздері мен антропоцентристік бағыттағы даму ерекшеліктерін айқындау; -«концепт», «концептосфера» ұғымдарының тіл біліміндегі түсіндірілуін қарастыру; -«Ер адам» концептісінің әмбебап және ұлттық-мәдени ерекшеліктерін саралау; -қазақ мақал-мәтелдеріндегі «Ер адам» концептісінің тілдік көріністерін жүйелеу; -ер адамға қатысты позитивті және негативті стереотиптік модельдерді когнитивтік тұрғыда талдау; -гендерлік маркерлердің қазақ этномәдени кеңістігіндегі қызметін анықтауда аталған тақырыптың ғылыми-теориялық маңыздылығын ашады.

Материалдармен әдістер

Теориялық талдау

Гендерлік лингвистика қазіргі тіл біліміндегі антропоцентристік парадигма аясында қалыптасқан маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Бұл бағыт тілдік бірліктерді тек құрылымдық тұрғыдан емес, сонымен қатар әлеуметтік, мәдени және когнитивтік факторлармен сабақтастыра қарастыруды көздейді. Гендерлік зерттеулердің басты ерекшелігі

– «жыныс» ұғымын биологиялық емес, әлеуметтік-мәдени категория ретінде қарастыруы. Осы тұрғыдан алғанда, А.В. Кирилина гендер ұғымын әлеуметтік-мәдени жыныс ретінде анықтап, оның тілдік репрезентациясын зерттеудің лингвистикалық маңызын атап көрсетеді [1, 133].

Гендерлік лингвистика ХХ ғасырдың екінші жартысында батыс және орыс тіл білімінде қарқынды дамып, Дж. Лакофф, Д. Спендер, О. Есперсен еңбектерінде тілдегі ер және әйел сөйлеу ерекшеліктері әлеуметтік рөлдермен байланыста қарастырылды. Бұл бағыт кейін М.А. Китайгородская, Н.Н. Розанова, А.В. Кирилина еңбектерінде әрі қарай дамытылды. Қазақ тіл білімінде гендерлік мәселелер Қ. Жұбанов еңбектерінен бастап көрініс тауып, әйел мен ер сөйлеу мәдениетінің ерекшеліктері алғаш рет ғылыми тұрғыда сипатталды [2, 41].

Антропоцентристік лингвистикада «концепт» ұғымы маңызды орын алады. «Ер адам» концептісі – әмбебап когнитивтік құрылым бола отырып, әрбір этностың мәдени-тарихи тәжірибесіне сәйкес әртүрлі мазмұнда көрініс табады. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер негізінде бұл концепттің ұлттық-мәдени бейнесі айқындалады. Бұл тұрғыда мақал-мәтелдер тіл мен мәдениеттің өзара байланысын көрсететін этнолингвистикалық дереккөз ретінде қарастырылады (Қалиев, Сарыбаев, 1998) [3, 211].

Ғылыми еңбектерде гендерлік концептология этностық дүниетаныммен тығыз байланыста қарастырылады. Мысалы, А. Байтұрсынұлы еңбектерінде тілдің танымдық қызметі туралы айтылса, қазіргі зерттеулерде (Кочевники: эстетика, 1998) тіл мен мәдениеттің біртұтас жүйе екендігі дәлелденеді [4, 41]. Сонымен қатар, қазақ қоғамындағы ер адамның әлеуметтік рөлі, оның «мұрагер», «батыр», «отағасы» сияқты когнитивтік модельдер арқылы көрініс табуы ұлттық концептосфераның маңызды бөлігі болып табылады. Гендерлік лингвистикада мақал-мәтелдер ерекше дереккөз ретінде қарастырылады, себебі оларда халықтың дүниетанымы, моральдық құндылықтары, әлеуметтік нормалары көрініс табады. «Ер адам» концептісіне қатысты мақал-мәтелдерде позитивті (батыр, ақылды, намысшыл) және негативті (жалқау, менмен, қыңыр) стереотиптер жүйесі қалыптасқан. Бұл құбылыс когнитивтік лингвистикадағы фрейм, сценарий және концепт теориялары арқылы түсіндіріледі (Бейсенов, 2005; Кирилина, 2000) [5, 24].

Осылайша, гендерлік лингвистика антропоцентристік парадигмада тіл, мәдениет және қоғам арасындағы байланысты кешенді түрде зерттейтін сала ретінде қалыптасқан. Қазақ тіліндегі «Ер адам» концептісі ұлттық дүниетанымның, тарихи тәжірибенің және мәдени құндылықтардың тілдік бейнесін айқын көрсетеді.

Зерттеу барысында кешенді лингвистикалық әдістер қолданылды. Атап айтқанда жинақтау және жүйелеу, салыстырмалы талдау, когнитивтік талдау, лингвомәдени талдау, фреймдік талдау, контекстік талдау әдістері қолданылды. Осы әдістер кешені зерттеу нысанын жан-жақты қарастыруға және оның ғылыми нәтижелерін объективті түрде сипаттауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау

ХХ ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап гендерді лингвистикамен байланыста қарастырған ғылыми зерттеулер жарық көре бастады. Зерттеуші А.В.Кирилина өз еңбектерінде «гендер» және «жыныс» ұғымдарын ажыратып берді: «Гендер (социальный или социокультурный пол) не является языковой категорией, но его содержание может быть раскрыто путем анализа структур языка, что объясняет востребованность лингвистической компетенции для изучения культурной репрезентации пола» [6, 50]. ХХ ғасырдың 80-шы жылдарынан бастап гендерлік зерттеулерге арналған еңбектер көбейе түсті. Тіл білімінде жыныстарға қатысты сөйлеу үлгілерін зерттейтін ғылым – гендерлік лингвистика пайда болды. Гендерлік лингвистика теориясын, әдістемесін талдап-түсіндіруде батыс лингвистері Дж.Лакофф, Д.Спендер, О.Есперсон, орыс лингвистері А.В.Кирилина, М.А.Китайгородская, Н.Н.Розанова елеулі үлестерін қосты. Қазақ тіліндегі гендерлік факторды зерттеу тарихи

сипатқа ие. Гендер факторы қазақ ағартушы, зиялыларының еңбектерінде де жиі ескеріліп отырған. Қазақ гендерлік лингвистикасының негізін қалаушы көрнекті ғалым, тұңғыш профессор Қ.Жұбанов әртүрлі халықта әйелдер тіліне тән ерекшеліктер болатынын көрсеткен. Қ.Жұбановтың еңбектерінде әйел тілінің спецификалық ерекшеліктеріне баса назар аударылған [7, 400].

«Әйел», «Ер адам» концептілері кез келген мәдениетте кездесетін концепт болғандықтан, әмбебаптық сипатқа ие. Дегенмен, бұл концептілердің белгілі бір қоғамға тән нақты ерекшеліктері де бар екені анық.

«Ер адам» концептісі барша халыққа ортақ концепт болғанымен, әр халықтың менталитетіне, дүниетанымына, болмысына орай оның концептосферасы айқындалып отырады. Еркек атаулыны сипаттауда оның жас ерекшелігі, отбасындағы орны, әлеуметтік орны, туыстық байланысына қарай атаулары да әртүрлі лексемалармен беріледі. Мысалы, «ер адам» тезаурысын түзетін ұл, ер бала, бозбала, жігіт, ер, еркек, күйеу жігіт, отағасы, әке, ата, баба, ақсақал, шал сөздері мақал-мәтелдерде «еркек-ұл», «еркек-жігіт», «еркек-ер», «еркек-күйеу жігіт», «еркек-әке», «еркек-ата», «еркек-баба», «еркек-ақсақал» когнитивтік модельдерін құрады. Аталмыш ұйытқы сөздер қатысқан мақал-мәтелдерден «Ер адам» концептісіне байланысты этностық дүниетаным мен халықтың ұлттық-мәдени ерекшелігін аңғаруға болады. Ер адамға тән қасиеттерді халық аса бағалап-қастерлеген. Ер адамға тән ақылдылық, батырлық, өткірлік, білімділік, пысықтық т.б. қасиеттер ұлт мәдениеті шеңберіндегі «Ер адам» концептісін қалыптастырады.

«Қазақ отбасында ер баланы ерекше қадірлеген, тіпті оның алғашқы рет атқа мінгенін де, бір жаққа жолаушы жүргенін де, алғашқы рет шаруашылыққа араласуын да шашу шашып, қуанышпен атап өтетін, «тоқым қағар», «тырнақ алдысы» деп жақын туыстары мен көрші-қоландарын шақырып кішігірім той-томалағын жасайтын» [8, 63].

Мақал-мәтелдердің зерттелуі, гендерлік ерекшелігі, мақал-мәтелдердегі қосымшаның қызметі [9, 36], бейвербалды сипаты [10, 20] зерттеушілер еңбектерінде қарастырылып жатыр.

«Ер адам» концептісінің құрамдас бөлігіне жататын «Ұл» микроконцептісі мақал-мәтелдерде мынадай ассоциациялар құрады:

1) Ұл – мұрагер, өмірдің жалғасы, қара шаңырақтың иесі: Қызынды құтты орынға қондырғанша күт, Ұлынды отау иесі болғанша күт; Ұл туғанға – күн туған; Ұлың үйленсе – ырысың, Қызың орнын тапса – өрісің т.б.

2) Ұл – халықтың болашағы: Ұл баланың үй күшік болғаны жараспайды, Қыз баланың қыдырма болғаны жараспайды; Құлқынның құлы болма, Халқыңның ұлы бол; Бетеге, жусан – бел көркі, Білімді ұл-қыз ел көркі; Ұлтының қамын ойлаған – ұл болады, Құлқынның қамын ойлаған – құл болады т.б.

3) Ұл – ата жолын қуушы: Ұл – түтінге, Қыз – күтімге; Ұлың үйленсе – ырысың, Қызың орын тапса – өрісің; Аталы ұл – қожалы құл; Атадан ұл туса игі, Ата жолын қуса игі; Қартайған ата марқаяр, Халыққа жағып ұлы өссе; Атаның ізін ұл басар, Ананың ізін қыз басар; Үй иесі – қыз, Төр иесі – ұл т.б. [11, 94].

Дүниенің паремиологиялық бейнесінде «ұл» бейнесін сипаттайтын жақсы-жаман қасиеттер «еркек-ұл» концептісі төңірегінде жүйеленген ассоциативтік өрісін көруге мүмкіндік береді:

«**Жақсы ұл**» когнитивтік моделі аясына: Ұл жақсысы құрметті, Келін жақсысы келбетті; Қызың жақсы болса, өрісің кеңейеді, Ұлың жақсы болса, қонысың кеңейеді; Жақсы келін құрдасындай болар, Жақсы ұлың сырласындай болар; Адам болар ұлыңның арқа-басы кең келер, Дана болар ұлыңның ақыл-есі тең келер т.б. [12, 25].

«**Жаман ұл**» когнитивтік моделі аясына: Әкеден безген ұл болмас, Шешеден безген қыз болмас; Қыздың аңқауынан сақта, Ұлдың жалқауынан сақта; Ит жаманы түз қорыр, Жігіт жаманы қыз қорыр; Жаман етікші біз таңдайды, Жаман жігіт қыз таңдайды; Арсыз болса –

қыз қорлық, Ақылсыз болса – ұл қорлық; Үйдегі ұлын жаман болса, Есіктегі құлмен тең; Ұрысқақ болса – ұлын жау, Керіскек болса – келін жау т.б.[13, 41].

«Ер адам» концептісінің құрамдас бөлігіне жататын «Жігіт» микроконцептісі қазақ халқының дүниетанымында екі түрлі категорияда беріледі: жақсы жігіт және жаман жігіт. Ғаламның тілдік бейнесінде «Жақсы жігіт» стереотиптік үлгісін беретін мақал-мәтелдер жігіттің батырлығын, күштілігін, қайсарлығын, іскерлігін, білімділігін, өнерлілігін т.б. қасиеттерін алға тартады[14, 84].

«Жақсы жігіт» стереотиптік үлгісін танытуда мынадай қасиеттер айрықша сипатталады:

Батыр жігіт: Ер жігіт үйде туып, түзде өледі; Ер жігітке өлім бар да, қорлық жоқ; Арыстанды арыстандай жігіт алар; Ер жігіт не көрмейді, Ер көңілі не бермейді; Жігіттің жолбарысы жол торымайды, ел кориды; Жібек белбеу – белдің көркі, Батыр жігіт – елдің көркі т.б.

Өнерлі жігіт: Жігіт сегіз қырлы, бір сырлы болсын; Жігітке жетпіс өнер де аз; Өнерлі жігіт өрде озар, Өнерсіз жігіт жер соғар; Жігіт көркі – өнер т.б.

Намысшыл жігіт: Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені, Еменнің иілгені – сынғаны; Намысы бар жігіттің, Нар күшіндей күші бар; Жігітке жар қымбат, Намыс пен ар қымбат; Жүйрік – алысқа, Жігіт намысқа шабады т.б.

Ақылды жігіт: Ақылды жігіт атқа да мінер, таққа да мінер; Жемісті ағаш жер бауырлап өседі, Жетелі жігіт ел бауырлап өседі т.б.

Пысық, табыскер жігіт: Пайдасы бар жігіттер дария, шалқар көлмен тең, Пайдасы жоқ жігіттер ел қонбайтын шөлмен тең; Жігіттің іскерлігі ісінен мәлім, Жылқы жақсысы тісінен мәлім; Ауыл билеген аймағын билейді; Аты атанбаған жігіттен аты атанбаған төбе артық; Жақсы болар жігіттің жұмыссыз жүрген күні жоқ, Жаман болар жігіттің жұмысқа еш қыры жоқ т.б.

Тәрбиелі жігіт: Тәрбиелі жігіт тәртіпті келер; Әдепті жігіт – сыпайы, әдепсіз жігіт – тұрпайы; Аталы айғыр – үйірін жауға алдырмас, Ата көрген жігіт – ауылын дауға алдырмас т.б.

Білімді жігіт: Сиырдың сүті – тілінде, Жігіттің құты – білімде; Білімсіз жігіт – бірді жығады, Білімді жігіт – мыңды жығады т.б.[15, 33].

Қазақ мақал-мәтелдерінде «Ер адам» концептісіне жағымсыз коннотация үстейтін ақылсыздық, жарлылық, сорлылық, менмендік, өркөкіректік, жалқаулық т.б. стереотиптік бейнелері мынадай фреймдік құрылымға бөлінеді:

Ақылсыз жігіт: Ақылсыз жігіт – ауыздықсыз ат т.б.

Менмен жігіт: Батырсынған жігітті жау келгенде көрерміз, Менменсіген жігітті дау келгенде көрерміз; Адаспаймын деген жігіт тал түсте адасады; Азынаған айғырды үйірінде көр, Адамсыған жігітті үйінде көр т.б.

Өркөкірек жігіт: Өрлеген балық ауға жолығар, Өркөкірек жігіт дауға жолығар; Жоқшылық – жігіттің қолын байлар, Тәкаппарлық – жігіттің жолын байлар т.б.

Қыңыр жігіт: Қисық арба жол бұзар, Қыңыр жігіт ел бұзар; Қисық ағаш үй болмас, Қыңыр жігіт би болмас т.б.

Жалқау жігіт: Аттың сүріншегі, Жігіттің еріншегі жаман т.б.

Бос жігіт: Босаң жүрген жігітті бел үстінде бөрі алар, Еркінсіген көкжалды ебін тапқан ер алар; Көбелең өскен жігіттен, Көкала сақал шал артық; Шабан жігіт дегенше, Жаман жігіт десеңші т.б.

Қорытынды

Қорыта келгенде, мақал-мәтелдер – этностың өмірінен, оның мәдениеті мен тарихынан, дүниетанымынан, менталитетінен хабар беріп отырады. Гендерлік ерекшеліктер антропоцентристік парадигмада этностың өзіндік ерекшеліктері, наным-сенімдері, әдет-

ғұрпы, салт-дәстүрімен, дүниетанымымен байланыста қарастырылуды қажет етеді. «Ер адам» концептісін қалыптастыратын мақал-мәтелдерден ер адам бейнесінің ұлттық табиғаты жан-жақты ашылады. Қазақ тіліндегі «Ер адам» концептісін қалыптастыратын мақал-мәтелдер образ жасауда, ұлттық танымның ерекшелігін көрсетуде, ұлттық дүниетанымды беру мақсатында, этнос болмысын, таным-түсінігін әр қырынан көрсетуде мол ақпарат береді. Жоғары оқу орындарында оқытылатын - когнитивті грамматика, синтаксис және стилистика пәндерінде және түрлі арнаулы семинарлар мен курстарды жүргізуде пайдалануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. Москва., 2024. 189 стр. С.133
- 2.Китайгородская М.А., Розанова Н.Н. Русский речевой портрет. Москва., 2023. 276 стр. С.41
- 3.Лакофф Дж. Language and Woman's Place. New York, 2025. 328 p. P.211
- 4.Спендер Д. Man Made Language. London, 2022. 214 p. P.41
- 5.Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 2021. 362 б. 24 б.
- 6.Қалиев Ғ., Сарыбаев С. Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы, 1998. 256 б. 50 б.
- 7.Бейсенов Қ.Ш. Философия тарихы. Шымкент, 2005. 452 б. 400 б.
- 8.Ибраев С. Қазақ тіліндегі концептология мәселелері (PhD дисс.). Алматы, 2018. 165 б. 63 б.
- 9.Касенова Г. Қазақ мақал-мәтелдерінің когнитивтік табиғаты (дисс.). Алматы, 2016. 148 б. 36 б.
- 10.Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы, 1994. 312 б. 20 б.
- 11.Нысанбаев Ә. Глобализация и межкультурный диалог. Алматы, 2004. 308 с. С.94
- 12.Қайдар Ә. Халық даналығы. Алматы. Толағай, 2004. 560 б. 25 б.
- 13.Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. Алматы. Ғылым, 2018. 196 б. 41 б.
- 14.Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері. Алматы. Қазақ университеті, 2018. 356 б. 84 б.
- 15.Вильгельм фон Гумбольдт. Тіл және мәдениет мәселелері. Алматы. Аударма, 2023. 312 б. 33 б.

Referens liste:

- 1.Kirilina A.V. Gender: lingvisticheskie aspekty. Москва., 2024. 189 s. S.133
- 2.Kitaigorodskaya M.A., Rozanova N.N. Russkii rechevoi portret. Москва., 2023. 276 s. S. 144
- 3.Lakoff G. Language and Woman's Place. New York, 2025. 328 p. P.211
- 4.Spender D. Man Made Language. London, 2022. 214 p. P.41
- 5.Zhubanov K. Kazakh tili zhonindegi zertteuler. Almaty, 2021. 362 b. P.24
- 6.Kaliev G., Sarybaev S. Kazakh tilinin leksikologiyasy men frazeologiyasy. Almaty, 1998. 256 b. P.50
- 7.Beisenov K.Sh. Filosofiya tarihy. Shymkent, 2005. 452 b. P.400
- 8.Ibraev S. Kazakh tilindegi kontseptologiya maseleleri (PhD diss.). Almaty, 2018. 165 b. 63 b.
- 9.Kasenova G. Kazakh maqal-matelderinin kognitivtik tabigaty (diss.). Almaty, 2016. 148 b. 36 b.
- 10.Qonyratbaev A. Kazakh adebietinin tarihy. Almaty, 1994. 312 b. 20 b.
- 11.Nysanbaev A. Globalizatsiya i mezhkulturnyi dialog. Almaty, 2004. 308 s. S.94
12. KaidarA. Khalyk danalygy. Almaty. Tolagai, 2004. 560 b. 25 b.
13. Smagulova G. Maginalas frazeologizmderdin ulttyq-madeni aspektileri. Almaty. Gylym, 2018. 196 b. 41 b.

14. Mankeeva J. Kazakh tilin zertteudin kognitivtik negizderi. Almaty. Kazakh universiteti, 2018. 356 b. 84 b.

15. Wilhelm fon Gumboldt. Til jane madeniet maseleleri. Almaty. Audarma, 2023. 312 b. 33 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Миятбекова Зилиха Усмаханбетовна – «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының ф.ғ.к., доценті, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Зерттеу Университеті. Шымкент, Қазақстан. 7-778-135-1466, Zlixamiatbekova@mail.ru

FTAXP:16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Алиева Г.А., Туребекова Б.А.*, Калдыгозова С.Е.
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚАРАПАЙЫМ СӨЙЛЕМ МОДЕЛЬДЕРІНІҢ
СИНОНИМИЯСЫ ЖӘНЕ ӨЗГЕРУІ**

*Автор-корреспондент: gulnara.alieva@auuezov.edu.kz

Түйін: Мақала түркі тілдеріндегі жай сөйлемді зерттеуге арналған. Жай сөйлем тіл жүйесінің синтаксис деңгейінің негізгі бірлігі болып саналады. Қазіргі тіл білімінде синтаксистегі сөйлем үлгісі тіл бірлігі болып табылады. Жай сөйлем моделі жай сөйлем теориясының маңызды аспектілерін зерттеуге көмектеседі. Оларға синонимия сұрақтары мен жай сөйлем үлгілерінің түрленуі жатады. Модельдің өзі құрылымдық схема мен пропозициядан тұрады. Бір пропозиция шеңберінде әртүрлі құрылымдық схемаларды бөліп көрсетуге болады. Дегенмен, үлгі деңгейіндегі жай сөйлемнің синонимі әлі де аз зерттелген. Мұнда изосемиялық және изосемиялық емес модельдер, гипермодель т.б ұғымдар қолданылады. Соған қарамастан түркі тілдерінің материалында синтаксистік синонимдердің салыстырмалы түрде толық сипаттамасы әлі де жоқ. Көп жағдайда жай сөйлемнің синонимдерін шектеп, үлгілерін өзгерту мәселесі туындайды. Жай сөйлем моделінің құрылымдық және семантикалық нұсқаларын сипаттау үшін жай сөйлем моделі парадигмасы ұғымына жүгінген жөн. Бұл ұғым жай сөйлем үлгілерінің жүзеге асу формаларын зерттеу үшін қолданылады. Ол предикативтілік синтаксистік категориясымен байланысты. Жай сөйлем үлгілерінің парадигмасы предикат түріндегі. Мақалада қарастырылған мәселелер аспектісінде тағы бір перспективті ұғымы болып гипермодель ұғымы табылады. Мақала авторларының пікірінше, бұл ұғым жай сөйлемнің үлгілеріне қатысты синонимдік блоктарды құруға көмектесе алады. Бүгінгі күні мұндай ұғым жай сөйлемнің етістік үлгілеріне қатысты салыстырмалы түрде толық сипатталған. Бұл ұғымды полипредикативті сөйлемге де жеткізуге болатыны анық. Түркі тілдеріне жай және күрделі сөйлемдегі синтаксистік қатынастың білдіру тәсілдерінің изоморфизмі тән. Демек, гипермодель ұғымы түркі тілдерінің синтаксистік құрылымының осы екі деңгейіндегі синонимия мен вариацияны ажыратуға көмектеседі. Осы негізде синтаксистік құрылымдардың аналитикалық және синтездік даму тенденцияларын байқауға болады.

Кілт сөздер: жай сөйлем, үлгі, синоним, вариация, парадигма, филология, синоним, символ

МРНТИ: 16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Алиева Г.А., Туребекова Б.А.*, Калдыгозова С.Е.
старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.ф.н., доцент, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СИНОНИМИЯ И ИЗМЕНЕНИЕ ПРОСТЫХ МОДЕЛЕЙ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

*Автор-корреспондент: gulnara.alieva@auezov.edu.kz

Аннотация: Статья посвящена вопросам изучения простого предложения в тюркских языках. Простое предложение считается основной единицей этого уровня системы языка. В современной лингвистике единицей языка в синтаксисе признается модель предложения. Модель простого предложения помогает исследовать важные аспекты теории простого предложения. К их числу относятся вопросы синонимии и варьирования моделей простого предложения. Сама модель состоит из структурной схемы и пропозиции. В рамках одной пропозиции можно выделять разные структурные схемы. Однако синонимия простого предложения на уровне моделей еще мало изучена. Здесь используются такие понятия, как изосемическая и неизосемическая модели, гипермодель и др. Тем не менее относительно полного описания синтаксической синонимии на материале тюркских языков еще нет. Во многих случаях встает проблема раграничения синонимии и варьирования моделей простого предложения. Чтобы описывать структурные и семантические варианты модели простого предложения, важно обратиться к понятию парадигма модели простого предложения. Это понятие используется для изучения форм реализаций моделей простого предложения. Оно связано с синтаксической категорией предикативности. Парадигма моделей простого предложения ориентируется на изменения формы предиката. Другим перспективным понятием в аспекте рассматриваемых в статье проблем является понятие гипермодели. По мысли авторов статьи, данное понятие может оказать содействие в выстраивании синонимических блоков применительно к моделям простого предложения. На сегодняшний день такое понятие относительно полно описано применительно к глагольным моделям простого предложения. Ясно, что это понятие может быть распространено и на полипредикативное предложение. Для тюркских языков характерен изоморфизм способов выражения синтаксических отношений в простом и сложном предложениях. Поэтому понятие гипермодели поможет разграничить синонимию и варьирование на этих двух уровнях синтаксического строя тюркских языков. На этой основе можно проследить тенденции развития аналитизма и синтетизма синтаксических конструкций.

Ключевые слова: простое предложение, образец, синоним, вариация, парадигма, филология, синоним, символ

IRSTI: 16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Alieva G.A., Turebekova B.A.*, Kaldygozova S.E.

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

candidate of philological, associate professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

SYNONYMY AND MODIFICATION OF SIMPLE SENTENCE MODELS IN TURKIC LANGUAGES

*Corresponding author: gulnara.alieva@auezov.edu.kz

Abstract: The article is devoted to the study of a simple sentence in the Turkic languages. A simple sentence is considered the basic unit of this level of the language system. In modern linguistics, a sentence model is recognized as a unit of language in syntax. The simple sentence model helps to explore important aspects of simple sentence theory. These include issues of synonymy and variation of models of a simple sentence. The model itself consists of a block diagram and a proposition. Within the framework of one proposition, different structural schemes can be distinguished. However, the synonymy of a simple sentence at the model level is still poorly understood. Concepts such as isosemic and non-isosemic models, hypermodel, etc. are used here. Nevertheless, there is still no relatively complete description of syntactic synonymy based on the material of the Turkic languages. In many cases, there is a problem of delineating synonymy and varying models of a simple sentence. To describe the structural and semantic variants of the simple sentence model, it is important to refer to the concept of the paradigm of the simple sentence model. This concept is used to study the forms of realizations of simple sentence models. It is related to the syntactic category of predicativity. The paradigm of simple sentence models focuses on changes in the form of the predicate. Another promising concept in the aspect of the problems considered in the article is the concept of a hypermodel. According to the authors of the article, this concept can assist in building synonymous blocks in relation to models of a simple sentence. To date, such a concept is relatively fully described in relation to verbal models of a simple sentence. It is clear that this concept can also be extended to a polypredicative sentence. The Turkic languages are characterized by isomorphism of ways of expressing syntactic relations in simple and complex sentences. Therefore, the concept of a hypermodel will help to distinguish between synonymy and variation at these two levels of the syntactic structure of the Turkic languages. On this basis, it is possible to trace the trends in the development of analyticism and synthetism of syntactic constructions.

Key words: simple sentence, sample, synonym, variation, paradigm, philology, synonym, symbol

Кіріспе

Қарапайым сөйлем модельдері - синтаксистік деңгейдегі тілдің эмикалық бірліктері. Түркі тілдерінде олар модельдер жүйесін құрайды. Жүйе ішінде жүйелік қатынастар анықталады. Мұндай қатынастардың бір түрі-синонимия мен вариация қатынастары. Модель опциялары гипермодельдерде біріктірілуі мүмкін. Түркі тілдерінің қазіргі синтаксисі тіл мен сөйлеу бірліктерін нақты ажыратады. Бүгінгі таңда синтаксистегі тіл бірліктері ретінде модельдер зерттелуде. Қарапайым сөйлем моделі тілдік жүйенің осы бөлігінің негізгі бірлігі ретінде танылады. Оларды зерттеуде модельдер арасындағы жүйелік қатынастардың сипаттамасы маңызды орын алады.

Зерттеу мақсаты: Түркі тілдеріндегі қарапайым сөйлем модельдерінің синонимиясы және өзгеру факторларын анықтау болып табылады. Синтаксистік құрылымның синонимдік өзгеруінің шарты модельдің типтік мазмұнын анықтау. Сөйлемнің семантикалық константаларының мағынасы ретінде түсінілетін типтік мағына және модель сөйлемнің семантикалық құрылымы және оның семантикалық-грамматикалық құрылымын дәлелдеу. Зерттеудің міндеті: 1)изосемиялық және изосемиялық емес модельдердің синтаксистік синонимдермен байланысын сипаттау; 2)нақты гипермодельдерге құрылымдық-семантикалық модельдерді салу схемаларын қарастыру; 3)түркі тілдеріндегі қарапайым сөйлем модельдерінің синонимиясы және өзгеру факторларын анықтау; 4) сөйлемнің семантикалық константаларының мағынасын қарастыру

Материалдармен әдістер

Теориялық талдау

Синтаксистік өрістегі модельдер бір-бірімен белгілі бір қатынастарға түседі.

Синонимия қатынастарының синтаксисіндегі даму идеясы Т.П.Ломтевтің еңбектерінде жатыр. Синтаксистік синонимия мәселелеріне Т.П.Ломтевтің [5], Г.А.Золотованың [3;4] еңбектеріндегі синтаксистік зерттеулердің құрылымдық-семантикалық бағыты шеңберінде тәсіл ұсынылды, онда синтаксистегі Семантиканың орны туралы мәселенің басқа шешімі табылды.

Синонимділікті белгілеу кезінде Т.П.Ломтев [5] синтаксистік позициялардың сәйкестігін бірінші орынға қояды. Т.П.Ломтевтің айтуынша, бір негізгі мағынаның әртүрлі реңктерін білдіретін әртүрлі грамматикалық құралдар синтаксистік синонимияға қатысты. Ол сонымен қатар грамматикалық құрылымдарды күрделендіруде, байытуда және саралауда синтаксистік синонимияның маңызды рөлін атап өтеді [5,31].

Т.П.Ломтевтің позиция теориясымен функционалды синонимия теориясы жақындасады. Г.А.Золотованың еңбектеріндегі синтаксистік синонимдер "аттас, бірақ әр түрлі формадағы компоненттердің бірдей жиынтығымен қалыптасатын" бірліктер деп аталады [4, 82]. Аттас ұғымы синонимдік бірліктерді сипаттайтын (сөйлеу бөлігінің кіші класының мағынасын қамтитын) олардың семантикалық инварианттылығының негізі ретінде қарастырылады.

Ұсыныс деңгейінде С.Н.Цейтлин синонимдік құрылымдар арасындағы айырмашылықтардың үш түрін атап өтеді: 1) бірқатар сындыруларда бұл айырмашылықтар өте нәзік реңктердің сипатына ие, сондықтан сөйлемдерді салыстырған кезде: «ол қырық жыл бойы мұғалім болған» және «ол қырық жылдан бері мұғалім болған», ол бірінші жағдайда аталған тақырыптың үлкендігіне баса назар аударылғанын байқайды; 2) стилистикалық немесе экспрессивті - стилистикалық жоспардың алшақтықтары; 3) ұқсас синонимдер қатарында қайталанбайтын жеке, мәндердегі шамалы алшақтықтардың болуы мүмкіндігі [8].

Г.А.Золотова синтаксистік синонимияны келесідей анықтауды ұсынады «жалпы типтік мәні бар бірнеше модельдер арасындағы қатынастар»[3]. Г.А.Золотованың еңбектерінде синтаксистік синонимия мәселесі сөйлемнің типтік мәні туралы ілім тұрғысынан әзірленуде [3;4]. Г.А.Золотова құрылымдық-семантикалық компоненттердің аттас белгісі бар бірдей типтік жағдайды қайталайтын сөйлемдердің әр түрлі құрылымдық модельдерін синоним деп санайды. Семантикалық-грамматикалық абстракцияның әртүрлі сатыларының қатынасын білдіретін модель мен типтік мәнің қатынасында әр түрлі тілдік бірліктердің синонимиясы мен омонимиясының құбылыстары негізделген тілдік белгінің асимметриялық дуализмі көрінеді. Өрнек жоспарын білдіретін сөйлем моделі және оның мазмұн жоспарын білдіретін типтік мәні ажырамас бірлікті құрайды, оның бір жағы екіншісінің болуына байланысты. Дегенмен, бұл тараптар арасында нақты сәйкестік жоқ, бұл сөйлем модельдеріндегі синонимия мен омонимия құбылыстарын анықтайды. Синонимия жалпы типтік мәні бар бірнеше көп құрылымды модельдер арасындағы байланысты болжайды. Мысалы, синонимдер: ғалым эксперимент жасайды-ғалым эксперимент жүргізеді-ғалым эксперимент жүргізеді. Мақала көркем мәтіндерден, грамматикалық сипаттамалардан және ақпарат берушілермен жұмыс істеуге арналған сауалнамалардан алынған эмпирикалық сөйлеу материалына негізделген. Авторлар негізінен синтаксистік модельдеу және лингвистикалық сипаттау, салыстырмалы жіне жүйелеу әдістерін қолданды. Типтік мәнді бір модель немесе бірқатар синонимдік модельдер ұсынуы мүмкін. Мәселен, мысалы, типтік мән «тақырып және оның белгісі» сөйлемнің бір моделімен ұсынылуы мүмкін: қызметкер ынталы; оның бет-әлпеті мәнерлі; ол өзіне сенімді. Дәл осындай мәнді бірқатар синонимдік модельдер арқылы білдіруге болады. Сол компоненттер предикативті түрде байланысты (зат пен сапаның мәнімен), бірақ олар басқаша жасалады: қызметкер еңбекқорлықпен ерекшеленеді; қызметкер еңбекқорлықпен ерекшеленеді; қызметкер еңбекқорлықпен сипатталады және т.б. осылайша, типтік мағына ұғымы сөйлемнің семантикалық құрылымын білдіреді.

Нәтижелер мен талқылау

Синтаксистік синонимияның мәні, осылайша, әртүрлі модельдер арқылы жалпы типтік мәнді ұсыну мүмкіндігі болып табылады. Номинация әдістерін ажырату үшін ұсыныстың изосемиялық және изосемиялық емес моделі сияқты ұғымдар енгізіледі. Изосемиялық модель ұғымын бірқатар заманауи авторлар қолданады[7]. Алайда модельдердің синонимділігінің негізі типтік мазмұнның сақталуы емес, сөйлемдердің «денотативті құрылымының» сәйкестігі болып табылады (синонимдік құрылымдарда субъект, объект және т.б. сияқты жалпы компоненттердің болуы міндетті). Синонимдер саны бастапқы сөйлем компоненттерінің субъект позициясын - сөйлемдегі бірінші позицияны алу қабілетімен анықталады. Синтаксистік модельдердің синонимдік проблемасы жұмыста шешіледі, керісінше, олардың айырмашылықтары проблемасынан гөрі бірдей атаулы бірліктер жиынтығы бар сөйлемдердің ұқсастығы мәселесі ретінде қарастырылады, бұл құбылысты жеке сөйлемдерден тыс – мәтін деңгейіне шығарады.

Изосемиялық модель номинацияның тікелей әдісі ретінде қызмет етеді және типтік мәнді синтаксистік компоненттермен білдіреді, олардың мәні сөйлеудің оны білдіретін бөлігінің негізгі мағынасына сәйкес келеді [3].

Изосемиялық емес модель шындықты номинациялаудың жанама тәсілі болып табылады және сөйлеу бөлігінің ішкі класының категориялық мәні мен бірліктердің жартылай семантикасының алшақтығы байқалатын бірліктерден тұрады. Синонимдік конструкциялардың синтаксистік айырмашылықтарын жүзеге асыру орны-белгілі бір мәтіндік кеңістік-сөйлеудің коммуникативті түрі. Дәл осы аспектіде осы жұмыста синонимдік құрылымдардың атаулы және етістік предикаты бар синтаксистік қасиеттері зерттеледі. Сөйлемнің құрылымдық-маңызды компоненттерінің сөзжасамдық қауымдастығына негізделген синтаксистік синонимдерді бөліп көрсету орынды болып көрінеді. Бұл компоненттердің әртүрлілігі, біздің жағдайда субъект күйінің мәні, синонимдер қатарында өзгермелі ұсынылған типтік мәнді көруге мүмкіндік береді. Жұмыста біз: 1)номинативті мағынаның сәйкестігі; 2)сөзжасамдық қауымдастықты ескере отырып, лексикалық құрамның сәйкестігі негізінде етістік және субстантивті сөйлемдер арасында синтаксистік синонимия мүмкін болатын көзқарасты ұстанамыз; 3)грамматикалық мағынаның сәйкестігі. Грамматикалық мағыналардың көрсеткіштерінің айырмашылығы осы мағыналардың субстантивті предикатында байлам, ал етістік предикаты бар сөйлемде етістіктің өзі болатындығына байланысты.

Номиналды және етістік конструкцияларының семантикалық арақатынасы, ең алдымен, етістікпен номинативті, жергілікті тіркестердің сөзжасамдық байланыстарына байланысты. Бір синтаксистік функцияда қолданылып, бір-біріне семантикалық жақын бола отырып, олар мүмкіндік береді мүмкіндік бір-бірін алмастырады, бұл оларды бір-бірінің орнына қарастыруға мүмкіндік береді. Зат есім мен етістіктің предикаты мағынасы жағынан мүмкіндігінше жақын болған жағдайда да, олар бір-бірін қайталамайды, мүлдем эквивалентті емес. Етістік іс-әрекетке айналдырмайды, бірақ іс-әрекетте қамтылған процедураны көрсетеді. Субстантивті предикаттар неғұрлым мәнерлі, мәнерлі, өйткені номинативті және жергілікті жағдайлардың формасы кеңістіктік реңк береді: субъект күймен толтырылған кеңістіктің ішінде орналасқан, бұл күйдің толықтығы туралы әсер қалдырады.

Тіл бірлігі ретінде бір сөйлем нақты сөйлеу құрылымдарының шексіз жиынтығына сәйкес келуі мүмкін. Сөйлем модельдерінің өзгеруі туралы мәселе сөйлем парадигмасы ұғымымен тікелей байланысты. Зерттеушілер арасында парадигма туралы бірыңғай түсінік жоқ. Н.Ю.Шведованың түсінігінде парадигма-бұл жалпы предикативтілік категориясын білдіретін сөйлем формаларының жүйесі. Н.Ю.Шведованың парадигма туралы ілімі келесі ережелерге негізделген: сөйлемнің грамматикалық мағынасы-предикативтілік, яғни модальды-уақыттық мәндер кешені; предикативтілік бірқатар жеке мәндер түрінде болады-модальды және уақытша; нақты модальды - уақыттық мәндер сөйлемнің ресми

ұйымдастырылуындағы белгілі бір өзгерістермен көрінеді. Бұл өзгерістер парадигманы құрайтын сөйлем формалары деп аталады.

Сөйлемдегі модальды-уақыттық мағыналардың тасымалдаушысы етістік болып табылады, осылайша сөйлем парадигмасы етістіктің парадигмасына теңестіріледі. В. А. Белошапкова парадигмаға құрылымдық схеманың нақты өзгеруін ғана емес, сонымен қатар (парадигманы кеңінен түсіну кезінде) лексикалық толтыруды сақтай отырып, оны басқа синтаксистік бірліктердің схемаларына айналдыруды қамтиды. М.И.Черемисина вариация мәселесін шешуге тырысты. Ол модельдер мазмұн жағынан өзгеретінін жазады. Сонымен, өрнек тұрғысынан сөйлемнің қажетті пәндік мүшесі әр түрлі жағдайлардың формаларында көрінуі мүмкін, ал мазмұн тұрғысынан вариация белгілі бір пәндік позицияның категориялық-лексикалық мазмұнымен, атап айтқанда оның жеке аты, пәндік немесе географиялық тұжырымдамасы бар – жоғымен байланысты [6,71].

Осылайша, модель / нұсқа ұғымдарының арақатынасы айқын және оңай анықталады. Бірақ белгілі бір модельдің мәртебесін анықтау қиын болатын жағдайлар бар (ол тәуелсіз ме, әлде кейбір модельдің нұсқасы ма). Бұл жағдайда модельдерді тәуелсіз модельдер мәртебесінен айырмай біріктіретін гипермодель туралы айту керек шығар.

Осы жұмыстағы модельдер мен олардың нұсқаларын сипаттаған кезде біз Новосибирск синтаксистік мектебінің тұжырымдамасын ұстанамыз. Өрнек тұрғысынан біз парадигматикалық және құрылымдық сияқты вариация түрлерін бөліп көрсетеміз. Модельдің парадигматикалық өзгеруі бет, сан, уақыт, модальділік сияқты синтаксистік категориялармен анықталады, өрнек. Мысалы: ұйғыр. Эльдар толиму эмгәкчан адәм - Эльдар өте еңбеккор адам (бұл сөзсіз; мен білемін).

Модель деңгейіндегі жеке, уақытша, аспекттивті, модальды және басқа да грамматикалық сипаттамалар еркін айнымалылар ретінде көрінеді: олар бір модельде еркін өзгереді [2,52]. Предикативті түйін-бұл предикат пен бірінші актанттың бірлігі, ол субъектімен немесе тек предикаттың жеке көрсеткіштерімен немесе субъектінің Елеулі болмауымен көрінеді.

«Ең дұрысы» - бұл предикативті түйін және оны бином ретінде ойлау керек, бірақ бұл әрдайым бола бермейді. Мысалы, тува тілінде, Оңтүстік Сібірдің басқа түркі тілдерінен айырмашылығы, жергілікті сөйлемдерде уақытқа байланысты локализатордың жағдайы өзгереді; Бұл сөйлемдерде өткен және болашақ шақтарда - тур; өткен шақта - тур-ган және - д формаларында; өткен шақ берілуі мүмкін байланыстырусыз сөйлемдегі локализатордың деративті формасы. N_{loc} формасы өткен шақтағы байламды тұтынуды міндетті емес етеді.

Қол жетімділік модельдерінің құрылымдық өзгеруі келесі модификациялармен анықталады: бар предикатының болуы / болмауы: жоқ нұсқа бар стилистикалық тұрғыдан көркем әдебиетпен шектелген, мысалы: ұйғ. Йезиниң алдида йешил дала - Ауылдың алдында жасыл дала. Типті сөздердің болуы / болмауы *киши, адәм* 'адам': түр сөздері бар нұсқа *киши* модальды-стилистикалық реңкті жеткізеді, мысалы: ұйғыр. Мурат тәтур адәм - Мұрат қыңыр адам (бұл сөзсіз; мен білемін).

Мазмұн жоспарындағы вариация категориялық-лексикалық мазмұнмен байланысты, атап айтқанда-оның бет-әлпет сөзін немесе затты алып жатқандығына байланысты: -егер кеңістіктік мағынасы бар сөз (географиялық тұжырымдама) локализатор ретінде әрекет етсе, модель қол жетімділігін, орналасқан жерін білдіреді; егер локализатордың орнын тұлға деген сөз алса, онда біз иелік ретінде анықтайтын семантика көрсетіледі. Вариацияның бұл аспектілері жиі бір-бірімен байланысты болып шығады және біз бұл байланысты табиғи деп белгілеген кезде вариация ерекше мәнге ие болады. Негізінде, әр модельде жеткілікті кең «вариация спектрі» бар, оның шетінде құрылымдық-семантикалық нұсқалар орналасуы мүмкін, екі жағынан да орталықтан едәуір алыс. Бірақ егер форма мен семантиканың сынуы қандай жағдайда болатынын көрсетуге, осы сынудың заңдылығын анықтауға болатын болса, онда лексикологиядағы сияқты бірыңғай өзгермелі модель туралы айтуға негіз бар.

Тармақталған вариацияның арқасында әр түрлі модельдер бір-бірімен араласып, сөйлеушілерге ой мен сезімнің нәзік реңктерін білдіруге мүмкіндік береді. Екі семиотикалық жоспардағы сөйлем модельдерінің өзгеруі-өрнек жағынан да, мазмұн жағынан да - синтаксистің тағы бір маңызды теориялық мәселесі. Басқа белгілер сияқты, модель қажеттілік бойынша ұсыныстар өзгермелі. Синтаксистік сипаттама модельде оның жеке басын бұзбай өзгеруі мүмкін екенін көрсетуге арналған. Әр түрлі лексикалық мазмұн модельдің жеке басын бұза алмайтыны анық. Лексикалық мазмұны бойынша мүлдем басқа әр түрлі тіркестер бір модельді білдіреді.

Лексикалық мазмұнның әртүрлілігі де, предикаттың формасы да жеке, уақытша, аспекттивті, модальды (мысалы, ұйғыр. Айға диққәт селип қараңлар – Айға мұқият қараңыз – модельдің құрылымына және факультативті қосалқы және негізгі мүшелердің пайда болуына немесе жоғалуына (болмауына) әсер етпейді – мысалы, сөз тіркестерінде субъектінің болмауы, сөз тіркесіндегі анықтама. Мысалы: тува. *Хөөкүй авамны дүжсей берип-тир мен - Мен түсімде кедей анамды көрдім.* Осы жағдайлардың барлығында модельдің кез-келген өзгерісі туралы айтуға негіз жоқ: бұл айырмашылықтар тек осы модельді сөйлеуде жүзеге асыруға қатысты.

Осылайша, модельдердің өзгеруі туралы айтуға құқығымыз бар Теориялық шеңберді анықтау маңызды. Вариацияның міндетті шарты предикативті орталықтың өзгермейтін құрылымын және негізгі синтаксистік семантиканы, яғни жағдайдың семантикалық схемасын сақтау, оның қатысушылары арасында рөлдерді бөлу болуы керек [1, 38].

Біз ұсыныс модельдерінің екі түрін ажыратамыз. Бірінші көрініс жағдайдың кейбір пәндік қатысушысының пайда болуымен және жойылуымен байланысты (модельдегі тиісті позиция), бұл модельдің негізгі синтаксистік семантикасын өзгеріссіз қалдырып, жағдайды сипаттаудағы кейбір реңктің өзгеруіне әкеледі. Вариацияның екінші түрі актанттардың біреуінің грамматикалық (іс) формасының өзгергіштігімен байланысты, бұл сонымен қатар жағдай туралы түсініктің өзгеруіне әкеледі, бірақ бұл модельдің негізгі мағынасын өзгертпейді.

Бірінші типтегі вариацияның мысалы ретінде эмоционалды бағалау түрінің предикаты бар бір бөліктен тұратын сөйлем моделі болуы мүмкін: татар. *Эссе – Ыстық; Суык – Суык; Әйбәт – Жақсы* т.б. Бұл предикаттардың өзі жеке тұлға ретінде бағаланатын сөйлемдер құруға қабілетті. Мұндай ұсыныстардың модальды-уақыттық жоспары-осы сәттің шындығы. Спикер мұнда өзінің сезімі мен тәжірибесіне негізделген бағалау субъектісі ретінде әрекет етеді. Егер біреу айтса: *Суык!* – бұл оның өзі осы суықты бастан өткергенін және сезінгенін білдіреді, ол үшін объективті сипатқа ие тікелей эмпирикалық шындық; егер "суык!" бұл мен үшін де, бәрі үшін де. Мұндай түрдегі предикаттар субъектінің позициясына ие емес, бірақ оларда жанама субъектінің позициясы бар, ол зат есімнің немесе есімдіктің даталық формасымен алмастырылуы мүмкін. Мұндай жағдайларда сипатталған жағдай жеке адамның тәжірибесі ретінде пайда болады (бұл тәжірибеге, басқалардың сезіміне немесе ерекше болуы мүмкін). Бұған жақын жағдай түркі тілдеріндегі сияқты тікелей қосымшасы бар ұсыныс моделі жағдайында да байқалады басқа алтай тілдерінде ол айыптау түрінде де, белгісіз түрінде де, бастапқы жағдайда да әрекет ете алады. Іс формасын таңдау өзара әрекеттесетін факторлардың тұтас кешеніне байланысты, сондықтан белгілі бір тілде әрекет ететін барлық заңдылықтарды анықтау күрделі қиындықтармен байланысты, бірақ бұл таңдау бар екендігі сөзсіз және ол мағынаның реңктерімен байланысты – негізгі семантиканың өзгермейтіндігімен.

Сөйлемнің әр түрлі модельдерінде әр түрлі диапазон болады; етістік модельдерінде ол әдетте атауларға қарағанда кеңірек болады. Алайда, өзгерудің жалпы принциптері салыстырмалы түрде біркелкі. Сондықтан тілдің жалпы синтаксистік сипаттамасында бұл принциптерді ең өзгермелі модельдердің аз санында көрсету маңызды, содан кейін қалған модельдердің өзгеру саласындағы маңызды ерекшеліктер мен шектеулерді қысқаша ғана көрсету керек.

Сөйлемдердің (модельдердің) парадигмалары екі жағынан құрылуы керек: теориялық тұрғыдан – парадигманы ұйымдастыруға қабілетті синтаксистік категорияларды талдау және анықтау арқылы және эмпирикалық түрде – жеке модельдердің нақты грамматикалық өзгеруін талдау арқылы. Ұйғыр, татар сияқты түркі тілдерімен, сондай-ақ Сібірдің түркі тілдерімен жұмыс істеу тәжірибесі бұл мүмкіндіктердің әртүрлі модельдер арасында қалай ерекшеленетінін көрсетті; барлық модельдерде императив жоқ, барлығы уақыт бойынша өзгермейді, басқа шектеулер де бар [9; 10].

Мұнда жай сөйлем жүйесіндегі сын есімдер еңкеймейді, предикативті атаулар (предикативтер) тек белгісіз (номинативті) түрінде болады - мұнда шығармашылық предикативті жоқ. Оңтүстік Сібірдің түркі тілдерінде оқшауланған және тұлғасыз сөйлемдер жарқырайды, бүгін ол қатып қалды. Номиналды предикаты бар сөйлемдердің валенттілік құрылымы етістік сөйлемдерге қарағанда айтарлықтай ерекшеленеді. Атаулардың өзіндік валенттілігі жоқ. Номиналды предикат пен субъектінің (субъектінің) атауы арасындағы қатынастар басқа заңдылықтармен анықталады. Осы тұрғыдан алғанда, предикат позициясына енетін атау табиғи түрде предикативті белгінің семантикасын алады, оның артында белгілі бір тұлға немесе зат емес, жалпы категория көрінеді; егер бұл зат есім болса, онда белгі жыныс ретінде, белгілі бір зат немесе аталған тар ұғым сәйкес келетін кең ұғым ретінде пайда болады, субъектімен ұсынылған. Мысалы: ұйғыр. *Аян муаллим - Аян оқытушы*. Предикат-қатынас атауы кейде қосымша валенттіліктерді ашады, өйткені қатынастар әрқашан кем дегенде екі субъект немесе объект арасында болады. Мысалы: *Салима бизнің кичик қизимиз - Салима-біздің кіші қызымыз*. Қарым-қатынас атаулары, мысалы, туыстық терминдер болып табылады, олар міндетті түрде өзімен бірге генитикалық жағдайда «детерминант» актантын қажет етеді. Зат есімдерден айырмашылығы, сын есімдер аталған адамға немесе затқа қатысты белгілі бір белгіні «бөлектейді» субъектілер. Мысалы: *Мурат қавул – Мурат мықты; Диларам йеқимлиқ - Дилара тартымды*. Номиналды предикаттар ретінде жанама септік, септік-септік формалары және зат есімдердің қызметтік атаулармен тіркесімі, сондай-ақ орын үстеулері де болуы мүмкін. Мұндай предикаттар заттар мен беттердің орналасуын сипаттайтын модельдерге тән. Мысалы: *Анам өйдә - Анам үйде*. Номиналды предикаттар жүйесінде белгілі бір кеңістікте болатын немесе бар объектілердің атауларымен болжанатын болуы, болмауы және саны туралы предикаттар ерекше орын алады. Мұндай предикаттар - *бар, йоқ, көп, аз, нұрзун т.б. Мыс: Мәндә китап бар* - Менде кітап бар.

Зерттелетін типтегі конструкцияларда семантикалық предикаттың келесі түрлері келтірілген: а) болу предикаты; б) болмау предикаттары; в) сандық сипаттаманың предикаттары; г) орналасу предикаттары; д) жіктеу предикаттары; е) предикаттар-қатынас атаулары; ж) сапалық сипаттаманың предикаттары. Зерттелген сөйлемдерде предикаттармен, болуының/ болмауының/ сандық сипаттамасының айқын атауларымен, субъект және актант - локализатор үнемі актанттар ретінде әрекет етеді.

Түркі тілдерінің атаулы модельдерінің саласы зерттеуші үшін үлкен қызығушылық тудырады. Ол әзірге салыстырмалы түрде нашар зерттелген. Осы модельдердің толық тізімдемесі, олардың шамамен саны мен сапасы, әр түрлі туыстық және туыстық емес тілдердегі атаулы модельдердің азды-көпті сәйкестігі туралы мәселе ашық күйінде қалып отыр. Бұл ішкі жүйе, әдетте, күрделілігіне және әртүрлі модельдер мен олардың нұсқаларын ажыратуға мүмкіндік беретін нақты критерийлердің болмауына байланысты қиын. Бұл, біріншіден, белгілі бір жерде орналасқан заттардың болуы, болмауы және сандық сипаттамасы семантикасы бар модельдердің микрожүйесі, олар құрылымдық және семантикалық түрде біреудің/ бір нәрсенің орналасу (болу) моделіне қарсы тұрады, екіншіден, жеке тұлға мен түрдің бір жерде пайда болу модельдерінің микрожүйесі. объектінің кең класы (жынысы) және сипаттамасы, оған белгілі бір белгілерді жатқызу. Мүмкіндігінше әр модельдің тән өзгеруі және әр түрлі модельдер мен олардың нұсқалары

арасындағы жүйелік қатынастар байқалады. Басқа «іргелес» микрожүйелердің кейбір модельдері салыстыруға тартылады.

Атаулы типтегі сөйлемдерде статикалық предикат бар: 1) болу предикаты - болуы, болмауы; иелену, иеленуі, тиесілілік предикаты; 2) біліктілік предикаты (ол дәрігер); 3) локализация предикаты (үй бақшада орналасқан).

Бір компоненттен тұратын атаулы сөйлемдер ядролық құрылымдардан тыс қалатын сияқты. Бірақ құрылымдық схемалар тізіміне предикаттары бар / жоқ (бар және бар) «болу» және «болу» семантикасы бар схема кіруі керек. Тува тілінде қолданыстағы істі, қолма-қол объектіні теріске шығару кезінде өзгерту жоқ. Үшінші компоненттің, локализатордың мәртебесі әлі де нақтылауды қажет етеді. Атаулы жай сөйлемдер жүйесінде тақырыптық тақырыбы бар және локализатор-ремасы бар бірнеше екі компонентті модельдер (құрылымдық схемалар) бар. Номиналды предикат сөздермен көрсетілген номиналды компоненттен тұрады *бар* 'есть', *йок* 'нет', *көп* 'много', *аз* 'мало', белгісіз жағдайда зат есіммен (**белгі NNom**), жергілікті жағдайдағы зат есім (NLoc-қазіргі, NDat-өткен шақ-, аффиксі бар зат есім =ники/=нинки (иелік мәні) (гениталды аффикс =*ниң* және сөзжасам аффиксі =ки), бөлшектері бар зат есім -ла / - ле. Номиналды предикат предикативтердің бірнеше түрімен көрсетілген. Бұл рөлде белгісіз жағдайда әр түрлі семантикалық зат есімдер, сондай-ақ формальды және мағыналы қарама-қарсы модельдер құра отырып, сын есімдер мен орналасу локализаторлары бар [10, 39]. Оларды сұрақ есімдіктерінің таңбалары мен тізбектері арқылы ұсынуға болады:

Негізгі модельдер:

{NLoc NNom бар (cop)} - 1) кім/не бар?

Құрылымдық-семантикалық нұсқалар:

{NLoc NNom бар=ы бар}

{NLoc NNom бар=ы=н бар}

{NLoc NNom бар=ы=н=да бар}

{NLoc NNom йок (cop)} - 2) кім/не жоқ?

Құрылымдық-семантикалық нұсқалар:

{NLoc NNom йоғуси}

{NLoc NNom йоғ=y=n=да йок}

Синонимдік қатынастардың тағы бір мысалы – екі реляциялық субъектілер арасындағы туыстық немесе қасиеттік қатынас Орнатылатын (туыстық) қатынастардың семантикасы бар сөйлемдер.

Қарым-қатынас, иелік ету мәні бар модельдер:

{NNom N=ники (cop)},

{NNom NDat NNom (cop)}, {NNom N=лик (cop)}

Салыстыру мәні бар модель:

{NNom N дәк /охшаш (cop)} – кім не сияқты?

Қарым-қатынас моделі: опция көп жағдайда айқын болмаса, өте мөлдір және дәлелденетін болып көрінеді. Алайда, осы бұрышта екі немесе одан да көп формаларды бағалау критерийлері туралы мәселе қалатын жағдайлар аз емес даулы. Міне, біз біреуінде қалғымыз келетін бірнеше жағдай болуы мүмкін.

Тілде жалпы мағынасы мен предикат сипаты бойынша бір-біріне нақты қарама-қарсы бірнеше модельдер болған жағдайлар болуы мүмкін және бұл модельдердің әрқайсысының өзіндік формальды және мағыналы нұсқалары бар. Сонымен қатар, оларды ажырататын мәндер белгілі бір кең категорияда біріктіріледі. Бұл жағдайда біз гипермодель ұғымын қолдануға болады деп санаймыз, ол осы модельдерді модельдік нұсқалардан емес, модельдік мәртебеден айырмай біріктіреді.

Гипермодель **{NLoc NNom бар/йок (cop)}** келесі негізгі модельдерді біріктіреді:

{NLoc NNom бар (cop)}.

{NLoc NNom йок (cop)}.

{NLocNNom көп (cop)}.

Ұсыныс модельдері саласындағы жүйеліліктің бір көрінісі-олардың негізгі формалары мен мағыналарында бір-біріне нақты қарама-қайшы келетін модельдер функционалды түрде жақын нұсқаларды, соның ішінде синонимдік (квази-синонимдік) нұсқаларды бере алады. Мысалы, сөйлемдермен мағынада қол жетімділік жақын жабылады - иелік семантикасы бар ұсыныстар, оларды ажырату әрдайым оңай бола бермейді.

Қорытынды

Осылайша, түркі тілдеріндегі қарапайым сөйлем модельдерін зерттеу синтаксистің өзекті міндеті болып табылады. Модельдерді толық түгендеу, өзгеру мен синонимияның модельаралық процестерін ажырату мәселелері шешілуін күтуде. Олардың шешімі түркі тілдері синтаксисінің осы саласын жүйелі сипаттау міндетін іске асыруға мүмкіндік береді.

Жоғары оқу орындарында оқытылатын - тіл грамматикасы, стилистика пәндерінде және түрлі арнаулы семинарлар мен курстарды жүргізуде пайдалануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдуллаев С. Н. Қазіргі ұйғыр тіліндегі қарапайым сөйлем модельдері. Сібір тілдеріндегі сөйлем. Алматы, 2019. 256 б. 38 бб.
2. Абдуллаев С. Н. Ұйғыр тілінің синтаксисі құрылымы. Алматы: Ғылым, 2019. 240 б. 56 бб.
3. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса. Москва: Наука, 2023. 184 с. С. 80
4. Золотова Г.А. К вопросу об объекте синтаксических исследований //Изв. Сер. лит. и яз. 2019. Т. 38. №1. С.13-23
5. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка. Москва., 2018. 210 стр. С.25
6. Серээдар Н. Ч., Скрибник Е. К., Черемисина М. И. Структурно-семантическая организация предложений наличия, локализации, количества и отсутствия в тюркских языках Южной Сибири. - Новосибирск: НГУ, 2016. 280 с. С.82
7. Абишева А.А. Структура и семантика русских глагольных предложений с обязательным именным компонентом в форме винительного падежа с предлогом: Дис. ... канд. филол. наук. Астана, 2024. 183 с. С.81
8. Цейтлин С.Н. Система синтаксических синонимов (на материале русского языка) // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. Москва., 2019. С.77 – 87
9. Черемисина М. И. Модель (гипермодель) описания действия {N=1 N=4 (N=7) Vtr} // Языки коренных народов Сибири. Новосибирск, 2018. Вып. 4. С.35–60
10. Черемисина М. И. Структура и типология именных предложений. Гуманитарные науки в Сибири. 2018 с. № 4. С. 96–104

Referens liste:

1. Abdullaev S. N. Razirgi uygir tilindegi karapayim soylem modelderi// Sibir tilderindegi soylem. Almati, 2019. 256 b. 38 bb.
2. Abdrllaev S. N. Uygir tilinin sintaksisi // kurulimi. Almati: Gilim, 2019. 240 b. 52 bb.
3. Zolotova G.A. Ocherk funkctionalnogo sintaksisa. Moskva: Nauka, 2023. 184 s. 80 b.
4. Zolotova G. A. K voprosu ob ob'ekte sintaksicheskikh issledovaniy. Izv. Ser. Lit. i yaz. 2019. T. 38. №1. S. 13-23
5. Lomtev T.P. Osnovy sintaksisa sovremennogo russkogo yazyka. Moskva, 2018. 210 s. S. 25

6. Sereeder N.Ch., Skribnik E.K., Cheremisina M.I. Strukturno-semanticheskaya organizatsiya predlozheniy nalichiya, lokalizatsii, kolichestva i otsutstviya v tuykskih yazykah Yuznoi Sibiri Novosibirsk: NGU, 2016. 280 s. S.82

7. Abysheva A.A. Struktura i semantika russkih glagolnyh predlozheniy s obyazatelnyim imennym komponentom v forme vinitelnogo padezja s predlogom: dis. ... kand. filol. Nauk. Astana, 2021, 183 s. S.81

8. Tceytlin S.N. Sistema sintaksicheskikh sinonimov. Struktura predlozheniya i slovosochetaniya v indoevropeyskih yazykah. Leningrad, 2019. S.77 – 87

9. Cheremisina M.I. Model (gipermodel) opisaniya deystviya {N=1 N=4 (N=7) Vtr} // Yazyki korennykh narodov Sibiri. Novosibirsk, 2018a, Vyp. 4, pp. 35-60

10. Cheremisina M.I. Struktura i tipologiya imennykh predlozheniy // Gumanitarnyye nauki v Sibiri. 2018, №4, pp. 96-104

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Алиева Гульнара Абдугапбаровна** – «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Зерттеу Университеті. Шымкент, Қазақстан., e-mail: gulnara.alieva@aezov.edu.kz тел.: 7-701-621-06-24

FTAXP:21.82.14

<https://orcid.org/0000-0002-4000-3391>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4136>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5754>

Баймурзаева К.Б., Абдугаппарова Р.М. *, Амандыкова С.Х.

филолог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОЗҚУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

ТАРИХИ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ЛАҚАП ЕСІМДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ, ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ, ТАРИХИЛЫҒЫ

***Автор-корреспондент:** karlagash.baimurzaeva@auezov.edu.kz

Түйін: Мақалада қазақтың лақап есім беру дәстүрі қозғалады. Зерттеуде тарихымыздағы хан-сұлтандар, ел билеген көсемдер, ғұламалардың лақаптары және қазіргі заманғы өнер мен спорттағы өнерпаздардың лақаптары сөз болады. Аталған кезеңдер бойынша тұлғалардың лақап есімдерді пайдалану себептері, қойылу уәждері мен прагматикасы, олардағы дәстүр сабақтастығы айқындалады. Сондай-ақ, лақап есімдердің қоғамдық-саяси мәніне назар аударылады. Жұмыс қазақ антропонимикасының бір тармағы лақап есімдер бөлімі бойынша жаңа ізденістерге жол ашпақ. Ономастика саласындағы этнолингвистикалық, тарихи және фоносемантикалық зерттеулердің жандануына үлес қоспақ. Зерттеуде салыстырмалы-тарихи, сипаттамалы әдістер қолданылды. Тарихи және заманауи лақап есімдердің лексика-семантикалық ұқсастықтары, дәстүр сабақтастығы, тарихилығы айқындалды. Этнонимдер мен табу, эвфемизм сөздерден болған лақаптар лақап есімдердің ерекше бір тобы ретінде сипатталады. Лақап есімдердің шығу тегі тым көнеден бастау алатыны және оның әлеуметтік құрылыстармен тікелей байланысы анықталды. Зерттеу нәтижелері этнография, лингвомәдениеттану және әлеуметтік лингвистикалық зерттеулерде қолданыла алады. Лақап есімдердің әйелдерге қарағанда ер адамдарда көбірек кездесетінін ұлттық діл, сонымен бірге, ұлттық және жалпыадамзаттық қоғамдық құрылыс тұрғысынан түсіндіріледі. Сондай-ақ, қазақтың лақап беру дәстүріндегі жеке тұлғаның және қоғамның рөліне назар аударылады. Лақап есімдердің қоғамдағы орны, қызметі әртүрлі заманалар тұрғысынан салыстырыла айтылады және дамуы сөз болады. Нәтижесінде лақап есім берудегі әр дәуірдің өзіне тән лексика-семантикалық, прагматикалық ерекшелігі мен сабақтастығы айқындалды.

Кілт сөздер: функция, коммуникатив, ономастика, антропонимика, лақап есімдер, кісі есімдері, поэзия, стихия

МРНТИ: 21.82.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

Баймурзаева К.Б., Абдугаппарова Р.М. *, Амандыкова С.Х.

к.филолог.н., старший преподаватель, ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ СХОДСТВО ИСТОРИЧЕСКИХ И СОВРЕМЕННЫХ ПСЕВДОНИМОВ, ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРАДИЦИЙ, ИСТОРИЧНОСТЬ

***Автор-корреспондент:** karlagash.baimurzaeva@auezov.edu.kz

Аннотация: В статье затрагивается традиция присвоения казахских прозвищ. В исследовании будут рассмотрены прозвища ханов-султанов, вождей, ученых, а также прозвища деятелей современного искусства и спорта. По данным этапам определяются причины использования прозвищ, мотивы и прагматика, преемственность традиций. Также уделяется внимание социально-политическому значению прозвищ. Работа откроет путь для новых исследований в области прозвищ, одной из ветвей казахской антропоники. Это будет способствовать возрождению этнолингвистических, исторических и фоносемантических исследований в области ономастики. В исследовании использовались сравнительно-исторические, описательные методы. Выявлены лексико-семантические сходства исторических и современных псевдонимов, преемственность традиций и историчность. Прозвища из этнонимов и табу, эвфемизмов описываются как особая группа прозвищ. Выяснилось, что происхождение прозвищ восходит к древности и напрямую связано с социальными структурами. Результаты исследования могут быть использованы в этнографии, лингвокультурологии и социолингвистических исследованиях. Тот факт, что прозвища встречаются чаще у мужчин, чем у женщин, объясняется национальным менталитетом, а также с точки зрения национальной и общечеловеческой социальной структурой. Также уделяется внимание на роль личности и общества в традиции казахских прозвищ. Сравниваются место и функция прозвищ в обществе с точки зрения разных эпох. В результате были выявлены лексико-семантические, прагматические особенности и преемственность каждой эпохи в прозвищах.

Ключевые слова: функция, коммуникативность, ономастика, антропоники, псевдонимы, человеческие имена, поэзия, спонтанность

IRSTI: 21.82.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

Baymurzayeva K.B., Abdugapparova R.M. *, Amandykova S.Kh.

candidate of philological, senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

LEXICAL AND SEMANTIC SIMILARITY OF HISTORICAL AND MODERN PSEUDONYMS, CONTINUITY OF TRADITIONS, HISTORICITY

***Corresponding author:** karlagash.baimurzaeva@aezov.edu.kz

Abstract: The article touches upon the tradition of assigning Kazakh nicknames. The study will consider the nicknames of the khans-sultans, leaders, scientists, as well as the nick-names of contemporary art and sports figures. According to these stages, the reasons for the use of nicknames, motives and pragmatics, the continuity of traditions are determined. Attention is also paid to the social-political meaning of nicknames. The work will open the way for new research in the field of nicknames, one of the branches of Kazakh anthroponymy. This will contribute to the revival of ethnolinguistic, historical and phonosemantic research in the field of onomastics. The study used comparative historical, descriptive methods. The lexical and semantic similarities of historical and modern nicknames, the continuity of traditions and historicity are revealed. Nicknames from ethnonyms and euphemisms are described as a special group of nicknames. It turned out that the origin of nicknames dates back to antiquity and is directly related to social structures. The research results can be used in ethnography, cultural linguistics and sociolinguistic research. The fact that nicknames are more common among men than among women is explained by the national mentality, as well as from the point of view of the national and human social structure. Attention is also paid to the role of

the individual and society in the tradition of Kazakh nicknames. The place and function of nicknames in society are compared from the point of view of different eras. As a result, the lexico-semantic, pragmatic features and continuity of each era in nicknames were identified.

Key words: function, communication, onomastics, anthroponymy, pseudonyms, human names, poetry, spontaneity

Кіріспе

Тарихымызда лақап есімдердің алатын орны үлкен болған. Халықтың әлеуметік- саяси өмірінің ажырамас бөлігі екені ономаст ғалымдар еңбектерінде айтылады. Көне түріктер - бала кезіне, жасөспірім шағына, ержеткен уағына және есейген кезіне сәйкес түрлі лақаптармен аталып отырған. Көне кезеңдерде лақаптар, қазіргідей, адамдарды бір-бірінен ажырату, ерекшелеу мақсатында ғана емес, олардың қоғамдық орнын көрсету үшін қолданылған. Ал қазіргі таңда лақаптардың бұл қызметі әлсіреген. Яғни мамандық, кәсіп, лауазым атаулары лақап құрамына сирек қосылады. Дегенмен *Балташы Ахмет, Саятшы Ораз, Шопыр Есжан, Әгінт Оспан т.б.* кездеседі, ал профессор *Серік, академик Ербол, директор Нұрлан* сынды ғылыми атақ, лауазымдар лақап бола алмайды. Осыған дейін лақап есімдердің тарихи байланысына, олардың сабақтастығына жеткілікті деңгейде назар аударылмай келді. Сондай-ақ, олардың қоғамдық-саяси мәні де жан-жақты талдауды қажет етеді. Көркем шығармаларда, ауыз әдебиеті мен фольклорда, күнделікті өмірде лақап есімдер көптеп кездеседі. Олардың көркемдігі мен бейнелігі, семантикасы біршама айқындалғанмен, оларды ары қарай тереңдету аса маңызды. Тіл біліміндегі жаңа бағыттар тоғысында зерттеу де өзекті мәселе. Өйткені лақап есімдер халық шығармашылығының айрықша бір көрінісі. Сондықтан оларды жан-жақты саралау, құрылымдық, семантикалық, прагматикалық сабақтастығын айқындау – біздің басты мақсатымыз.

Зерттеу мақсаты: Тарихи және заманауи лақап есімдердің лексика-семантикалық ұқсастықтары, дәстүр сабақтастығы, тарихилығы айқындау болып табылады. Тарихи және заманауи лақаптар қоғамдағы орны, қойылу уәжі мен прагматикасы тұрғысынан сипаттау. Ұқсас ономастикалық құбылыстар сараланып, қазақтың лақап есім беру дәстүрін айқындау.

Зерттеудің міндеті: - Лақап есімдердің лексика-семантикалық ұқсастықтарын сипаттау; - Лақап есімдердің дәстүр сабақтастығы тұрғысынан тарихи ерекшеліктерін қарастыру; - Тарихи және заманауи лақаптардың қойылу тарихын қарастыру; - Эмоционалды-экспрессивті сөздер мен көріктеу құралдарының атқаратын қызметін сипаттау;

Материалдармен әдістер

Теориялық талдау

Мақаладағы материалдың негізгі қорын көпке белгілі тұлғалардың лақап есімдері құрайды. Әрбір тарихи және заманауи лақаптардың өзінің қойылу тарихы бар. Ол ұлтқа тән таным мен болмыс ерекшелігінің көрсеткіші. Сондай-ақ лақаптар этномәдени және этнопсихологиялық ерекшеліктермен де байланысты. Жинақталған әрбір лақап есімдер, ең алдымен, семантикалық топтарға жіктеледі. Тарихи және заманауи лақаптар қоғамдағы орны, қойылу уәжі мен прагматикасы тұрғысынан сипатталады. Ұқсас ономастикалық құбылыстар сараланып, қазақтың лақап есім беру дәстүрі айқындалады. Лақап есім беру дәстүрінің даму барысында ұмыт қалған құбылыстар мен әлі күнге сақталып келе жатқан құбылыстар белгілі болады. Нәтижесінде қазақ лақаптарының жалпы бейнесі көрініс табады. Лақап есімдердің бай қорын ауыз әдебиеті мен көркем әдебиеттерден және ел аузынан да мол кездестіреміз. Ертегілердегі *Тоңқылдақ, Шіңкілдек, Таусоғар, Желаяқ, Қаңбақ шал, Тазша, Қара дәу, Көлжұтар (Көлтауысар)* аттары, көркем шығармалардағы *Қабан* (Кенгірбайдың лақабы), *Дарабоз* (Қаракерей Қабанбай), *Телғара* (Абай), ел аузында жиі айтылатын *Қара қыз, Қортық, Суайт, Қазанбас, Бартбас* т.б. аттарды айтуымызға болады [1, 41]. Барлық жалқы есімдер сияқты лақап есімдердің де сөздік құрамы жалпы есімдерден тұратыны белгілі. Оның ішінде эмоционалды-экспрессивті сөздер мен көріктеу құралдарының атқаратын қызметі зор. Мәселен, зоонимдерден ауысқан лақап есімдер

жануарлардың ерекше бір белгісімен жақындастырып, ұқсатудан туған. Мысалы, қасқыр – қатыгез, қайсар, аю – үлкен, қомағай, түлкі – қу секілді символдық мәнмен астасып жатады. Бұдан лақап есімдер сөз мағыналарын құбылтып түрлендіретін, тілдік шығармашылықты көрсететін қызықты жұмыс екені білінеді. Эпитеттік айқындаулар жалпы есімдермен қатар жалқы есімдерде де қолданылады. Дей тұрғанмен де екеуінің мақсаты бір, яғни бір затты басқа заттардан немесе бір адамды басқа адамдардан айыру. Мәселен, Атымтай Жомарт, Жиренше шешен, Қаз дауысты Қазыбек, Асан қайғы, Ер Тарғын, Қара қыпшақ Қобыланды, Бұғабай басшы, Жиренше шешен, Орынбай ақын және т.б. А.Байтұрсынұлы осы есімдердегі *қайғы, ер, қара қыпшақ, қаз дауысты, басшы, шешен, ақын* деген сөздердің лақаптау үшін қолданылған айтады [2, 32]. Жиренше шешеннің есімін Ә.Марғұлан, Т.Жанұзақтар жан-жақты түсіндіреді. «Бұрынғы кездегі қария жыраулардың жиренше деп аталуы олардың ылғы жирен атқа мініп, ел аралап, қобыз тартып жүруінен болған, бұл әдет, әсіресе, оғыз, қаңлы, қыпшақ руларының ортасында көбірек орын алған. Халық аузында айтылатын жиренше бір кісінің аты емес, ол үйсін заманынан келе жатқан қария жыраулардың жинақ әрі лақап аты. Жиренше – жирен атты жыраулардың жалпы атауы болуы әбден мүмкін. Өйткені жирен – мал түсін аңғартатын сөз. Ал шешен сөзі сол адамның қара сөзге шеберлігін, тілге ұсталығын көрсеткен [3, 28].

Т.Жанұзақ лақап есімдерді жалған есімдер деп те аталатынын айтады. Ғалымның «Қазақ есімдерінің қысқаша тарихы» атты еңбегінде лақап аттарға тоқталады. Зерттеуде ғалым лақаптардың дереккөзін ауыз әдебиеті, көркем әдебиет және ел арасындағы лақаптар деп үшке бөледі. Лақаптардың этнонимдер арасындада жиі кездесетінін, сондай-ақ, олардың дамуы мен өзгерісінің себебіне тоқталып, мағыналық топтарға жіктейді. Руға байланысты лақаптар қазақ рулары арасында да біраз кездеседі, Мәселен, *қара қыпшақ, қаракесек, семіз найман, шой мойын, сары үйсін, қара қаңлы, қызыл қаңлы, сарыбас, қызылым, жиренім, ақ найман, бура найман, мырза найман, жуанбұт найман*. Т.Жанұзақ кісі есімдеріндегі табу мен эвфемизмді лақап аттардан бөліп көрсетеді. Сонымен бірге олардың формасы жағынан лақап аттарға жақын әрі ұқсас екенін айтады [4, 37-47]. Тек қойылу себебі, мағынасы жағынан ерекшеліктері бар. Осы айтылғандарды ескере отырып, табу, эвфемизм атауларды лақап есімнің бір түрі ретінде де немесе бөлек алып қарастыруға да болатынын аңғарамыз. Ат тергеу – қазақ халқының сыйластығын, келіннің ибалығын көрсететін, оның жаңа ортаға құт әкеліп, сыйлы болып тез сіңісуіне әсер ететін салт. Сондықтан да бұл дәстүрге қазақ қоғамы ерекше мән берген. Сондай-ақ, ат тергеу салты келіндердің шығармашылығын, тапқырлығын көрсетеді. Мысалы, *Бұғабай – Сүзербай, Көжесекбай – Қоян ата, Жамантай – Жайсызтай, Еламан – Халық есен, Асаубай – Тарпаң, Асыл – Бекзат ата*. Г.Байғосынова лақап есімдердің жасалуы туралы теориялық байламында көркем шығармаларда кездесетін лақаптарды көптеп пайдаланады. Көркем туынды авторлары әр лақап есімнің қойылу уәждемесіне түсіндірме беріп отырады. Ғалым метафоралық жолмен жасалған лақаптарға *Шығыс Мадоннасы, Усачев – Тұрсынғали, менің Ақбаян* ным сынды есімдерді келтіреді. Мұнда бір адамның бойындағы айрықша мінезі (келбеті т.б.), келесі бір адамның бойында да кездескендіктен ұқсастып, есімдерін ауыстырып қолданған [5,].

Этнонимдердің лақапқа айналуына, көбіне, екі түрлі себеп ықпал етеді. Біріншісі сол ұлтпен туыстық жақындығының болуы, екінші ондай жақындық жоқ, тек мінезінің сол халыққа ұқсауынан туындап жатады. Мәселен, *қырғыз, кәріс, сарт* сынды лақапқа айналған этнонимдер бар. Ал Г.Ф.Саттаров мұндай лақап есімдерді үш топқа бөліп қарайды. Аталушының шыққан тегі (нағашылары жағынан да) басқа ұлт болса, аталушы сыртқы түр-тұлғасы немесе мінез-құлқымен басқа ұлт өкілін еске түсіргендей жағдайда, аталушының басқа халық арасында ұзақ уақыт болуына байланысты [6, 15].

Неміс Жақып, Кәріс Сәрсенбай, Якут Жанат, Өзбек Жұматай, Қырғыз Руслан, Қалмақ Қайырбек, Қожа Қайрат, Араб Есенәлі, Орыс Раушан мен Қазақ Раушан, «Орыс келін» мен «Қазақ келін» және т.б.

Башқұрт елінде *қазақ* деген лақап атқа ие бір әулет бар екені Г.А.Аширова, және т.б. ғалымдардың «Nicknames in Bashkir» (Башқұрт тіліндегі лақап есімдер) атты мақаласында

айтылады. Олардың ата-бабалары Башқұртстандағы Федоровский ауданындағы қазақтардың ұрпағы болғандықтан, *қазақ* деп аталыпты. *Қазақтар* лақабы отбасы мүшелерінің бәріне телініп, олардың барлығын жинақтап тұратын атауға айналған. Бұдан мақала авторлары башқұрт тіліндегі ұжымдық лақаптар мен этнонимдердің байланыстары тығыз деген байламға келеді [7, 12].

Зимбабве университетінің ғалымы Педзисай Маширидін «More than Mere Linguistic Tricks: The Sociopragmatic Functions of Some Nicknames Used by Shona-speaking People in Harare» мақаласы кейбір лақап есімдердің әлеуметтік-прагматикалық қызметін зерттеуге арналған [8, 24-25]. Зерттеу мәліметтері бір жылдық бақылау мен сұхбаттасу нәтижесінде алынған. Сондай-ақ, лақап есімді қолданушылардың жасы, жынысы, әлеуметтік мәртебесі, мамандығы мен діни ұстанымына назар аударылған. Ғалым өз зерттеуінде шон тіліндегі лақаптардың пайдасын және қарым-қатынастағы құндылығын айқындайды. Мақалада лақап есімдердің қолданылуындағы ерекшеліктерге тоқталады. Нақтырақ айтқанда, лақап есімдер қолданысына қарай әртүрлі болып келеді. Бір топ лақап есімдер күнделікті, әбден қалыптасып кеткендіктен, лақап ретінде қабылданбайды. Мысалы, *Францискадан Франко*, ана тіліміздегі *Сәдуақасстан Сәкен*, *Сейтбатқалдан Секен*, *Жұмаділден Жұмай* шыққан секілді. Яғни осындай ресми аттан пайда болған лақаптар қалыпты жағдайға айналып, лақап ретінде қабылданбай кетеді. Ал құжаттағы есімдері өте сирек қолданылатындықтан, оның айтылуы әлеуметтік маңызды оқиғамен тікелей байланысты болып келеді. Сондықтан жаңа, жасампаз лақап есімдердің қалыпты, күнделікті лақаптарға айналуы үдерісіне назар аудару аса маңызды. Бұлай ажырату бізді лақап есімдерді тілдік өнім ретінде танып, оңай әрі қызық емес істен алыстатып, күрделі, бірақ пайдалы іске бастайтынын айтады.

Нәтижелер мен талқылау

Ел аузында жиі айтылатын: «Сол бір мінезіне бола, халық оны солай атап кеткен» дегендей түсіндірмелерді естіп жатамыз. Сырт көз сыншы демекші, әрқашан өзгенің мінезіндегі, сырт келбетіндегі ерекше белгілерін байқап жүру барлық адамзатқа тән қасиет. Соның тілдегі көрінісінің бірі – лақап есімдер.

Лақап есімдер көбіне ер адамдарда басым болып келеді. Ал әйел адамдарда лақап есім беру сирек. Бұл маңызды әлеуметтік мәселелерді ерлердің атқаруымен тікелей байланысты. Сондай-ақ, қазақ халқы қыз балаларды қадірлеп, оларды тек жақсы сөздермен атаған (Молдақыз, Қарақыз, Сарықыз). Қыз балалардың сырт келбеті, биязы қылығы, даналығы, мінезінің жайдарлығы сынды жағымды қасиеттері назарға іліккен. Мысалы, *Аппақ*, *Балқоңыр*, *Қоңырша*, *Ақ Әлима*, *Ақкемпір*, және т.б. *Ақ* түс атауы ниеті таза, көңілі кең, жайдары адамдарға қатысты қолданылса, *қоңыр* түсі сабырлы, салқынқанды, сыпайы мінезді адамдарға телініп отырады. Т.М.Абдрахманова өзінің қазақ, орыс, неміс тілдеріндегі лақап есімдердің ерекшелігін қарастырған еңбегінде лақаптардың көбіне ер адамдарға қойылатынын айтады. Орыс және неміс тілдері типологиялық белгілері жағынан ұқсас, яғни род категориясының болуымен ерекшеленеді. Ғалымның пікірінше: «Бұл ерекшелік ер адамдар мен әйел адамдардың мінез-құлқына байланысты болуы тиіс. Кез-келген елде әйелдер ермен салыстырғанда жұм-сақ мінезді, нәзік жанды, инабатты болады, сондықтан да әйел адамдарға көп лақап ат қойылмауы керек». Зерттеуде қазақ, орыс және неміс тілдерінде қарастырылған ер адамдардың бейресми есімдері 70 %-ды құраса, ал әйел адамдардың бейресми есімдері 30 %-дық көрсеткішпен айқындалған [9, 38].

Қазақ тіл білімінде лақап есімдердің қойылу себептері, олардың мағыналық топтары жөнінде жоғарыда айтылған Т.Жанұзақ, С.Ә. Рахымберлиналардың зерттеулері белгілі. С.Ә. Рахымберлина «Лақап есімдердің пайда болу себептері» атты мақаласында лақап есімдердің ұлттық ділмен астасып жатқанына көптеген дәлелдер келтіреді. Олар қазақ халқының тарихынан, кәсібі мен әлеуметтік өмірінен мол ақпарат беретініне көз жеткіземіз. Ғалым лақап есімдерді қоюдың төрт себебін атап көрсетеді.

- Аттас адамдарды ажырату үшін (Құлақ Қанат – Мұрт Қанат; Майда Жарылғап – Қайда Жарылғап; Қара Қапар – Сары Қапар; Орыс Раушан – Қазақ Раушан; Күлдір Болат – Шүлдір Болат);

- Қазақ қоғамындағы атын тікелей айтуға тыйым салынған есімдерді ауыстыру мақсатында (Ақжігіт, Молдақыз, Еркебала, Түймеш, Сарықыз);

- Ауырған адамды емдеп, аластау, өміріне төнген қауіптен сақтау үшін (Сәтбектің Қоқым, Бағдаттың Боқыш, Қалқабектің Мысық деп аталуы);

- Тұлғаның ешкімге ұқсамайтын ерекшелігін көрсету мақсатында (Көркем Уәли, Қаз дауысты Қазыбек, Дуалы ауыз Қашаған, Мүйізді Өтеген т.б.).

Ал Т.Жанұзақ лақап есімдерді лексикалық мағынасына қарай алтыға бөледі.

1.Адамның сырт келбеті мен денесіндегі қандай да бір кемістігіне байланысты лақап есімдер: Шұбар, Бұжыр, Шоңмұрын, Алакөз, Көккөз, Жамбас, Қисық, Қарабала, Қазанбас, Шойбас, Майысқақ, Бүкір, Шолақ, Сақау, Сойдақтіс және т.б.

2.Адам бойындағы қасиеттері мен мінез-құлқын сипаттайтын лақап есімдер: Найзағай, Асан қайғы, Қиясбай қисық, Жиренше шешен, Алдар Көсе, Таусоғар.

3.Отбасылық қарым-қатынасты білдіретін лақап есімдер: Біржан, Үшбай, Кішкен- тай, Кенже, Шал, Қарт, Тәте.

4.Адамның шұғылданатын кәсібін білдіретін лақап есімдер: Етікші Ахмет, Ұста Кәрім, Зергер Малбай, Балгер Жанту, Үйші Қали, Оташы Нұрахмет, Саятшы Ораз, Мұғалім Оспан т.б.

5.Адамның қоғамдағы орнын білдіретін лақап есімдер: Мырза Боранбай, Алғазы сұлтан, Сатан батыр.

6.Өсімдік және жануар атауларымен байланысты лақап есімдер: Қошқар, Қасқыр, Аю, Түлкі, Қырғи, Қаршыға, Терек, Майса, Шетен, Жалбыз, Тікен және т.б.

Өткен тарихымызда да өзін таныту, мойындату мақсатында өзін-өзі лақаптау кездесіп отырған. Мәселен, Абылай ханның есімі жекпе-жекте Абылайлап ұрандауынан пайда болғаны, оның шын есімі Әбілмансұр екені көпке белгілі. Шыңғыс ханның есімі де таққа отыруымен тікелей байланысты. Бұндай билікке келумен байланысты ат ауыстыру көне түріктерден келе жатқан ерекше дәстүр. Ол туралы А.С.Аманжол Шу және Талас ескерткіштерінде келесідей есімдер жазылғанынан мәлім етеді. Көне түріктердің ер есімі, шайқастағы есімі, рулық есімі және хан болса таққа отырғаннан кейінгі есімі болатынын айтып өтеді. Ер есімі – *Қара Чор (мерген)*, соғыстағы есімі – *Кар Язмаз (қалт кетпейтін қол мағынасында)*; *Сү Чор* – рулық есім, *Қыйаған* – шайқастық есім; *ҚұмарЧор*, ер есімі – *Иш Құлы* (құлдың досы) (Аманжолов, 368: 88). Бұл байырғы түріктерде жасаған ерлігіне, рулық тегіне байланысты лақаптау дәстүрі болғанын дәлелдейді. Бұл дәстүр қазақ тарихында өте көнеден келе жатыр. Өйткені көне түріктер кезінен *ер аты* деген түсінік болған. Бұл біз талдап отырған лақап есімдермен сәйкес келеді. Ол да шын есімнің орнын басып, адам өмірінің соңына дейін қолданылған. Сондай-ақ, ер атына (лақапқа) адамның лауазымы қоса тіркесіп отырған. Кейіннен титул мен лақабы оның қоғамдық өмірінің айнымас бір бөлшігіне айналатын. Ғалымдар осы аталғанға сүйеніп, көне түріктер өмір бойы бір ғана атпен жүрмеген, қоғамдық мәртебесіне қарай есімі өзгеріп отырған деген тұжырымға келеді [10, 32].

Әр қойылатын лақаптың өзінің тарихы, астары болады. Мәселен, «Қорқыт Ата» кітабындағы «Байбөрі баласы Бәмсі Байрақ туралы жырда»: «...Ұлың қара ормандай жау ортасына кірер болса, тәңірі оған сәт берсін. Ұлыңның атын «Бамш» деп атап жүр едің, ендігі аты Бәмсі-Байрақ болсын, мінген аты Байшұбар деп аталсын. Менің қойған атым сол, тәңірі оның жұрымын берсін» [11, 52], – деп Қорқыт ата бата береді. *Бәмсі-Байрақ* лақабы ту ұстайтын батыр болсын деген тілектен туғанын және оның бұрынғы атының орнын басқанын байқаймыз. Тарихта Әмір Темірдің *Ақсақ Темір* лақабы да қатар сақталған. Аңыз бойынша шайқастардың бірінде Әмір Темірдің аяғы жаншылып, өмір бойы ауырып, ақсақ болып қалады. Сондықтан да Ақсақ Темір атанған екен.

Лақап есімдер адамның бәрінде бола бермейді. Қазіргі заманда адамдардың басым бөлігі өз есімімен аталады. Яғни, қосымша аттары жоқ, тек бір есімі болады. Лақап есімдер адам өмірінің белгілі бір кезеңінде қойылып, кейіннен қолданылмай қалуы да мүмкін. Өйткені лақап есімдердің айтылу мерзімі көбіне жеке тұлғаның қалауымен тікелей байланысты. Егер де өзіне таңылған лақап адамға жағымсыз болса, көп ұзамай ол есім қолданыстан қалады. Яғни шын атының орнын баса алмай, екіншілік ат ретінде ара-тұра ғана қолданылады немесе мүлде қолданылмайды. Лақап ат – көбіне

халық тарапынан қойылатыны белгілі. Десе де қазіргі күнде өз-өзіне лақап ат қою дәстүрі де кеңінен қолданылады. Әсіресе өнерпаздар мен спортшылар арасында лақап атпен танылу кеңінен етек жайған. Оның ішінде халық аузында тез жатталып, жеңіл айтылуды көздейтіндері де, ырымдап қоятындары да бар. Қазіргі күндегі көпке белгілі тұлғалардың лақап есімдерін төмендегідей топтарға бөлуге болады:

1.Ырым егіп, белгілі бір адамға, затқа т.б. ұқсау ниетінен туған лақаптар: *Бүркіт (Айбек), Шамси (Ахметәлі Баймен), Адам (Дәурен Оразбек), Әміре (Ернар Садырбай), Сұңқар (Арман Оспан), Мұстафа Өзтүрік (Арман Әшім).*

2.Руын лақап атқа айналдырған өнерпаздар: *Нұрлан Албан, Ғаділбек Жанай, Ақылбек Жеменей, Майра Керей (Майра Мұхамедқызы), Абай Бегей (Абай Ниязқұл) Аша Матай (Ақбота Асқар), Найман (Қуат Хамит).*

3.Есімі мен аты-жөнінің қысқартылуы арқылы қойылған лақаптар: *Лидо (Лидия Досалина), Кентал (Талғат Кенжебұлат), Say Mo (Мәлдір), Ayree (Айгерім Рақыш), GGG (Генадий Головкин Генадьевич).*

4.Өзінің ресми есіміне дыбыстық ұқсастығы бар лақаптар: *Луина (Луиза Каринбай), Бибо (Бейбіт Құсайын), Аша Матай (Ақбота Асқар).*

5.Сырт келбеті, табиғи бітіміне қарай қойылған лақаптар: *Қара бала (Нұржан Керменбай).* Фильмдегі, сахнадағы кейіпкерінің аты лақапқа айналған: *Сиситай//С.С.Тау (Айгерім Мергенбай).*

6.Туған жерін лақап ретінде пайдалану: *Әкім Тарази (Әшім Әкім Ұртайұлы), Тұңғышбай әл-Тарази (Тұңғышбай Жаманқұл).*

7.Балалық шақтағы лақаптарын өнердегі лақабы ретінде пайдалану: *Ошоооо (Олжас Жанабек), Айдар Байжан (Ерсінбек Тұрғанбекұлы).* Бұл лақаптарды қоюда ерекшелену, назар аударып, көпшіліктің есінде тез жатталу сынды мақсаттардың бары білініп тұр. Сондай-ақ, аталған өнерпаздар көпшілікке лақап аттарымен танылған- дықтан, шын есімдері тасада қалып қояды. Ал спортшылардың лақаптарында қосымша қарсыласына, жұртшылыққа айбарын сездірту мақсаты бары белгілі [12, 12].

А.Т.Әлиакбарова өзінің диссертациялық жұмысында қазіргі замандағы өнерпаздар лақаптарының құрылысына қарай статистикасын шығарады. Оның ішінде ең жиі қолданылатыны кісі есімі + тегі – 46 % (Қайрат Нұртас, Төреғали Төрелі, Ернар Айдар), өз есімдерін дыбыстық өзгеріске түсірген өнерпаздар – 3,3 % (Луина, Айтжан), ойдан шығарылған лақаптар – 5,9 % құраған (Бүркіт, Диная, Сату, Макеша), латын әріптерімен рәсімделген лақаптар – 20,83 % құрайды [13, 52].

Ғалым докторлық диссертациясында өнерпаздардың сахналық есімдерін (лақаптарын) құрылымы, семантикасы бойынша жіктеп, топтастырады. Олардың жасалуын төмендегідей бірнеше бағыттарын көрсетеді:

1.кісі есімі + тегі (әкесінің аты): *Қайрат Нұртас (Айдарбек Қайрат Нұртасұлы, Төреғали Төрелі (Әлихан Төреғали Төреліұлы).*

2.бүркеншік ат: *Бүркіт (Айбек Сейіт), Диная (Динара Каир), Шамси (Ахметәлі Баймен).*

3.трансформацияланған кісі есімі: *Луина (Луиза Кәрімбаева)* және т.б.

4.бүркеншік тек + кісі есімі, бүркеншік: *Қожағұл Ерболат (Измурзаев Ерболат Итешович)* және т.б.

5.ат + кісі тегі: *Әсия Омарова (Омарова Василия Шыңқожаевна)* және т.б.

6.бүркеншік ат + бүркеншік тек: *Айдар Байжан (Ерсінбек Тұрғанбекұлы)* және т.б.

7.аббревиатура (кісі есімі мен тегі алғашқы буынынан жасалған бүркеншік ат): *Лидо (Лидия Досалина)* және т.б.

8.кісі есімі + ру аты: *Майра Керей, Нұрлан Албан* және т.б.

9.мифтік кейіпкер, апеллатив атаулар, сөз тіркестері: *Қыдыр-ата, Барыс Хан, Қожаназар, Жігер, Сұлжүрек.*

10. латын графикасы негізінде жасалған бүркеншік аттар: *Uoli, Qonyratbay Fat* және т.б. [14].

Біздіңше, бүркеншік есімдердің семантикасында жасыру, бүркемеу мәні болуы тиіс. Ал жұлдыздардың сахналық есімдерінде ондай мән кездеспейді. Өйткені олар өздерін я аты-жөнін жасыруды емес, танымал болуды көздейді. Сондықтан олардағы басты мақсат әйгілену, көзге түсу, есте қалу болғандықтан оларды лақап есімдер қатарына жатқызғанды жөн көреміз.

Қорытынды

Лақап есімдерді қарапайым және жасампаз деп екіге бөлуге болатынын көреміз. Біріншісін, айтқанда адамдар жеке тұлғаның өз атын айтқандай сезінеді, ал екіншісін айтқанда адамдар елең етіп, оның лақап екеніне бірден назар аударады. Алдағы уақытта қазақ лақап есімдер қорын жинақтап, оларды қарапайым және жасампаз деп бөліп қарастыруды жөн көреміз. Сондай-ақ лақап есімдердің бір тобы ретінде табу, эфемизм сөздерді жандандыру, олардың тарихы мен қазіргі беталысын, құрылымдық ерекшеліктерін айқындау этнография, ономастика, этнолингвистика салалары үшін маңызды болмақ. Біздің мақаламызда халық шығармашылығын көрсететін бірқатар лақаптар кездеседі. *Атымтай Жомарт, Жиреніе шемен, Қаз дауысты Қазыбек, Асан қайғы, Бұқабай - Сүзербай, Көжесбай - Қоян ата, Қасқыр, Аю, Түлкі, Қырғи, Қариы-ға, Терек* сынды атаулар бейнелі, әсерлі және ұқсату, салыстырудан туған ерекше лақаптар. Сондай-ақ, осындай атаулар ұлттық дүниетаным мен этнопсихологиядан хабар береді. Әр ұлттың, рудың атаулары жеке адамға телініп лақап болатын жағдайлар да жиі кездесіп жатады.

Бүгінгі қоғамда лақап беру көне заманмен салыстырғанда бәсең. Лақаптардың қоғамдағы мәні мен алатын орны өзгерген. Бағзы заманда әрбір ер-азаматтың үш немесе одан да көп лақабы болған. Ол оның жасына, лауазымына байланысты өзгеріп отырған. Ал қазіргі кезде лақаптардың бұл қызметі әлсіреген. Мәселен, *бала Есбол, оқушы Есбол, студент Есбол, кәсіпкер Есбол, әнші Есбол* т.б. көптеген анықтауыш сөздер қосылу арқылы нақты қай Есбол екенін білуге болады. Яғни қай әлеуметтік кезеңді кешіріп жатқанына байланысты, оларды ажыратуға, нақтылауға болады. Сондықтан мұндай мамандықты, жасын көрсететін сөздер бұрынғы лақаптардың қызметін атқарып отыр. Сондай-ақ, лақап есімдердің азаюына адам аты-жөндерінің үш бөліктен тұруы да өзіндік әсерін тигізіп отыр (Тегі + аты + әкесінің аты). Бұл адамдарды бір-бірінен ажыратуға өз септігін тигізеді.

Ал лақаптардың қойылуы мен прагматикасы, семантикасындағы дәстүр жалғастығын байқаймыз. Өйткені лақап есімдер адам өміріндегі ерекше бір оқиғаға байланысты немесе жақсылыққа ырымдау мақсаттарымен бағзы заманда да, қазір де қойылады. Мұстафа Өзтүрік (Арман Өшім) – Қара Чор (мерген), Тұңғышбай әл-Тарази – Әбу насыр әл-Фараби, Нұрлан Албан – Мұхаммед Хайдар Дулати. Сонымен бірге, қай кезеңде болмасын адамдар лақап арқылы өзінің шыққан тегін, жерін, айбар-сесін, даңқын т.б. сездіріп, арттыруды да көздейді. Мысалы, Абылай хан, Шыңғыс хан, Ақсақ Темір, қазіргі таңдағы Бүркіт (Айбек), Әміре (Ернар Садырбай), Сұңқар (Арман Оспан), Адам (Дәурен Оразбек) т.с.с.

Жоғары оқу орындарында оқытылатын – қазақ диалектологиясы, когнитивті лингвистика пәндерінде және түрлі арнаулы семинарлар мен курстарды жүргізуде пайдалануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. I том. Астана, 1С-Сервис, 2022 ж. 280 б. 40 бб.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аулармалар, зерттеулер. Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С. Алматы. Жазушы, 2021. 230 б. 32 б.
3. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы. Ғылым, 2023, 228 б. 28 б.
4. Саттаров Г.Ф. (1979) Татарская антропонимика и этнолингвистические связи // Советская тюркология. 2022. № 2. С.37-47

5. Gulsiasak Ahatovna Ashirova, Munir Idelovich Karabaev, Gulfira Rifovna Abdullina, Nailya Azamatovna Lasinova and Gulnaz Abdulchakovna Isyangulova. Nicknames in Bashkir (Theoretical Aspects of Studying) Indian Journal of Science and Technology, Vol 9(27), DOI: 10.17485/ijst/2016/v9i27/97691, July 2023

6. Pedzisai Mashiri. Department of African Languages and Literature, University of Zimbabwe. More than Mere Linguistic Tricks: The Sociopragmatic Functions of Some Nicknames Used by Shona-speaking People in Harare. Zambezia. 2004, T31. P.15

7. Абдрахманова Т.М. Қазақ, орыс, неміс тілдеріндегі лақап есімдерінің ерекшелігі. Тілтаным. Алматы, 2024. №4. 310 б. 12 б.

8. Рахымберлина С.Ә. Қазақ тіліндегі бейресми кісі есімдерінің этнолингвистикалық және танымдық сипаты: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. 10.02.02 мамандығы бойынша. Астана. Print Shop. 2009. 23-24 бб.

9. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы, «Мектеп», 2003. 240 б. 38 бб.

10. Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. 186 б. 32 б.

11. Қазақ халқының философиялық мұрасы. Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. Жиырма томдық, 5-том. Астана. Аударма, 2005. 250 б. 52 б.

12. Әлиакбарова А.Т. Жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайдағы замануи қазақ антропонимиясы: трансмиссия, трансформация. Алматы, 2020. 320 б. 12 б.

13. Қазақ есімдерінің анықтамалығы. Алматы. Арыс, 2009. 210 б. 52 б.

14. Жапатова А. Қазақ эстрадасында ерекше есіммен танылғандар [Электронды ресурс] URL: <https://massaget.kz/layfstayl/madeniet/music/59214/> (дата обращения 29.10.2021)

Referens liste:

1. Januzak T. Kazakh onomastikasy. I tom. Astana, IS-Servis, 2022. 280 b. 40 b.

2. Baitursynov A. Shygarmalary: Olender, audarmalar, zertteuler. (Kurast. Sharipov A., Dauitov S.) Almaty: Jazushy, 2021. 230 b. 32 b.

3. Januzakov T. Kazakh esimderinin tarihy. Almaty: Gylym, 2023. 228 b. 28 b.

4. Sattarov G.F Tatarskaya antroponimika i etnolingvisticheskie svyazi // Sovetskaya tyurkologiya. 2022. №2. 37-47 b.

5. Gulsiasak Ahatovna Ashirova, Munir Idelovich Karabaev, Gulfira Rifovna Abdullina, Nailya Azamatovna Lasinova, Gulnaz Abdulchakovna Isyangulova. Nicknames in Bashkir (Theoretical Aspects of Studying). Indian Journal of Science and Technology, Vol. 9(27), DOI: 10.17485/ijst/2016/v9i27/97691.

6. Pedzisai Mashiri. More than Mere Linguistic Tricks: The Sociopragmatic Functions of Some Nicknames Used by Shona-speaking People in Harare. Zambezia, 2004, T31. P.15

7. Abdrahmanova T.M. «Kazakh, orys, nemis tilderindegi laqap esimderinin erekshelegi» // Tiltanyim. Almaty, 2024. №4. 310 b. 12 b.

8. Rahymberlina S.A. Kazakh tilindegi beiresmi kisi esimderinin etnolingvistikalıyq jane tanymdyq sipaty: filol. fyl. kand. fyl. dár. alu ushin diss. avtoreferaty. Astana: Print Shop, 2009. b. 23-24

9. Amanjolov A.S. Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pisma. Almaty: Mektep, 2003. 240 b. 38 b.

10. Mahpirov V.U. Imena dalekih predkov (istochniki formirovaniya i osobennosti funktsionirovaniya drevnetyurkskoi onomastiki). Almaty: Institut vostokovedeniya, 1997. 186 b. 32 b.

11. Kazakh halqynyn filosofiyalyq murasy. Oрта gasyrdagy turki oishyldary. 20 tomдық, 5-tom. Astana: Audarma, 2005. 250 b. 52 b.

12. Aliakbarova A.T. Jana aleumettik-madeni jagdaidagy zamanauı kazakh antroponimiyasi: transmissiya, transformatsiya. Almaty, 2020. 320 b. 12 b.
13. Kazakh esimderinin anyktamalygy. Almaty. Arys, 2009. 210 b. 52
14. Japatoва A. Kazakh estradasynda erekshe esimmen tanylgandar [Elektrondy resurs] URL: <https://massaget.kz/layfstayl/madeniet/music/59214/>

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Баймурзаева Карлагаш Бексеитовна** – «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының ф.ғ.к., аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Зерттеу Университеті. Шымкент, Қазақстан +7 (702) 341-4844, karlagash.baimurzaeva@auezov.edu.kz

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

МРНТИ: 16.21.07

<https://orcid.org/0009-0000-0567-327X>

Хамракулова Ш.А.*

старший преподаватель. Университет Альфраганус. Ташкент, Узбекистан

**КОНЦЕПТ «ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ» КАК МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЯ
КАТЕГОРИЯ В СОВРЕМЕННОЙ НАУЧНОЙ ПАРАДИГМЕ**

***Автор-корреспондент:** Shoiraxonabdullaevna@gmail.com

Аннотация: Статья посвящена анализу концепта «языковая личность» как центральной категории антропоцентрической лингвистики, приобретающей в современной научной парадигме статус междисциплинарного интегратора. В условиях глобализации и цифровизации коммуникации исследование личностных аспектов речевой деятельности требует выхода за рамки узколингвистического подхода. Целью работы является экспликация интегративного потенциала категории «языковая личность» и определение её места в системе гуманитарного знания. Автор ставит задачу проследить эволюцию понятия от классических структурных моделей до современных многомерных интерпретаций. Методологическую основу исследования составили методы теоретического анализа и синтеза научных концепций Ю.Н. Караулова, Г.И. Богина, В.И. Карасика и Е.В. Иванцовой. Применяется системный подход, позволяющий рассмотреть языковую личность на стыке лингвистики, психологии, социологии и лингвокультурологии. В статье обосновано, что языковая личность сегодня выступает «стержневым системообразующим понятием», объединяющим когнитивные, прагматические и этнокультурные характеристики субъекта. Выявлено, что современная научная парадигма смещает фокус с универсальной модели носителя языка на многообразие коммуникативных типов и дискурсивных реализаций личности. Сделан вывод о том, что понятие «языковая личность» окончательно утвердилось в современной науке как фундаментальный междисциплинарный термин, он трансформировался из метафорического обозначения в строгую аналитическую категорию, термин обладает эвристической ценностью: языковая личность сегодня выступает «точкой сборки» для изучения человека в многообразии его проявлений, она позволяет исследовать не только систему языка, но и стоящие за ней ценностные иерархии, когнитивные стратегии и социальные роли, что особенно актуально в эпоху цифровой коммуникации.

Ключевые слова: языковая личность, антропоцентрическая парадигма, междисциплинарность, лингвистика, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, научная интеграция

ГТАХР: 16.21.07

<https://orcid.org/0009-0000-0567-327X>

Хамракулова Ш.А.*

Аға оқытушы, Альфраганус университеті. Ташкент, Өзбекстан

**«ТІЛДІК ТҮЛҒА» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҒЫЛЫМИ
ПАРАДИГМАДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ САНАТ РЕТІНДЕ**

***Автор-корреспондент:** Shoiraxonabdullaevna@gmail.com

Аннотация: Мақала қазіргі заманғы ғылыми парадигмада пәнаралық интегратор мәртебесін алатын антропоцентрикалық лингвистиканың орталық санаты ретінде «тілдік тұлға» тұжырымдамасын талдауға арналған. Жаһандану және коммуникацияны цифрландыру жағдайында сөйлеу әрекетінің жеке аспектілерін зерттеу тар колингвистикалық тәсіл шеңберінен шығуды талап етеді. Жұмыстың мақсаты «тілдік тұлға» санатының интеграциялық әлеуетін экспликациялау және оның гуманитарлық білім жүйесіндегі орнын анықтау болып табылады. Автор ұғымның эволюциясын классикалық құрылымдық үлгілерден қазіргі заманғы көп өлшемді интерпретацияларға дейін қадағалау міндетін қояды. Зерттеудің әдіснамалық негізін Ю.Н.Қараулов, Г.И.Богин, В.И.Карасик және Е.В.Иванцованың теориялық талдау және ғылыми тұжырымдамаларын синтездеу әдістері құрады. Лингвистика, психология, социология және лингвокультурология торабында тілдік тұлғаны қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелі тәсіл қолданылады. М Зерттеудің әдіснамалық негізін Ю.Н.Қараулов, Г.И.Богин, В.И.Карасик және Е.В. Иванцованың теориялық талдау және ғылыми тұжырымдамаларын синтездеу әдістері құрады. Тілдік тұлғаны лингвистика, психология, социология және лингвокультурология торабында қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелі тәсіл қолданылады. Нәтижелері және талқылау: Мақалада тілдік тұлға бүгінгі таңда субъектінің когнитивтік, прагматикалық және этномәдени сипаттамаларын біріктіретін «өзекті жүйе құраушы ұғым» болып табылатыны негізделген. Қазіргі заманғы ғылыми парадигма фокусты тіл ұстаушының әмбебап моделінен коммуникативтік типтер мен тұлғаны дискурсивті іске асырудың алуан түрлілігіне ауыстыратыны анықталды. «Тілдік тұлға» ұғымы қазіргі ғылымда іргелі интердисциплинарлық термин ретінде түпкілікті орныққан, ол метафорикалық белгіден қатаң талдамалық санатқа өзгерген, терминнің эвристикалық құндылығы бар деген қорытынды жасалды: тілдік тұлға бүгінгі күні адамның әртүрлі көріністерін зерделеу үшін «жинау нүктесі» болып табылады, ол тек тіл жүйесін ғана емес, сонымен қатар оның артында тұрған құндылықтар иерархияларын, когнитивтік стратегиялар мен әлеуметтік рөлдерді зерттеуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе цифрлық коммуникация дәуірінде өзекті болып табылады.

Кілт сөздер: Тілдік тұлға, антропоцентрлік парадигма, интердисциплинарлық, лингвистика, лингвокультурология, когнитивтік лингвистика, ғылыми интеграция

IRSTI: 16.21.07

<https://orcid.org/0009-0000-0567-327X>

Khamrakulova Sh.A.

Senior Lecturer, Alfraganus University. Tashkent, Uzbekistan

THE CONCEPT OF «LANGUAGE PERSONALITY» AS AN INTERDISCIPLINARY CATEGORY IN THE MODERN SCIENTIFIC PARADIGM

***Correspondent-author:** Shoiraxonabdullaevna@gmail.com

Abstract: The article is devoted to the analysis of the concept of «language personality» as a central category of anthropocentric linguistics, which acquires the status of an interdisciplinary integrator in the modern scientific paradigm. In the context of globalization and digitalization of communication, the study of the personal aspects of speech activity requires going beyond a narrow linguistic approach. The purpose of the work is to explicate the integrative potential of the category «language personality» and determine its place in the system of humanitarian knowledge. The author sets the task of tracing the evolution of the concept from classical structural models to modern multidimensional interpretations. The methodological basis of the study was the methods of theoretical analysis and synthesis of scientific concepts by Yu.N.Karaulov, G.I.Bogin, V.I.Karasik

and E.V.Ivantsova. A systematic approach is used to consider the linguistic personality at the intersection of linguistics, psychology, sociology and linguoculturology. The article substantiates that the linguistic personality today is the «core system-forming concept» [E.V. Ivantsova), combining the cognitive, pragmatic and ethnocultural characteristics of the subject. It has been revealed that the modern scientific paradigm shifts focus from the universal model of the native speaker to a variety of communicative types and discursive implementations of the individual. It was concluded that the concept of «language personality» was finally established in modern science as a fundamental interdisciplinary term, it transformed from a metaphorical designation into a strict analytical category, the term has heuristic value: language personality today acts as an «assembly point» for studying a person in the variety of his manifestations, it allows you to explore not only the system of language, but also the value hierarchies, cognitive strategies and social roles behind it, which is especially important in the era of digital communication.

Keywords: language personality, anthropocentric paradigm, interdisciplinarity, linguistics, linguoculturology, cognitive linguistics, scientific integration

Введение

Исследуя проблему проявления личности в языке, утверждается мысль, что основополагающей величиной современной науки является человек и данное утверждение на сегодняшний день считается общепризнанным. Языковая личность, то есть человек как носитель языка, значителен тем объектом, который объединяет науки и активно формулируются философами, культурологами, психологами, лингвистами. Еще в прошлом столетии высказывались предположения, что XXI век пройдет под знаком междисциплинарных антропологических исследований. Так, известный психолог В.П. Зинченко называл «антропологизацию» всех научных дисциплин приоритетной задачей текущего столетия. Лингвистика в этом плане не составляет исключения. Тезис о том, что язык «встроен» в жизнь и деятельность человека и не может быть понят без обращения к нему, выражает фундаментальную установку антропоцентрической лингвистики. Данная позиция, подчеркивающая неразрывную связь языка с социальным контекстом, находит широкую поддержку в трудах таких лингвистов, как Р. О. Якобсон, Р. А. Будагов и др. Таким образом новая парадигма рассматривает язык не как независимую от человека систему, а как «антропологический феномен». В этом значении в современной лингвистике выступает феномен языковой личности, приобретающий в науке категориальный статус.

С 90-х гг. XX в. понятие «языковая личность» «...становится стержневым системообразующим филологическим понятием. Большинство исследователей в настоящее время оно оценивается как интегративное, послужившее началом нового этапа в развитии языкознания – антрополилингвистики» [9,15]. Но надо отметить, несмотря на широкую популярность, концепт «языковой личности» сталкивается и с критическими оценками в научной среде. В частности, В.Л. Краев классифицирует данное сочетание как терминологически несостоятельное, полагая, что его использование свидетельствует скорее о периоде «общей неопределенности» в методологии исследования [13,110]. Схожую скептическую позицию занимает В.А. Чудинов. Его аргументация строится на двух ключевых тезисах: 1) Избыточность понятия: типа «масляного масла», так как формирование личности невозможно вне процесса социализации и освоения национального языка. Следовательно, атрибут «языковая» уже имплицитно содержится в самом понятии «личность»; 2) Логическое несоответствие: автор указывает на подмену понятий, отмечая, что индивид оперирует не всем языком в его целостности, а конкретными речевыми формами - возрастными, территориальными или социальными диалектами. [19]

В целом же, использование данного термина в ряде областей научного поиска - лингводидактике и психолингвистике, стилистике художественной речи и лингвокультурологии, коммуникативной лингвистике и лингвоперсонологии - свидетельство

чрезвычайной востребованности обращения к «человеческому фактору» в языке, маркирование антропологического ракурса исследований. Высокая частотность нового термина связывается учеными с его синтетическим потенциалом: он выступает связующим звеном, обеспечивающим междисциплинарность современных исследований человека, интеграцию гуманитарных наук, а внутри лингвистики - интеграцию различных ее областей при изучении рассматриваемого явления.

Материалы и методы

Теоретический анализ

В качестве материала исследования был привлечен широкий спектр научной литературы: от базовых работ, заложивших фундамент теории [Ю.Н. Караулов, Г.И. Богин), до современных трудов, расширяющих междисциплинарные границы рассматриваемого концепта. Применение метода теоретического анализа и синтеза позволило дифференцировать ключевые подходы к пониманию языковой личности в лингвистике, психолингвистике и когнитивистике.

Обращаясь к истокам формирования самого термина, заметим, что интерес к лингвистическому изучению отдельной личности проявился уже давно. Еще в 19-м веке немецкий философ и языковед В. фон Гумбольдт [1767 - 1835), размышляя о соотношении социального и индивидуального в языке, писал о необходимости изучения живой разговорной речи и речи отдельного индивидуума: «Только в речи индивида язык достигает своей окончательной определенности» [7, 84]. В. Гумбольдт признает, что язык не является творением одного человека, а всегда принадлежит целому народу, являясь коллективным творением, но при этом, оставаясь и творением отдельных лиц [7, 318].

В конце XIX - начале XX века в лингвистике было определяющим направление младограмматизма, зародившееся в Германии. Младограмматики [Карл Бругман, Герман Остгоф, Герман Пауль и др.) сфокусировались на изучении отдельного говорящего индивида как творца языка. Они полагали, что язык может существовать только в индивидууме, а не вне его. Младограмматики говорили о важности исследования народных говоров, т.к. они являются живыми языками. Данное направление способствовало развитию диалектологии.

Отрицал существование общенационального языка и русско-польский филолог И.А. Бодуэн де Куртенэ, заявляя о существовании только индивидуальных языков.

В начале XX века младограмматизм подвергся жесткой критике за полное отрицание связи языка с обществом, культурой и историей народа. Ученые все чаще стали говорить о необходимости разграничения языка как явления общественного и речи как продукта деятельности индивида. Именно преодоление этого разрыва между «социальным» и «индивидуальным» стало фундаментом для современных исследований, связывающих социальную сущность языка с языковой личностью через понимание того, что язык, будучи коллективным социальным феноменом, усваивается, реализуется и преобразуется индивидом. Изучение языка в отрыве от его носителя, то есть человека, представляется сейчас невозможным. Особенности культуры, истории, социального устройства того или иного общества находят свое отражение в коллективном и индивидуальном сознании, а, следовательно, в каждом конкретно взятом языке и речи каждого конкретно взятого представителя коллектива.

Рассматривая появление данного понятия, следует отметить его практически одновременное возникновение в работах немецкого лингвиста Й.Л. Вайсгерберга и русского филолога В.В.Виноградова. Несмотря на общность терминологии, исследователи расставляли различные акценты в понимании природы этого феномена.

В своей работе 1927 года Вайсгербер доказывал, что способность человека говорить и выражать мысли формируется под влиянием общества и родного языка, что «...язык представляет собой наиболее всеобщее культурное достояние. Никто не владеет языком

лишь благодаря своей собственной языковой личности; наоборот, это языковое владение вырастает в нем на основе принадлежности к языковому сообществу...» [4,81]. Таким образом, в трактовке Вайсгербера «языковая личность» выступает как производное от национального духа и коллективного языкового сознания.

В русском языкознании упоминание о ЯЛ впервые встречается в работе В.В. Виноградова «О художественной прозе» [1930]. Опираясь на идеи Ф. де Соссюра о разделении языка и речи, Виноградов подчеркивал: чтобы понять социальную природу творчества, нужно изучать «структурные оболочки» личности автора. Ученый несколько раз использует этот термин наряду с понятиями «поэтическая» и «литературная личность», но четкого теоретического определения он ему тогда так и не дал.[5, 91].

Можно заметить, что в обеих работах впервые введенное в научный оборот определение еще не носит строго терминологического характера, ни один из ученых не дает толкования нового понятия.

Термин «языковая личность» закрепился в научной терминологии в 1980-е годы. Развивая идеи В.В.Виноградова, изучением этого феномена занялась целая плеяда исследователей [Г.И.Богин, Ю.Н.Караулов, В.И.Карасик, К.Ф.Седов и др.), что позволило детально описать структуру и функции ЯЛ в современной лингвистике.

В 1980 г. Г.И. Богин в книге «Современная лингводидактика» дал первое определение: «Центральным понятием лингводидактики является языковая личность - человек, рассматриваемый с точки зрения его готовности производить речевые поступки. Языковая личность - тот, кто присваивает язык, то есть тот, для кого язык есть речь. Языковая личность характеризуется не столько тем, что она знает о языке, сколько тем, что она может с языком делать», - писал он. В этой же работе, рассматривая признаки идеальной ЯЛ, он подчеркивает, что «человек обладает родовой способностью быть языковой личностью, но каждый индивид еще должен стать ею» [1,3]. В докторской диссертации Г.И. Богин дополняет понятие, ЯЛ определяется там как «человек, рассматриваемый с точки зрения его готовности производить речевые поступки, создавать и принимать произведения речи» [2, 1].

Немного позднее в книге «Русский язык и языковая личность» [1987] появилось определение Ю.Н. Караулова, объясняющего ЯЛ как «...совокупность [и результат реализации) способностей к созданию и восприятию речевых произведений [текстов), различающихся, а) степенью структурно-языковой сложности, б) глубиной и точностью отражения действительности и в) определенной целевой направленностью» [11, 245]. В этой же монографии автор дает и принципиально другое толкование: «...языковая личность есть личность, выраженная в языке [текстах) и через язык, есть личность, реконструированная в основных своих чертах на базе языковых средств» Оба понятия с некоторыми изменениями в формулировках вошли в энциклопедию «Русский язык» под ред. Ю.Н. Караулова.

ЯЛ в первом значении определена как «наименование комплексного способа описания языковой способности индивида, соединяющего системное представление языка с функциональным анализом текстов», во втором - как «...любой носитель того или иного языка, охарактеризованный на основе анализа произведенных им текстов с точки зрения использования в этих тестах системных средств данного языка для отражения видения им окружающей действительности [картины мира) и для достижения определенных целей в этом мире» [11, 671].

Определения, предложенные основоположниками теории, содержат ключевые положения, которые легли в основу большинства последующих трактовок этого понятия. Опираясь на исследования Е. В. Иванцовой, выделим три ключевых аспекта в определениях языковой личности: родовой компонент, уровень обобщенности объекта и приоритетную область анализа феномена.

Выделенные критерии классификации позволяют глубже взглянуть на структуру существующих дефиниций. Помимо различий в базовых признаках, вариативность

определений ЯЛ обусловлена также различными представлениями о предмете [аспектах] изучения данного феномена. В одних дефинициях эта область толкования совпадает с формулировкой объекта исследования, в других выделена в самостоятельную часть содержательной характеристики рассматриваемого понятия.

Результаты и обсуждение

Систематизировать существующие подходы позволяет концепция Ю.Н. Караулова. В соответствии с выделенными им уровнями абстракции при исследовании ЯЛ различные степени обобщения объекта анализа соотносятся с самостоятельными значениями исходного термина: «Языковая личность - носитель того или иного языка, охарактеризованный на основе анализа произведенных им текстов: а) как индивидуум и автор этих текстов со своим характером, интересами, социальными и психологическими предпочтениями и установками; б) как типовой представитель данной языковой общности и более узкого входящего в нее речевого коллектива, совокупный или усредненный носитель данного языка; в) как представитель вида *homo sapiens* [человек разумный], неотъемлемым свойством которого является использование знаковых систем и прежде всего естественного языка» [11, 104]. При недифференцированном восприятии объекта анализа языковая личность «понимается как индивид или как коллектив, пользующийся языком как базовым каналом коммуникации» [14, 126].

Таким образом, представление о ЯЛ связывается не только с реальным носителем языка, но и с некой моделируемой сущностью, научной абстракцией. Например, Е.В. Ширина рассматривает понятие «языковая личность» как категорию обобщенную, отвлеченную от конкретного исполнителя. Она считает, что «языковая личность - это не паспортизация конкретного лица, а модель совокупной речевой деятельности группы лиц» [22, 276], конкретные же характеристики индивида соотносит с понятием «языкового портрета».

Противопоставление двух форм существования исследуемого феномена признается авторами многих современных работ. Широко распространены термины «коллективная ЯЛ» [некое сообщество людей, говорящих на данном языке] и «индивидуальная ЯЛ» [отдельный представитель этого сообщества]. В.П. Нерознак вслед за Н.С. Трубецким обозначает язык народа и конкретного его представителя как «многочеловеческую [полилектную]» и «частночеловеческую [идиолектную]» ЯЛ [16, 113]. И.И. Сентенберг говорит о совокупной ЯЛ - обобщенном образе носителя данного языка и индивидуальной ЯЛ - конкретном носителе данного языка как двух сторонах одной медали, не существующих друг без друга. А.А. Ворожбитова предлагает использовать термин «коллективная ЯЛ» или «совокупная ЯЛ» применительно к этносу в целом, а при описании социальных групп ввести термин «групповая ЯЛ» [6, 139]. О.Н. Шевченко противопоставляет типовую и индивидуальную ЯЛ. «Типовая языковая личность характеризуется такими свойствами, как абстрактность, эталонность, собирательность, безличность»; в каждом конкретном случае типовая модель реализуется в виде индивидуальной ЯЛ. Индивидуальная ЯЛ совпадает с типовой в базовых характеристиках, но в то же время имеет свои особенности [21, 7].

Как замечает Е.В. Иванцова, закономерное стремление к выявлению обобщающих свойств исследуемых феноменов свойственно любой науке. Однако, несмотря на распространенность, закрепление за термином «языковая личность» значений «типовой представитель языкового сообщества» и «человек говорящий вообще» представляется нежелательным не только в связи с неудобством использования в научной практике многозначных терминов, но и прежде всего вследствие изначального противопоставления исходных понятий «личность» и «коллектив». Попытки устранить полисемию при помощи терминологического обозначения «коллективная ЯЛ» [с его синонимическими аналогами «совокупная», «полилектная», «многочеловеческая» и т.п.] не решают проблему внутренней противоречивости, алогичности номинации обозначаемого явления. Чрезмерно

расширительное употребление термина «языковая личность» отчасти и дань «научной моде», которая так же, как и мода в быту, отражает преломление важных общественных потребностей в массовом сознании. На наш взгляд, перспективы использования термина «языковая личность» связаны с обозначением конкретного носителя языка, с тем определением Ю.Н. Караулова, которое пока осталось почти не замеченным в лингвистике. Близки к нему дефиниции Д.Н. Мурзина «Языковая личность есть индивид, представленный через посредство своего речевого воплощения» [15, 11] и Е.В. Иванцовой [9, 10]. В прочих случаях точнее было бы говорить о ТИПАХ языковых личностей[10].

Упоминание этих авторов позволяет нам обозначить хронологический рубеж: 1) До середины 90-х: Период становления и энтузиазма [Караулов, Богин]; 2) Рубеж 90-х и 2000-х: Период «методологического кризиса» и жесткой критики [Краев, Чудинов), когда термин обвиняли в метафоричности.

3) Современный этап [после 2010-х): Период стабилизации, когда термин окончательно признан междисциплинарным и перестал считаться «несостоятельным».

Как видим, в целом, использование данного термина в ряде областей научного поиска - лингводидактике и психолингвистике, стилистике художественной речи и лингвокультурологии, коммуникативной лингвистике и лингвоперсонологии - свидетельство чрезвычайной востребованности обращения к «человеческому фактору» в языке, маркирование антропологического ракурса исследований. Высокая частотность нового термина связывается учеными с его синтетическим потенциалом: он выступает связующим звеном, обеспечивающим междисциплинарность современных исследований человека, интеграцию гуманитарных наук, а внутри лингвистики - интеграцию различных ее областей при изучении рассматриваемого явления.

Определения, предложенные основоположниками теории, содержат ключевые положения, которые легли в основу большинства последующих трактовок этого понятия. Опираясь на исследования Е. В. Иванцовой, выделим три ключевых аспекта в определениях языковой личности: родовой компонент, уровень обобщенности объекта и приоритетную область анализа феномена [9, 26].

Применение классификации Е. В. Иванцовой к дефинициям ведущих лингвистов позволяет наглядно увидеть междисциплинарную трансформацию понятия [см. таблицу). Рассмотрим некоторые из них, В.И. Карасик: «Языковая личность - это средоточие культурных ценностей, закрепленных в языке и проявляющихся в коммуникативном поведении» [5, с.8]. Дефиниция О.Б.Сиротининой: «Языковая личность - это совокупность индивидуальных особенностей человека, обеспечивающих ему тот или иной уровень владения языком и эффективность речевого общения» [19,4].

Таблица - 1. Таблица сравнительного анализа

Автор	Родовой компонент	Уровень обобщенности	Область анализа
Ю. Н. Караулов	Индивид, Личность	Глобальный [этнос)	Когнитивно-психологическая
В. И. Карасик	Обобщенный образ	Типовой [культура)	Лингвокультурологическая
О. Б. Сиротинина	Совокупность черт	Индивидуальный	Коммуникативно-прагматическая

Так, если в определении В.И. Карасика приоритетной областью выступает культура и трансляция ценностей, то О.Б.Сиротинина смещает фокус на индивидуальные

коммуникативные навыки. Это еще раз подтверждает тезис о том, что содержание термина «языковая личность» напрямую зависит от методологических задач конкретной науки [социолингвистики, культурологии или прагматики).

Выводы и заключение

Проведенный анализ позволяет констатировать, что понятие «языковая личность» окончательно утвердилось в современной науке как фундаментальный междисциплинарный термин. Подводя итоги исследования, можно сформулировать следующие выводы: термин трансформировался из метафорического обозначения в строгую аналитическую категорию, современная наука доказала, что «неопределенность» термина отражала не дефицит научной точности, а процесс формирования новой, антропоцентрической парадигмы; вариативность дефиниций демонстрирует междисциплинарную трансформацию понятия, [по классификации Е.В.Иванцовой) мы убедились, что смещение акцентов - от «обобщенного образа» [В.И.Карасик) к «индивидуальным особенностям» [О. Б. Сиротина) - не создает понятийной полисемии, а, напротив, обеспечивает интеграцию лингвистики с культурологией, психологией и прагматикой; термин обладает эвристической ценностью: языковая личность сегодня выступает «точкой сборки» для изучения человека в многообразии его проявлений, она позволяет исследовать не только систему языка, но и стоящие за ней ценностные иерархии, когнитивные стратегии и социальные роли, что особенно актуально в эпоху цифровой коммуникации.

В конечном итоге, именно междисциплинарный статус языковой личности делает этот термин жизнеспособным. Он остается открытой системой, способной адаптироваться к новым открытиям науки, сохраняя при этом свое концептуальное ядро — идею о неразрывном единстве языка, мышления и человеческой индивидуальности.

Список литературы:

1. Богин Г.И. Современная лингводидактика. Калинин.1980. 61 с. С.1.
2. Богин Г.И. Концепция языковой личности: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Л., 1982. 31 с.
3. Будагов Р. А. Человек и его язык. 2-е изд., расшир. Москва. Изд-во МГУ, 1976.
4. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа: Пер.с нем. 2-е изд., испр. и доп. М.: Едиториал УРСС, 204. 232 с.
5. Виноградов В.В. Избранные труды. О языке художественной прозы. Москва. Наука, 1980. 360 с.
6. Ворожбитова А.А. Теория текста: антропоцентрическое направление: Учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. М.: Высш. шк., 2005. 367 с.
7. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва. Прогресс, 1984. С. 84.
8. Зинченко В. П. Психологическая педагогика. Материалы к курсу лекций. Часть I. Живое Знание. Самара, 1998.
9. Иванцова Е.В. О термине «языковая личность»: Истоки, проблемы, перспективы использования. Вестник Томского государственного университета. Филология №4(12), 2010).
10. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс/ В.И. Карасик. Волгоград. Перемена, 2002. 477с.
11. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва. Наука, 1987. 262 с.
12. Кочеткова Т.В. Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры [обзор] // Вопросы стилистики. Саратов, 1996. Вып. 26. С. 14-24
13. Краев В.Л. Психолингвистика и межкультурное взаимопонимание. Москва. 1991. 350 с.
14. Культура русской речи: Энцикл. слов.-справ. Москва. Флинта: Наука, 2003. 840

15. Мурзин Д.Н. Антропологическая ниша в языковой науке // Лексика, грамматика, текст в свете антропологической лингвистики. Екатеринбург, 1995. С. 11-12.
16. Нерознак В.П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины // Язык. Поэтика. Перевод. М., 1996. С. 112-116.
17. 15. Сентенберг И.И. Языковая личность в коммуникативно-деятельностном аспекте // Языковая личность: проблемы значения и смысла. Волгоград, 1994. С. 14-25.
18. Сиротинина, О.Б. Основные критерии хорошей речи/ О.Б. Сиротинина // Хорошая речь/ под ред. М.Л. Кормилицыной, О.Б. Сиротининой. Саратов: изд-во Саратовского ун-та, 2009. С.16-28.

References liste:

1. Bogin G.I. Sovremennaya lingvodidaktika. Kalinin.1980. 61 s. C.1.
2. Bogin G.I. Kontsepsiya yazykovoy lichnosti: Avtoref. dis. ... d-ra fiolol. nauk. L., 1982. 31 s.
3. Budagov R. A. Chelovek i yego yazyk. 2-ye izd., rasshir. Moskva. Izd-vo MGU, 1976.
4. Vaysgerber Y.L. Rodnoy yazyk i formirovaniye dukha: Per.s nem. 2-ye izd., ispr. i dop. M.: Yeditorial URSS, 204. 232 s.
5. Vinogradov V.V. Izbrannyye trudy. O yazyke khudozhestvennoy prozy. Moskva. Nauka, 1980. 360 s.
6. Vorozhbitova A.A. Teoriya teksta: antropotsentricheskoye napravleniye: Ucheb. posobiye. 2-ye izd., ispr. i dop. M.: Vyssh. shk., 2005. 367 s.
7. Gumboldt V. Izbrannyye trudy po yazykoznaniiyu. Moskva. Progress, 1984. S. 84.
8. Zinchenko V. P. Psikhologicheskaya pedagogika. Materialy k kursu lektsiy. Chast' I. Zhivoye Znaniye. Samara, 1998
9. Ivantsova Ye.V. O termine «yazykovaya lichnost'»: Istoki, problemy, perspektivy ispol'zovaniya. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya №4(12), 2010).
10. Karasik, V.I. YAzykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs/ V.I. Karasik. Volgograd. Peremena, 2002. 477s.
11. Karaulov YU.N. Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'. Moskva. Nauka, 1987. 262 s.
12. Kochetkova T.V. Problema izucheniya yazykovoy lichnosti nositelya elitarnoy rechevoy kul'tury [obzor] // Voprosy stilistiki. Saratov, 1996. Vyp. 26. S. 14-24
13. Krayev V.L. Psikholingvistika i mezhkul'turnoye vzaimoponimaniye. Moskva. 1991. 350 s.
14. Kul'tura russkoy rechi: Entsikl. slov.-sprav. Moskva. Flinta: Nauka, 2003. 840
15. Murzin D.N. Antropologicheskaya nisha v yazykovoy nauke // Leksika, grammatika, tekst v svete antropologicheskoy lingvistiki. Yekaterinburg, 1995. S. 11-12.
16. Neroznak V.P. Lingvisticheskaya personologiya: k opredeleniyu statusa distsipliny // YAzyk. Poetika. Perevod. M., 1996. S. 112-116.
17. Sentenberg I.I. YAzykovaya lichnost' v kommunikativno-deyatelnostnom aspekte // YAzykovaya lichnost': problemy znacheniya i smysla. Volgograd, 1994. S. 14-25.
18. Sirotinina, O.B. Osnovnyye kriterii khoroshey rechi/ O.B. Sirotinina // Khoroshaya rech'/ pod red. M.L. Kormilitsynoy, O.B. Sirotininoy. Saratov: izd-vo Saratovskogo un-ta, 2009. S.16-28.

Сведения об авторе, ответственном за переписку [место работы, номер телефона, электронная почта) Хамракулова Шоира Абдуллаевна - старший преподаватель Центра преподавания языков филологического факультета. Университет Альфраганус, г.Ташкент, Республика Узбекистан. e-mail: Shoiraxonabdullaevna@gmail.com

**ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**

IRSTI: 14.35.09

<https://orcid.org/0009-0006-3791-8626>

Narmatova A.P.*

lecturer, University of Economics and Diplomacy. Tashkent, Uzbekistan
**TEACHING COUNTRY STUDIES THROUGH ART-BASED MATERIALS
IN GERMAN LANGUAGE DEPARTMENTS**

***Correspondent-author:** ayjan@uwed.uz

Abstract: Country studies [Landeskunde) constitute a fundamental component of German language curricula; however, traditional fact-based approaches often fail to develop students' deep sociocultural competence. This article examines the didactic potential of art-based materials - literary texts, films, and visual arts - in teaching country studies within German language departments. Drawing upon M. Byram's model of intercultural communicative competence and C. Altmayer's discursive Landeskunde framework, the study employs a mixed-methods design combining content analysis of curricula, a pedagogical experiment involving 64 students, and qualitative interpretation of student responses. The results demonstrate that systematic integration of art-based materials significantly enhances sociocultural awareness, critical thinking, and intercultural sensitivity. Students exposed to art-based instruction scored 23% higher on cultural interpretation tasks compared to the control group. The findings confirm that art-based approaches foster holistic cultural understanding and offer practical recommendations for curriculum design in German language departments.

Keywords: country studies, German language, sociocultural competence, intercultural communication, teaching methodology, cultural component, educational process

FTAXP: 14.35.09

<https://orcid.org/0009-0006-3791-8626>

Нарматова А.П.*

оқытушы, Экономика және дипломатия университеті. Ташкент, Өзбекстан
**НЕМІС ТІЛІ КАФЕДРАЛАРЫНДА КӨРКЕМ МАТЕРИАЛДАР АРҚЫЛЫ
ЕЛТАНУ ПӘНІН ОҚЫТУ**

***Автор-корреспондент:** ayjan@uwed.uz

Түйін: Елтану [Landeskunde) неміс тілі бағдарламаларының іргелі құрамдас бөлігі болып табылады, алайда мәдени мазмұнды оқытудың дәстүрлі фактологиялық тәсілдері студенттердің терең әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін дамытуға жиі сәтсіздікке ұшырайды. Бұл мақала неміс тілі кафедраларында елтануды оқытуда көркем материалдардың - әдеби мәтіндердің, фильмдердің және бейнелеу өнерінің - дидактикалық әлеуетін зерттейді.

М.Байрамның мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік моделіне және К.Альтмайердің дискурсивтік Landeskunde тұжырымдамасына сүйене отырып, зерттеу аралас әдістемелік дизайнды қолданды: оқу бағдарламаларының мазмұндық талдауы, 64 студентті қамтитын педагогикалық эксперимент және студенттер жауаптарының сапалық интерпретациясы. Нәтижелер көркем материалдарды жүйелі түрде біріктірудің студенттердің әлеуметтік-мәдени хабардарлығын, сыни ойлауын және мәдениетаралық сезімталдығын айтарлықтай арттыратынын көрсетті. Зерттеу нәтижелері көркем тәсілдердің мәдениетті тұтас түсінуді дамытатынын растайды және неміс тілі кафедраларының оқу бағдарламаларын жобалау үшін практикалық ұсыныстар ұсынады.

Кілт сөздер: елтану, неміс тілі, әлеуметтік-мәдени құзыреттілік, мәдениетаралық коммуникация, оқыту әдістемесі, мәдени компонент, білім беру процесі

MPHTI 14.35.09

<https://orcid.org/0009-0006-3791-8626>

Нарматова А.П.*

преподаватель. Университет экономики и дипломатии. Ташкент, Узбекистан

**ПРЕПОДАВАНИЕ СТРАНОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ МАТЕРИАЛОВ
НА КАФЕДРАХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА**

***Автор-корреспондент:** ayjan@uwed.uz

Аннотация: Страноведение [Landeskunde) является фундаментальным компонентом учебных программ по немецкому языку, однако традиционные фактологические подходы к преподаванию культурного содержания зачастую не обеспечивают формирования глубокой социокультурной компетенции студентов. Статья исследует дидактический потенциал художественных материалов - литературных текстов, фильмов и произведений визуального искусства - в обучении страноведению на факультетах немецкого языка в вузах. Опираясь на модель межкультурной коммуникативной компетенции М.Байрама и концепцию дискурсивного Landeskunde К.Альтмайера, исследование использует смешанный методический дизайн, включающий контент-анализ учебных программ, педагогический эксперимент с участием 64 студентов и качественную интерпретацию студенческих ответов. Результаты продемонстрировали, что систематическая интеграция художественных материалов значительно повышает социокультурную осведомлённость, критическое мышление и межкультурную чувствительность студентов. Полученные данные подтверждают, что художественные подходы способствуют формированию целостного понимания культуры и содержат практические рекомендации по проектированию учебных программ для факультетов немецкого языка.

Ключевые слова: страноведение, художественные материалы, социокультурная компетенция, межкультурная коммуникация, методика преподавания, культурный компонент,

Introduction. The teaching of country studies - known in the German didactic tradition as Landeskunde - has undergone substantial transformation over the past three decades. While early approaches to Landeskunde primarily focused on transmitting factual knowledge about the geography, political structure, and history of German-speaking countries [1, 15], contemporary perspectives emphasize the development of intercultural competence and the ability to participate in culturally meaningful discourse [2]. This shift reflects broader changes in foreign language pedagogy, which increasingly views cultural learning not as a supplementary element but as a core objective of language education [3, 42].

Despite these theoretical advances, a significant gap persists between the proclaimed goals of

intercultural education and actual classroom practices in many German language departments. Numerous studies indicate that Landeskunde instruction in higher education contexts remains predominantly information-centered, relying on textbook descriptions and encyclopedic data rather than engaging students in meaningful cultural reflection [4; 5, 173]. This approach, as Kramsch [3] has argued, reduces culture to a collection of observable facts while neglecting its discursive, subjective, and symbolic dimensions.

Art-based materials - including literary texts, films, and works of visual art - represent a promising yet underutilized resource for addressing this pedagogical deficit. Literary works provide access to culturally embedded narratives, value systems, and ways of thinking that cannot be conveyed through informational texts alone [6]. Films offer authentic audiovisual representations of social interactions, everyday life, and historical events in German-speaking countries [7, 20]. Visual art stimulates critical dialogue and enables students to explore cultural symbols, aesthetic traditions, and social commentary through non-verbal modes of communication [8].

The relevance of this topic is further underscored by the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), which explicitly identifies sociocultural knowledge - including knowledge of everyday life, living conditions, interpersonal relations, values, beliefs, and artistic expression - as an essential component of communicative competence [9, 102]. Nevertheless, systematic research on how art-based materials can be effectively integrated into university-level Landeskunde instruction remains limited, particularly in the context of non-European educational settings where German is taught as a foreign language.

The aim of this article is to investigate the didactic potential of art-based materials in teaching country studies within German language departments at the university level. The study addresses the following research questions: [1] What types of art-based materials are most effective for developing sociocultural competence in the context of Landeskunde instruction? [2] How does the integration of literary texts, films, and visual art into country studies curricula affect students' intercultural awareness and critical thinking? [3] What methodological principles should guide the selection and implementation of art-based materials at different proficiency levels?

Several scholars have contributed to the theoretical foundation of this inquiry. Byram's [10] model of intercultural communicative competence (ICC), comprising five *savoirs* — knowledge, attitudes, skills of interpreting and relating, skills of discovery and interaction, and critical cultural awareness - provides a comprehensive framework for defining the educational outcomes of culturally oriented language teaching. Altmayer [2] has advanced the concept of discursive Landeskunde, arguing that cultural learning should focus on enabling students to participate in the discourses of German-speaking societies. Bischof, Kessling, and Krechel [6] proposed a model of integrated Landeskunde that emphasizes the role of literary texts as mediators between linguistic and cultural knowledge. Risager [11] offered a transnational perspective on language and culture pedagogy, challenging the equation of one language with one national culture.

At the same time, opposing viewpoints exist within the scholarly community. Some researchers argue that art-based materials are too complex for lower-proficiency learners and may distract from core linguistic objectives [12, p. 178]. Others question whether the subjective nature of artistic interpretation can yield measurable learning outcomes compatible with standardized assessment frameworks [13]. These concerns warrant careful examination, and the present study seeks to address them through empirical evidence.

Materials and methods

Theoretical Analysis

The theoretical foundation of this study rests on three interrelated conceptual pillars: the evolution of Landeskunde as a didactic domain, models of intercultural communicative competence, and the pedagogical rationale for incorporating art-based materials into foreign language education.

The concept of Landeskunde has a long history within German-language didactics. Schweiger [1] traces its development from Realienkunde and Kulturkunde in the pre-war period to the modern discursive approaches that characterize contemporary practice. Traditional cognitive Landeskunde, dominant until the 1980s, treated cultural content as a body of factual knowledge to be transmitted to learners — population statistics, political institutions, geographical features, and historical dates. This approach, while informative, failed to develop learners' ability to engage with the lived experience of culture in its complexity and dynamism [14; 15].

The communicative turn in language teaching during the 1970s-1980s brought about a reorientation toward communicative Landeskunde, which emphasized the functional use of cultural knowledge in communicative situations. Students were expected not merely to know facts about German-speaking countries but to apply this knowledge in contextually appropriate communication. However, this approach still treated culture primarily as background information serving linguistic goals [2].

A more radical paradigm shift occurred with the emergence of intercultural Landeskunde in the 1990s, influenced by Byram's [10] model of ICC. This framework posited that the ultimate goal of culture teaching is to develop an «intercultural speaker» - a person capable of mediating between their own culture and the target culture, recognizing cultural relativity, and engaging empathetically with cultural difference. Byram's five-component model - comprising *savoirs* [knowledge], *savoir être* [attitudes], *savoir comprendre* [skills of interpreting and relating], *savoir apprendre/faire* [skills of discovery and interaction], and *savoir s'engager* [critical cultural awareness] - provided a structured framework for defining and assessing intercultural competence in educational settings [16, 236].

Most recently, Altmayer [2; 17] has proposed the concept of discursive Landeskunde, which draws on cultural studies and discourse analysis to redefine the goals of cultural learning. According to this framework, the aim of Landeskunde is not to transmit a fixed body of cultural knowledge but to enable learners to participate actively in the discourses that constitute the cultural life of German-speaking societies. Cultural meanings, in this view, are not stable entities to be learned but dynamic constructions negotiated through language and social interaction. The pedagogical materials developed within this framework - notably the Mitreden collection [17] - employ authentic texts, videos, and visual media to stimulate critical discussion and reflective engagement with cultural themes.

The four-stage evolution of Landeskunde - from cognitive to communicative, intercultural, and discursive paradigms - is schematically represented in Figur. 1. Each successive stage does not entirely replace the preceding one but rather expands the scope of cultural learning by adding new dimensions: from factual knowledge acquisition to communicative application, then to empathetic perspective-taking, and finally to active discourse participation.

Figur - 1. Evolution of Landeskunde approaches in German language didactics

The use of art-based materials in foreign language education is grounded in several theoretical traditions. From the perspective of reader-response theory, literary texts are not containers of fixed meaning but sites of active meaning construction, where the reader's cultural background, personal experience, and linguistic competence converge to produce interpretation [18]. This process of negotiating meaning between the text and the reader is inherently intercultural, as it requires the learner to confront perspectives that may differ from their own and to reflect on the assumptions underlying their interpretations.

Film, as a multimodal text combining visual, auditory, and linguistic elements, offers particular advantages for cultural learning. Herrero and Vanderschelden [7] argue that film provides learners with access to authentic language use in its cultural context, including nonverbal communication, social registers, and culturally specific interaction patterns. Corbett [19] emphasizes the capacity of film to develop what he terms «critical intercultural literacies» - the ability to analyze how cultural identities are constructed, represented, and negotiated through visual media. The emotional impact of cinematic narrative, moreover, can foster empathy and personal engagement with cultural themes that purely informational texts cannot achieve [20].

Visual arts - paintings, photographs, graphic works - constitute a distinct category of cultural artifact that engages learners through non-verbal semiotic channels. Research in art-based pedagogy demonstrates that systematic engagement with visual art develops critical thinking skills, including observation, interpretation, evaluation, and flexible thinking [21]. In the context of language education, visual art serves as a catalyst for oral and written production, as students describe, interpret, and discuss images, thereby activating vocabulary, grammatical structures, and discourse strategies in a communicatively meaningful context [22].

Research Methods. This study employed a mixed-methods research design that combined quantitative and qualitative approaches to investigate the effectiveness of art-based materials in teaching Landeskunde within German language departments.

The research was conducted at the Department of German Philology, Uzbek State University of World Languages [Tashkent, Uzbekistan), during the 2023–2024 academic year. The study involved 64 undergraduate students in their second and third years of study, majoring in German

language and literature. All participants had a German language proficiency level between B1 and B2 according to the CEFR scale. The students were randomly assigned to an experimental group [$n = 32$) and a control group [$n = 32$).

The research proceeded in three phases. In the first phase, a content analysis of existing Landeskunde curricula and textbooks used in German language departments of Uzbekistan was conducted to establish the baseline prevalence of art-based materials in current instructional practice. Twenty-three textbooks and six course syllabi were analyzed using a categorical coding framework that classified cultural content according to its source type [informational, literary, cinematic, visual-artistic) and the cognitive level of engagement it required [recognition, comprehension, analysis, evaluation, creation).

In the second phase, a pedagogical experiment was implemented over one academic semester [16 weeks). The experimental group received Landeskunde instruction enriched with systematically selected art-based materials: six literary texts by contemporary German-speaking authors [including short stories by Wladimir Kaminer, Judith Hermann, and Peter Stamm), four feature films and documentaries [including Good Bye, Lenin! directed by W. Becker and Das Leben der Anderen directed by F.H. von Donnersmarck), and twelve works of visual art spanning different periods and styles [from Caspar David Friedrich to Gerhard Richter and Neo Rauch). The control group followed the standard Landeskunde curriculum, which relied primarily on informational texts, statistical data, and textbook descriptions.

Both groups were taught by the same instructor using comparable time allocations [4 academic hours per week). The art-based materials in the experimental group were integrated according to a three-phase instructional model: pre-engagement activities [activating prior knowledge, introducing vocabulary, formulating expectations), engagement activities [guided reading/viewing, analytical tasks, group discussions), and post-engagement activities [written reflections, comparative analyses, creative projects).

In the third phase, data were collected through multiple instruments: [a) a pre-test and post-test of sociocultural competence, comprising 40 items across four dimensions - factual cultural knowledge, cultural interpretation, perspective-taking, and critical cultural reflection; [b) semi-structured interviews with 16 students from the experimental group, conducted after the completion of the experiment; [c) analysis of 128 written student reflections produced during the semester; [d) a student satisfaction questionnaire using a five-point Likert scale. Quantitative data were analyzed using descriptive statistics and independent-samples t-tests. Qualitative data from interviews and written reflections were analyzed using thematic analysis following the protocol outlined by Braun and Clarke [23].

Experimental Part. The pedagogical experiment was designed to test the hypothesis that the systematic integration of art-based materials into Landeskunde instruction leads to measurable improvements in students' sociocultural competence, critical thinking, and intercultural sensitivity. The experiment was structured around six thematic modules, each lasting approximately two and a half weeks and centering on a specific cultural theme relevant to the realities of German-speaking countries.

Module 1, «Identity and Migration», employed Wladimir Kaminer's short story Russendisko as the primary literary text, supplemented by excerpts from the documentary film Almanya: Willkommen in Deutschland. Students analyzed how literary and cinematic narratives construct and problematize questions of cultural identity, belonging, and the experience of migration. Pre-reading activities included a vocabulary brainstorming session on the semantic field of migration and identity, followed by prediction tasks based on the story's title and opening paragraph. During reading, students completed guided interpretation worksheets that directed their attention to culturally specific references, humor, and narrative perspective. Post-reading activities involved group discussions comparing the experiences of migration depicted in the text with students' own understandings and stereotypes.

Module 2, «History and Memory», centered on the film *Das Leben der Anderen* [2006] and visual artworks by Gerhard Richter related to the theme of German reunification. Students examined how artistic media represent historical trauma, state surveillance, and the moral complexities of life under the GDR regime. The film was viewed in segments, with structured analytical tasks following each viewing session. Students were asked to identify cultural markers [clothing, architecture, language registers) that communicated the historical setting and to analyze how the director used cinematic techniques to convey emotional and ideological content.

Module 3, «Everyday Life and Social Norms», utilized excerpts from Judith Hermann's *Sommerhaus*, später alongside photographs by Candida Höfer depicting public spaces in German cities. Students explored the intersection of literary and visual representations of urban life, interpersonal relationships, and social conventions. Analytical tasks focused on identifying implicit cultural norms reflected in characters' behavior and comparing them with the students' own cultural expectations.

Modules 4 through 6 followed a similar structure, addressing the themes of «Environment and Sustainability» [featuring texts by Ilija Trojanow and documentary materials on the *Energiewende*), «Art and Public Space» [using works by the Bauhaus movement and contemporary street art in Berlin), and «Language and Regional Identity» [incorporating dialect poetry and Swiss German-language short films). Each module maintained the three-phase instructional design and integrated all three categories of art-based materials where possible.

Throughout the experiment, students in the experimental group maintained reflective learning journals in which they recorded their responses to the materials, documented shifts in their cultural perceptions, and formulated questions for further investigation. These journals served both as a pedagogical tool for fostering metacognitive awareness and as a data source for qualitative analysis.

Results and Discussion

The content analysis of existing curricula revealed that art-based materials constitute a marginal component of *Landeskunde* instruction in the surveyed German language programs. Of the 23 textbooks examined, only 7 [30.4%) contained literary texts used explicitly for cultural learning purposes, while cinematic materials appeared in 4 textbooks [17.4%) and visual art in only 2 [8.7%). The predominant mode of cultural content delivery remained informational: 78.3% of the *Landeskunde* sections analyzed relied on factual descriptions, statistics, and encyclopedic overviews requiring primarily recognition-level cognitive engagement.

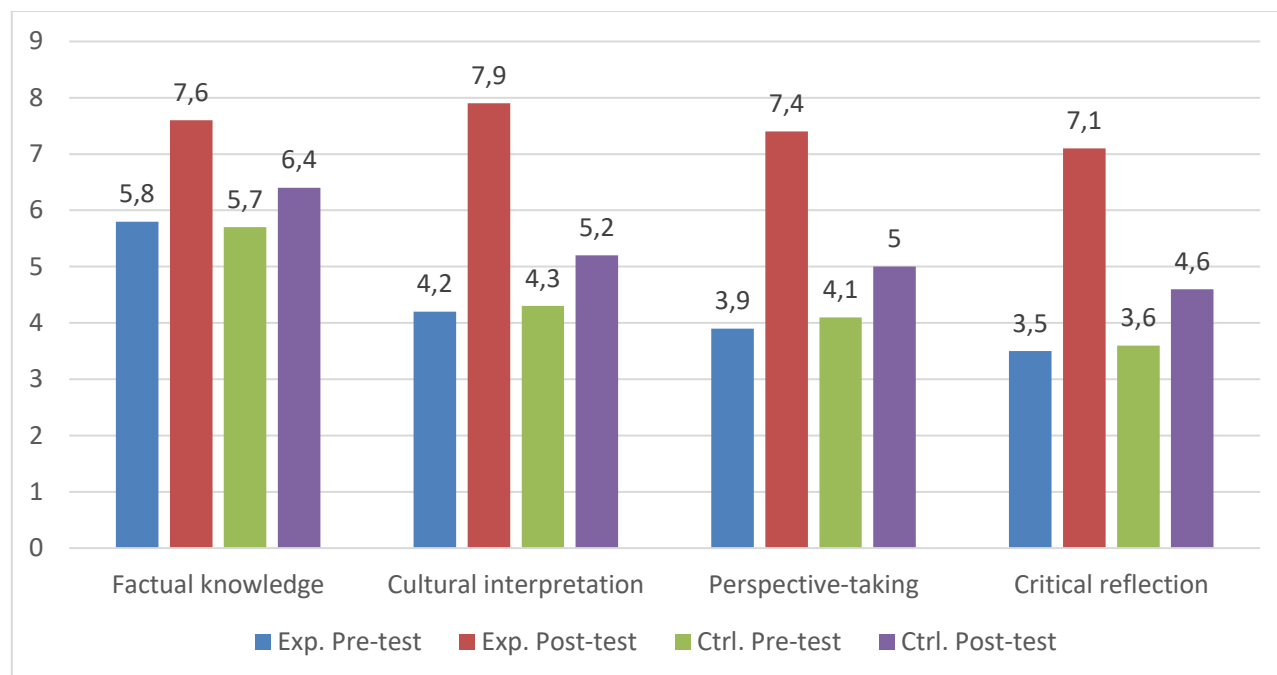
The results of the pedagogical experiment demonstrated statistically significant differences between the experimental and control groups on multiple measures. Table 1 presents the pre-test and post-test mean scores for the four dimensions of sociocultural competence.

Table – 1. Pre-test and post-test results for sociocultural competence [mean scores, max = 10)

Dimension	Exp. Pre-test	Exp. Post-test	Ctrl. Pre-test	Ctrl. Post-test
Factual knowledge	5.8	7.6	5.7	6.4
Cultural interpretation	4.2	7.9	4.3	5.2
Perspective-taking	3.9	7.4	4.1	5.0
Critical reflection	3.5	7.1	3.6	4.6

For a more immediate visual comparison of the pre-test and post-test dynamics across both groups, the same data are presented as a grouped bar chart in Fig. 2. The chart makes especially apparent the divergent trajectories of the experimental and control groups in the higher-order dimensions — cultural interpretation, perspective-taking, and critical reflection — where the

experimental group's post-test scores nearly doubled, while the control group's gains remained modest.

Figur. 2. Pre-test and post-test sociocultural competence scores: experimental vs. control group (max = 10)

As Table 1 indicates, both groups showed comparable baseline levels of sociocultural competence at the pre-test stage [$p > 0.05$ for all dimensions). At the post-test stage, the experimental group demonstrated significantly higher scores across all four dimensions. The most pronounced differences were observed in the dimensions of cultural interpretation [experimental group $M = 7.9$ vs. control group $M = 5.2$; $t(62) = 4.87$, $p < 0.001$] and critical reflection [experimental group $M = 7.1$ vs. control group $M = 4.6$; $t(62) = 4.52$, $p < 0.001$]. The dimension of factual cultural knowledge showed the smallest difference, which is consistent with the expectation that art-based materials primarily enhance higher-order thinking skills rather than factual recall.

These quantitative findings align with the theoretical predictions of Byram's [10] ICC model, which posits that the development of critical cultural awareness (*savoir s'engager*) requires exposure to materials that provoke reflection, challenge assumptions, and invite multiple interpretations - qualities inherent to literary and artistic texts. The results also corroborate Altmayer's [17] argument that cultural learning benefits from engagement with authentic, discourse-laden materials rather than prefabricated informational content.

Qualitative analysis of student interviews and reflective journals revealed several recurring themes. A significant proportion of students in the experimental group [12 out of 16 interviewees, 75%) reported that literary texts had «changed the way they perceived German culture» by introducing perspectives and experiences absent from standard textbooks. One student noted that reading Kaminer's stories provided a more nuanced understanding of the immigrant experience in Germany than any number of statistical reports on migration. Another student emphasized that analyzing Gerhard Richter's paintings alongside the film *Das Leben der Anderen* created a «multi-layered understanding» of German reunification that transcended the chronological account found in their history textbook.

The motivational impact of art-based materials emerged as a prominent theme in student responses. The student satisfaction questionnaire revealed that 87.5% of participants in the

experimental group rated art-based Landeskunde instruction as "interesting" or "very interesting," compared to 56.3% in the control group who gave the same ratings to the standard curriculum. Students particularly valued the opportunity to express and defend their own interpretations, which they perceived as fostering a sense of agency and intellectual ownership over their learning.

The analysis of the three categories of art-based materials yielded differentiated findings regarding their specific contributions. Literary texts were identified as particularly effective for developing empathy and perspective-taking, as they require sustained engagement with individual characters' subjective experiences [6; 24]. Films excelled at conveying the multimodal richness of cultural contexts — nonverbal communication, spatial organization, acoustic environments, and social rituals — that written texts cannot fully capture [7; 19]. Visual artworks proved especially valuable for stimulating analytical discussion, as their openness to interpretation provided a «low-anxiety entry point» for students who might otherwise feel intimidated by the complexity of literary or cinematic analysis [22].

The findings of this study are largely consistent with prior research on art-based approaches in foreign language education. The positive impact of film on intercultural awareness has been documented by Herrero and Vanderschelden [7], Roell [25], and Yue [20], all of whom found that structured film-based activities enhance students' ability to recognize and interpret cultural cues. The effectiveness of literary texts in promoting intercultural reflection has been confirmed by Volkmann [24], who demonstrated that guided literary analysis develops students' capacity to identify ethnocentric perspectives and to construct more nuanced cultural representations. The role of visual art in developing critical thinking has received empirical support from Bowen, Greene, and Kisida [21], whose randomized controlled trial found that museum-based art engagement significantly improved students' analytical and interpretive skills.

It should be noted, however, that the effectiveness of art-based materials is contingent upon appropriate pedagogical scaffolding. Several students in the experimental group initially expressed uncertainty about how to approach literary and artistic texts, indicating that learners accustomed to fact-based instruction may require explicit guidance in developing interpretive strategies. The three-phase instructional model [pre-engagement, engagement, post-engagement] proved essential for structuring students' interaction with the materials and ensuring that the potential for cultural learning was realized rather than remaining latent.

Conclusions

This study has examined the didactic potential of art-based materials in teaching country studies within German language departments and has produced several key findings that contribute to the existing body of knowledge in foreign language pedagogy.

First, the content analysis confirmed that art-based materials remain significantly underrepresented in current Landeskunde curricula and textbooks, despite their acknowledged theoretical value. This gap between theoretical advocacy and instructional reality calls for targeted curriculum reform and teacher training initiatives.

Second, the pedagogical experiment demonstrated that the systematic integration of literary texts, films, and visual artworks into Landeskunde instruction produces measurable improvements in students' sociocultural competence, with the strongest effects observed in the domains of cultural interpretation and critical reflection. These results validate the theoretical proposition that art-based materials engage higher-order cognitive processes that informational texts alone cannot adequately activate.

Third, qualitative data revealed that art-based approaches significantly enhance student motivation and foster a sense of intellectual agency, as learners perceive opportunities for personal interpretation and critical expression as empowering and engaging.

Fourth, the differentiated analysis of the three categories of art-based materials suggests that each type makes a distinct contribution to cultural learning: literary texts develop empathy and

perspective-taking, films convey the multimodal complexity of cultural contexts, and visual artworks stimulate analytical discussion and lower affective barriers to critical engagement.

On the basis of these findings, the following practical recommendations can be formulated for German language departments: [a) Landeskunde curricula should be revised to include a systematic and balanced representation of literary, cinematic, and visual-artistic materials alongside informational content; [b) art-based materials should be selected according to explicit criteria of cultural representativeness, linguistic accessibility, and pedagogical relevance, with differentiation strategies for varying proficiency levels; [c) instructors should employ a structured three-phase instructional model to scaffold students' engagement with art-based materials; [d) teacher training programs should include specific modules on the methodology of art-based cultural teaching.

The limitations of this study include its relatively small sample size, its focus on a single institutional context, and the absence of longitudinal data on the sustainability of the observed effects. Future research should address these limitations through multi-institutional studies with larger samples, longitudinal tracking of intercultural competence development, and comparative investigations across different national and linguistic contexts of German language teaching.

Referens liste:

1. Schweiger H. Konzepte der 'Landeskunde' und des kulturellen Lernens [Понятия «регионоведения» и культурного обучения). Handbuch Deutsch als Fremd- und Zweitsprache. Hrsg. C. Altmayer et al. Berlin. Metzler, 2021, S. 358–375.
2. Altmayer C. Mitreden. Diskursive Landeskunde für Deutsch als Fremd- und Zweitsprache [Дискурсивные региональные исследования немецкого языка как иностранного и второго языка). Stuttgart: Klett, 2016, 136 S.
3. Kramsch C. Context and Culture in Language Teaching [Контекст и культура в преподавании языка). Oxford: Oxford University Press, 1993, 295 p.
4. Wolter A. The Meaning of Landeskunde vs. Cultural Studies [Значение региональных исследований в сравнении с культурологическими исследованиями). Munich: GRIN Verlag, 2011, 24 p.
5. Schutz S. Rezension: Altmayer, Claus (Hrsg.): Mitreden. Diskursive Landeskunde [Как высказать свое мнение. Дискурсивные региональные исследования). Informationen Deutsch als Fremdsprache, 2017, Bd. 44, Nr. 2–3, S. 173–175. doi: 10.1515/infodaf-2017-0011
6. Bischof M., Kessling V., Krechel R. Landeskunde und Literaturdidaktik [Региональные исследования и литературная дидактика). Berlin: Langenscheidt, 1999, 183 S.
7. Herrero C., Vanderschelden I. (Eds.) Using Film and Media in the Language Classroom: Reflections on Research-led Teaching [Использование кино и медиа в преподавании языков: размышления об обучении на основе исследований). Bristol: Multilingual Matters, 2019, 208 p. doi: 10.21832/9781788924498
8. Mouriki A. The Cognitive Dimension of Art: Aesthetic and Educational Value [Когнитивное измерение искусства: эстетическая и образовательная ценность). The International Journal of Learning, 2011, Vol. 18, No. 1, P. 1-12.
9. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment [Общоевропейские рамки компетенций владения иностранными языками: изучение, преподавание, оценка). Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 260 p.
10. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters [Обучение и оценка межкультурной коммуникативной компетентности. Клифдон: Multilingual Matters). 1997, 124 p.
11. Risager K. Language and Culture Pedagogy: From a National to a Transnational Paradigm [Педагогика языка и культуры: от национальной к транснациональной парадигме). Clevedon: Multilingual Matters, 2007, 288 p.

12. Dechert C., Kastner P. Undergraduate Student Interests and the Cultural Content of Textbooks for German [Интересы студентов бакалавриата и культурное содержание учебников немецкого языка]. *Modern Language Journal*, 1989, Vol. 73, No. 2, P. 178–191.
13. Schulz R.A. The Challenge of Assessing Cultural Understanding in the Context of Foreign Language Instruction [Проблема оценки культурного понимания в контексте обучения иностранному языку]. *Foreign Language Annals*, 2007, Vol. 40, No. 1, P. 9–26.
14. Demmig S., Hagi S., Schweiger H. (Hrsg.) DACH-Landeskunde. Theorie - Geschichte – Praxis [Региональные исследования Германии, Австрии и Швейцарии (регион DACH). Теория - История - Практика]. München: Iudicium, 2013, 240 S.
15. Altmayer C. Landeskunde als Kulturwissenschaft. Ein Forschungsprogramm [Региональные исследования как культурологические исследования. Исследовательская программа]. *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache*, 2006, Bd. 32, S. 181–199.
16. Hoff H.E. The Evolution of Intercultural Communicative Competence: Conceptualisations, Critiques and Consequences for 21st Century Classroom Practice [Эволюция межкультурной коммуникативной компетентности: концептуализация, критика и последствия для практики в классе XXI века]. *Intercultural Communication Education*, 2020, Vol. 3, No.2, P. 55-74.
17. Altmayer C. Landeskunde im Globalisierungskontext: Wozu noch Kultur im DaF-Unterricht? Kulturelles Lernen im DaF-/DaZ-Unterricht: Paradigmenwechsel in der Landeskunde [Культурное обучение в преподавании немецкого языка как иностранного/немецкого как второго языка: смена парадигмы в культурологии]. Hrsg. P. Haase, M. Holler. Göttingen: Universitätsverlag, 2017, S. 3–22.
18. Bredella L. Das Verstehen des Anderen. Kulturwissenschaftliche und literaturdidaktische Studien [Понимание другого: культурология и литературная дидактика]. Tübingen: Narr, 2010, 337 S.
19. Corbett J. Film, Culture and Identity: Critical Intercultural Literacies for the Language Classroom [Культура и идентичность: критическая межкультурная грамотность в языковом классе]. *Language and Intercultural Communication*, 2008, Vol.8, No.2, P. 136-154. doi: 10.1080/14708470802271073
20. Yue Y. Use of Foreign Films in Cultivating Intercultural Communicative Competence in ELT - A Case Study [Использование зарубежных фильмов для развития межкультурной коммуникативной компетенции в преподавании английского языка как иностранного — тематическое исследование) *Theory and Practice in Language Studies*, 2019, Vol. 9, No. 2, P. 198–203.
21. Bowen D.H., Greene J.P., Kisida B. Learning to Think Critically: A Visual Art Experiment [Учимся критически мыслить: эксперимент в области визуального искусства) *Educational Researcher*, 2014, Vol. 43, No. 1, P. 37–44.
22. Eisner E.W. The Arts and the Creation of Mind [Искусство и созидание разума]. New Haven: Yale University Press, 2002, 258 p.
23. Braun V., Clarke V. Using Thematic Analysis in Psychology [Применение тематического анализа в психологии]. *Qualitative Research in Psychology*, 2006, Vol. 3, No. 2, P. 77–101. doi: 10.1191/1478088706qp063oa
24. Volkman L. Literary Literacy and Intercultural Competence: Furthering Students' Knowledge, Skills and Attitudes [Литературная грамотность и межкультурная компетентность: углубление знаний, навыков и формирование позитивного отношения у учащихся). *Learning with Literature in the EFL Classroom* / Eds. W. Delanoy, M. Eisenmann, F. Matz. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015, P. 49–66.
25. Roell C. Intercultural Training with Film [Межкультурное обучение с использованием кино) *English Teaching Forum*, 2010, Vol. 48, No. 2, P. 2–9.

Information about the author responsible for the correspondence [place of work, phone number, e-mail]: **Narmatova Ayjan Polatovna** - Lecturer, Department of European and Turkic Languages. University of Economics and Diplomacy. Tashkent, Uzbekistan. e-mail: ayjan@uwed.uz, tel: +99897 7428299

**ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ
ПСИХОЛОГИЯ И ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**

МРНТИ 14.35.09

<https://orcid.org/0000-0001-9722-9175>

Мамадалиев С.Т.*

магистр, преподаватель, ЮКПУ им.Ө.Жәнібеков. Шымкент, Казахстан
**ОРГАНИЗАЦИЯ МОДЕЛИ РАННЕЙ ПОМОЩИ ДЕТЯМ С ОСОБЫМИ
ПОТРЕБНОСТЯМИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

***Автор-корреспондент:** Sanzhar_sherlock@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются организационные модели ранней помощи детям с особыми образовательными потребностями в Республике Казахстан в условиях модернизации системы инклюзивного образования и социальной поддержки семьи. Анализируются нормативно-правовые основания функционирования служб раннего вмешательства, межведомственное взаимодействие организаций здравоохранения, образования и социальной защиты, а также механизмы сопровождения семьи с момента выявления риска нарушений развития. Особое внимание уделяется структуре командной работы специалистов (дефектолог, логопед, психолог, социальный педагог), принципам семейно-ориентированного подхода и индивидуализации коррекционно-развивающих программ. Рассматриваются существующие модели: медицинская, психолого-педагогическая и междисциплинарная, их преимущества и ограничения. Обосновывается необходимость внедрения интегративной модели ранней помощи, основанной на принципах доступности, преемственности и цифрового мониторинга развития ребенка. Сделан вывод о том, что эффективная организация ранней помощи способствует снижению вторичных нарушений, успешной социализации детей и повышению качества жизни семьи.

Ключевые слова: интеграция, доступность образования, социальная защита, стигматизация

ҒТАХР: 14.35.09

<https://orcid.org/0000-0001-9722-9175>

Мамадалиев С.Т.*

магистр, оқытушы, Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЕРЕКШЕ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР
БАЛАЛАРҒА ЕРТЕ КӨМЕК КӨРСЕТУ МОДЕЛІН ҰЙЫМДАСТЫРУ**

***Автор-корреспондент:** Sanzhar_sherlock@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада инклюзивті білім беру және отбасылық әлеуметтік қолдау жүйелерін жаңғырту аясында Қазақстан Республикасындағы ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға ерте араласудың ұйымдастырушылық модельдері қарастырылады. Онда ерте араласу қызметтерінің жұмыс істеуінің нормативтік-құқықтық базасы, денсаулық сақтау, білім беру және әлеуметтік қорғау ұйымдары арасындағы ведомствоаралық ынтымақтастық және даму мүгедектігі қаупі анықталған сәттен бастап отбасыларды қолдау тетіктері талданады. Мамандар (арнайы білім беру мұғалімі, логопед,

психолог және әлеуметтік қызметкер) арасындағы командалық жұмыс құрылымына, отбасына бағытталған тәсіл қағидаттарына және түзету және дамыту бағдарламаларын жекешелендіруге ерекше назар аударылады. Қолданыстағы модельдер - медициналық, психологиялық, педагогикалық және пәнаралық - олардың артықшылықтары мен шектеулерімен бірге қарастырылады. Қолжетімділік, үздіксіздік және бала дамуын цифрлық бақылау қағидаттарына негізделген ерте араласудың интегративті моделінің қажеттілігі негізделеді. Тиімді ерте араласу екінші реттік мүгедектікті азайтады, балалардың сәтті әлеуметтенуіне ықпал етеді және отбасының өмір сүру сапасын жақсартады деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер: интеграция, білім берудің қолжетімділігі, әлеуметтік қорғау, стигматизация.

IRSTI 14.35.09

<https://orcid.org/0000-0001-9722-9175>

Mamadaliyev S.T.*

master, teacher O.Zhanibekov, SKPU. Shymkent, Kazakhstan

ORGANIZING AN EARLY INTERVENTION MODEL FOR CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

***Corresponding-author:** Sanzhar_sherlock@mail.ru

Abstract: This article examines organizational models of early intervention for children with special educational needs in the Republic of Kazakhstan amid the modernization of the inclusive education and family social support systems. It analyzes the regulatory framework for the operation of early intervention services, interdepartmental cooperation between healthcare, education, and social protection organizations, and mechanisms for supporting families from the moment the risk of developmental disabilities is identified. Particular attention is paid to the structure of teamwork among specialists (a special education teacher, a speech therapist, a psychologist, and a social worker), the principles of a family-centered approach, and the individualization of correctional and developmental programs. Existing models—medical, psychological, pedagogical, and interdisciplinary—are considered, along with their advantages and limitations. The need for an integrative model of early intervention based on the principles of accessibility, continuity, and digital monitoring of child development is substantiated. It is concluded that effective early intervention reduces secondary disabilities, promotes successful socialization of children, and improves family quality of life.

Keywords: integration, accessibility of education, social protection, stigmatization

Введение

Во времена коммунистического режима люди с ограниченными возможностями и люди с особыми образовательными потребностями в постсоветских странах относились к одной категории, поэтому часто возникала путаница понятий. Люди с особыми образовательными потребностями, в том числе и с ограниченными возможностями, считались отклонением от «нормы», которое нужно было лечить [1]. Сегодня в отношении детей из этой категории принято употреблять не термин дети с особыми образовательными потребностями, а дети с особыми образовательными потребностями. лица с особыми образовательными потребностями — это недавно возникший и еще не устоявшийся термин, который возникает во всех странах мира в период перехода от унитарного к открытому гражданскому обществу, когда оно осознает необходимость отразить в языке свое меняющееся отношение к детям с нарушениями развития, новое понимание их прав.

Согласно поправкам в Закон Республики Казахстан (РК) от 2021 года «Об образовании», дети с особыми образовательными потребностями - это лица, имеющие постоянную или временную потребность в особых условиях обучения. Если раньше особые потребности были обусловлены только состоянием здоровья, то теперь это позволяет не упускать из виду ни одного ребенка, какими бы ни были его трудности. Это позволяет включать в число обучающихся лиц лиц с особыми образовательными потребностями: дети с отклонениями в развитии, обусловленными психофизическими нарушениями, условно:

–дети с нарушениями зрения, слуха и речи; –дети с нарушениями опорно-двигательного аппарата, интеллекта, поведения; –дети с трудностями в обучении связаны с различными неблагоприятными факторами окружающей среды (включая социальные, экономические, психологические, культурные, языковые и соматические факторы здоровья).

Современное определение «дети с особыми образовательными потребностями» шире, чем «дети с особыми потребностями» и больше соответствует определениям, рекомендованным Организацией экономического сотрудничества и развития. Актуальность статьи обусловлена тем, что в 2019 году, согласно отчету ЮНИСЕФ (Международный детский фонд ООН), в Республике Казахстан проживало 153230 детей с особыми потребностями [2]. В динамике наблюдается рост численности таких детей. Только за последние 7 лет темп прироста составил 2% [3].

Мировые показатели демонстрируют, что эти показатели выше средних [4]. 11 декабря 2008 года Правительством Казахстана была подписана Конвенция о правах лиц с ограниченными возможностями [5]. Сегодня в Республике Казахстан создана прочная законодательная база для оказания ранней помощи детям с особыми потребностями. В качестве помощи детям с особыми потребностями государство предоставляет детям пособия, однако зачастую дети не имеют возможности ими воспользоваться. Законодательство Республики Казахстан гарантирует детям с особыми потребностями права на социальное обеспечение, обеспечение специализированными учреждениями, бесплатное образование и специализированное лечение в медицинских учреждениях. Несмотря на хорошую законодательную базу, по данным ЮНИСЕФ, дети с особыми потребностями продолжают сталкиваться с проблемами в сфере образования, интеграции за пределами образовательных учреждений [2].

Вышеизложенное позволяет сформулировать цель статьи, которая заключается в фиксации особенностей организации и реализации моделей ранней помощи детям с особыми потребностями/особыми образовательными потребностями в Республике Казахстан. Таким образом, объектом исследования являются модели ранней помощи детям с особыми потребностями/особыми образовательными потребностями в Республике Казахстан.

Материалы и методы

Теоретический анализ

В ходе исследования использовались философские и общенаучные методы исследования. В рамках философских методов изучаемые предметы и явления рассматривались комплексно, во всеобщей связи и взаимозависимости, в непрерывном изменении, развитии и в конкретном историческом контексте. Философские методы позволяют качественно определять изменения объекта исследования и фиксировать его динамику. В рамках данной работы зафиксированы особенности реализации моделей ранней помощи детям с особыми потребностями в Казахстане на современном этапе развития страны. Среди общенаучных методов исследования можно выделить теоретические и эмпирические. В рамках данной работы из первой категории использовались следующие методы: анализ, обобщение, классификация и синтез. Методы анализа и обобщения являются основой аналитического метода исследования. Анализ является своего рода логическим приемом по определению понятия. В этом случае данное понятие раскладывается на

составные части по признакам. Поэтому определения становятся более полными и понятными [6].

В данном исследовании для полного определения и обозначения понятие «дети с особыми потребностями» было разделено на составные части, поскольку оно имеет множество определений. Следующим ведущим методом исследования является обобщение – определение общего понятия, отражающего существенные, основные признаки предметов или явлений, то есть установление их общих свойств и отношений [7].

При этом обобщение может выражаться путем подчеркивания не существенных, а любых признаков объекта или явления. С помощью анализа и обобщения рассмотрены и представлены практики оказания ранней помощи детям с особыми потребностями в Казахстане. При формулировании выводов по работе использованы метод синтеза - соединение отдельных сторон, частей объекта исследования в единое целое [8] и метод индукции - движение мысли (познания) от фактов, от отдельных случаев к общему положению [9]. Среди методов эмпирического уровня в рамках данной работы использованы: описание и сравнение. Описание - прием, с помощью которого фиксируются признаки объекта исследования [10]. Сравнение – прием, с помощью которого сопоставляются признаки, присущие двум или нескольким изучаемым объектам. В рамках данного метода устанавливаются различия и общие характеристики указанных объектов [11]. С помощью этих методов описаны и сопоставлены особенности организации и реализации моделей ранней помощи детям с особыми потребностями в Казахстане. Изучение особенностей организации и осуществления ранней помощи детям с особыми потребностями в Республике Казахстан проходило в 4 этапа: 1. теоретическое определение основных понятий статьи, 2. характеристика институциональной структуры для детей с особыми потребностями в Казахстане, а также описание ее функционирования, 3. Описание организации ранней помощи детям с особыми потребностями в Республике Казахстан через государственные программы, проекты и планы, 4. выявление проблем, существующих на сегодняшний день в системе ранней помощи детям с особыми потребностями в Республике Казахстан.

Результаты и обсуждение

В последние годы во многих странах деятельность раннего вмешательства приобрела характер крупного социального проекта, целью которого является оказание систематической и комплексной ранней помощи детям с особыми потребностями. Это объясняется тем, что ранняя коррекционно-развивающая помощь является одним из важнейших условий интеграции детей с особыми потребностями. Понятие «ранняя помощь» связывается не только с возрастом ребенка (только первые годы жизни), но и с понятиями «подготовительная», «предварительная», «опережающая» работа. «Комплексная помощь» подразумевает индивидуально-личностную помощь (коррекционно-педагогическую, психологическую), медицинскую, социальную, с одной стороны, и комплекс мероприятий по диагностике, профилактике и коррекции нарушений развития, с другой стороны. В качестве концептуальных основ данной работы взяты положения А.К. Жалмухамедовой [12]:

-ранний возраст признан наиболее чувствительным для вмешательства и предполагает организацию раннего выявления отклонений в развитии и их коррекции;

-в основе всех моделей программ раннего вмешательства лежит определение текущего уровня развития ребенка на основе сопоставления с нормами развития и разделения развития на зоны: двигательную-когнитивную, языковую, социально-эмоциональную и самообслуживания;

-раннее вмешательство предполагает обследование, диагностику, профилактику и коррекцию нарушений развития, их готовность к дошкольному и школьному образованию;

-коррекционная помощь оказывается комплексно междисциплинарными бригадами специалистов в соответствии с индивидуальными программами развития;

- в этом процессе принимают непосредственное участие родители;
- обязательно оценивается динамика развития детей, проводится мониторинг.

По мнению Р.А. Сулейменовой [13], Г.А. Абасовой и С.А. Айдар [14] ведущими направлениями ранней коррекционно-педагогической помощи детям с особыми потребностями считаются: различные виды и методы скрининга нарушений психофизического развития у детей раннего возраста; принципы и содержание диагностико-консультативной работы и психологического обследования детей раннего возраста; профилактика генетических нарушений; инструменты оценки и мониторинга психофизического развития детей раннего возраста; организационно-методическое обеспечение процесса раннего включения детей с особыми потребностями в образовательный процесс; вариативные формы организации коррекционно-развивающего обучения.

Развитие системы ранней помощи в Республике Казахстан является одним из приоритетных направлений политики в области защиты прав ребенка. Координирующим органом по вопросам инвалидности является Министерство труда и социальной защиты населения Республики Казахстан [15].

Закон Республики Казахстан № 39-III «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» [16] определяет лицо с особыми потребностями, в том числе инвалида, как «лицо, имеющее нарушения здоровья со стойким расстройством функций организма, обусловленным заболеваниями, травмами, их последствиями, дефектами, приводящими к ограничению жизнедеятельности и необходимости его социальной защиты». Этот же закон определяет ребенка с особыми потребностями как «лицо в возрасте до восемнадцати лет, имеющее нарушения здоровья со стойким расстройством функций организма, обусловленным заболеваниями, травмами, их последствиями, дефектами, приводящими к инвалидности и необходимости его социальной защиты». В других законах даны иные определения, например, когда речь идет о медицинских услугах.

Закон Республики Казахстан № 343 «О социальной и медико-педагогической коррекционной помощи детям с ограниченными возможностями» [17] определяет детей с особыми потребностями как «детей в возрасте до восемнадцати лет с физическими и психическими отклонениями, имеющих инвалидность, обусловленную врожденными, наследственными, приобретенными заболеваниями или последствиями травм, подтвержденную в установленном порядке». Исходя из законодательной базы Республики Казахстан, можно отметить, что государственная политика в области социальной защиты детей с особыми потребностями направлена на профилактику, социальную защиту, включая реабилитацию, и интеграцию детей в общество.

Хотя это и является позитивным событием в определении обязанностей государства в отношении лиц/детей с особыми потребностями, это также поднимает несколько вопросов, которые все еще существуют в использовании терминологии, связанной со стигматизацией и изоляцией таких людей/детей. Казахстан, наряду с другими странами СНГ, взял на себя обязательство перейти от медицинской модели к подходу к инвалидности, основанному на правах человека, по социальной модели, изложенной в статье 1 Конвенции о правах инвалидов [5]. С точки зрения законодательства это будет означать пересмотр терминологии с целью освобождения ее от стигматизации и изоляции, изменение или исключение слов «инвалиды» или «дети с особыми потребностями». В этом отношении поможет Международная классификация функционирования, ограничений жизнедеятельности и здоровья [18], которая выступает в качестве руководства для понимания инвалидности с точки зрения социальной модели. В Казахстане защитой детей с особыми потребностями, в том числе детей с ограниченными возможностями, занимаются три основных государственных органа. Министерство здравоохранения Республики Казахстан [19] не несет ответственности за оказание качественной медицинской помощи детям с ограниченными

возможностями. Кроме того, учреждения здравоохранения также несут ответственность за выявление и определение группы инвалидности, начиная с ранних этапов жизни. Для этого создан ранний скрининг развития, включающий обследования с первых дней жизни.

Медицинские учреждения, ответственные за оказание помощи новорожденным (родильные дома), также несут ответственность за заполнение «статистической формы» сразу после рождения ребенка. Эта форма помогает разработать индивидуальный план для каждого ребенка, родившегося с инвалидностью. Одной из первых функций Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан [15] является (раннее) выявление инвалидности. Организации Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан [15] совместно с Министерством здравоохранения Республики Казахстан [19] устанавливают категорию группы инвалидности детей. Следующий аспект, который необходимо решить, - это определение размера детских пособий. Учитывая социально-экономическое положение семьи, принимаются решения о пособиях и виде помощи, в которой нуждается ребенок. Кроме того, создаются индивидуальные планы развития. Эти планы основываются в основном на таких факторах, как вид и тяжесть инвалидности, социальные условия ребенка. Также оценивается потребность в специализированном оборудовании. Для оказания ранней помощи необходимы психолого-педагогические и лечебно-профилактические воздействия. Данный комплекс разрабатывается с учетом особенностей развития ребенка с особыми потребностями и его возрастных особенностей. Обязательное включение родителей в процесс обучения, начиная с первых лет жизни ребенка. В этом случае целесообразен принцип комплексного подхода к оказанию ранней помощи. В рамках такого комплекса осуществляются медицинские, психолого-педагогические мероприятия, подразумевающие организацию определенных видов деятельности, взаимосвязь которых обеспечивает эффективность за счет совокупности действий, направленных на сотрудничество специалистов с семьей ребенка [20].

В Республике Казахстан создан целый комплекс мер в области ранней помощи семьям детей раннего возраста с особыми потребностями и ограниченными возможностями. Он соответствует основным положениям закона, концепции долгосрочного социально-экономического развития, демографической политике, национальной семейной политике, концепции развития ранней помощи. В стране действует Постановление Правительства Республики Казахстан № 326 «Об утверждении Национального плана по обеспечению прав и улучшению качества жизни лиц с ограниченными возможностями в Республике Казахстан до 2025 года» [21]. Ключевой целью документа является развитие инклюзивного общества. Для достижения этой цели государственная политика направлена на создание благоприятной среды для всех уязвимых групп населения в рамках социальной модернизации Казахстана до 2030 года. В Постановлении Правительства Республики Казахстан № 326 «Об утверждении Национального плана по обеспечению прав и повышению качества жизни лиц с ограниченными возможностями в Республике Казахстан до 2025 года» [21] можно выделить следующие основные направления: модернизация общественного сознания; совершенствование социальных услуг; обеспечение занятости; доступность образования; обеспечение доступности социально значимых объектов; профилактика инвалидности.

В рамках Постановления Правительства Республики Казахстан № 326 «Об утверждении Национального плана по обеспечению прав и улучшению качества жизни лиц с ограниченными возможностями в Республике Казахстан до 2025 года» [21] разработан законопроект о социальной защите отдельных категорий граждан. Данный документ предусматривает внесение изменений в более чем 80 нормативных правовых актов и содержит более 10 концептуальных дополнений. Правильно организованная ранняя диагностика и комплексная реабилитация дают детям с особыми потребностями возможность включения в общее образование на более раннем этапе их возрастного развития. Система ранней помощи обеспечивает максимально возможный охват детей с

отклонениями в развитии на ранних этапах онтогенеза и является основой своевременной профилактики вторичных естественных нарушений взаимодействия ребенка с окружающим миром и оптимального включения родителей в работу пенитенциарной системы. Для оказания помощи детям с особыми потребностями и их семьям на раннем этапе в Казахстане создана система ранней психолого-педагогической помощи детям и их семьям. Службы для детей младшего возраста помогают родителям приобретать знания и навыки, необходимые для выявления и развития способностей ребенка и профилактики возможных осложнений, а также оказывают практическую помощь детям и семьям. К основным задачам служб относятся: выявление детей раннего возраста, которым требуется ранняя специальная помощь, методическая помощь педагогам в организации и проведении образовательной работы с детьми раннего возраста с особыми потребностями, квалифицированная помощь семье ребенка с особыми потребностями с раннего возраста, своевременная коррекция и профилактика отклонений в развитии ребенка раннего возраста.

Таким образом, в таких центрах родители занимаются с ребенком под руководством специалистов, усваивают основные элементы образования на определенный период и получают четкие и подробные инструкции по обучению детей в домашних условиях. Кроме того, специалисты работают над выстраиванием взаимоотношений взрослых и детей, самостоятельно выявляя особенности развития на основе диагноза и индивидуальных особенностей ребенка. Специалисты таких центров/служб повышают образовательную компетентность родителей, используя различные формы работы: групповые консультации; круглые столы для родителей и специалистов; консультирование родителей через Интернет; практические психолого-педагогические тренинги; анкетирование; родительские клубы. Инклюзивное образование является важным направлением в организации ранней помощи детям с особыми потребностями. В этом контексте основными приоритетными направлениями являются: обеспечение доступа к образованию детей с особыми образовательными потребностями на всех уровнях образования, разработка и обеспечение участников образовательного процесса учебниками и учебно-методическими материалами, пособиями, повышение квалификации педагогов, работающих с детьми с особыми образовательными потребностями. В результате на 2020 год все условия созданы в 334 школах, что составляет 71%. Во всех районах области функционируют 26 специальных образовательных организаций и 12 инклюзивных классов, в которых обучается более 1300 детей [22].

Самым распространенным из нарушений развития является нарушение речи. Логопедическая работа с ребенком необходима с младенчества, еще в доречевой период его развития, и продолжается в школьные годы. Примечательно, что логопеды Казахстана достаточно активно работают в этом направлении. В настоящее время наблюдается заметный прогресс в развитии логопедии. Обзор исследований за последние 20 лет показал значительные достижения в отечественной дефектологии в части коррекции и развития речи. К этим направлениям относятся ранняя профилактика, выявление и устранение речевых нарушений, подготовка детей с речевыми нарушениями к школе. Другими направлениями являются изучение коррекции речи у казахских детей, использование этнокультурных материалов в логопедии, языковые проблемы логопедии. Кроме того, в обзоре рассматривается логопедическая работа с различными речевыми нарушениями, развитие речи у детей с различными нарушениями, логопедическая инклюзия [23-25].

В казахской дефектологии широко проводятся исследования по коррекции нарушений у глухих и слабослышащих детей. Так, В.В. Боброва и С.Л. Светличная [26] обосновывают необходимость использования инновационных технологий для обследования речи глухих детей - электронной обучающей автоматизированной программы. Дети с патологией зрения лишены зрительного контакта с партнером по общению. Отсутствие невербального общения у лиц с патологией зрения нарушает процесс общения. В силу

особенностей проявления эмоциональных реакций у них наблюдается недоразвитие экспрессивной речи, что выражается в запоздалой вокализации, бедности гуления и спонтанного самостоятельного говорения, позднем появлении лепета, слов, фразовой речи, задержке речевого развития. Дети с умственной отсталостью с сочетанными нарушениями речи составляют обширную группу и являются объектом значительного количества исследований [27]. Система государственной коррекционно-педагогической помощи детям с особыми потребностями в Республике Казахстан состоит из пяти уровней:

-уровень 1 - скрининг нарушений психофизического развития; -уровень 2 - углубленное обследование психофизического развития в психолого-медико-педагогических консультациях; -уровень 4 - коррекционное воздействие; -уровень 5 - научно-методическое сопровождение; -уровень 6 - государственно-правовое сопровождение .

Представляется необходимым выделить способы оказания ранней коррекционно-педагогической помощи детям с особыми потребностями технологическое, научно-информационное и государственно-правовое сопровождение. Способы оказания совпадают с уровнями государственной системы ранней коррекционно-педагогической помощи детям с особыми потребностями, а технологическое сопровождение охватывает первые три (1, 2, 3) уровня (скрининг нарушений психофизического развития, углубленное обследование психофизического развития, коррекционное воздействие). Научно-информационное обеспечение - 4 уровень, государственно-правовое обеспечение - 5 уровень ранней коррекционно-педагогической помощи детям с особыми потребностями. Чрезвычайно высокая распространенность нарушений психофизического развития у детей в Республике Казахстан в сочетании с наибольшей эффективностью ранних коррекционных мероприятий и низким уровнем бюджетного финансирования обуславливает необходимость проведения массового скрининга психофизических отклонений у детей в возрасте от 0 до 3 лет. Такой скрининг должен быть простым, доступным и недорогим, но при этом обеспечивать высокую информативность. Практическая деятельность психолого-медико-педагогического консультирования состоит из двух этапов: углубленного обследования и консультирования, каждый из которых имеет свои особенности. При углубленном обследовании перед специалистами стоит задача выявления всех особенностей и отклонений в развитии ребенка, а также их квалификации в рамках определенного заключения. Целью консультирования семьи ребенка является оптимизация условий, которые семья имеет для содействия ребенку в решении его проблем и более благоприятном психическом развитии.

Главной особенностью коррекционного воздействия является работа с семьей и индивидуальным планом ухода за ребенком. Работа с семьей осуществляется в следующих формах: поддержка семьи (психологическая, информационная), вовлечение ее в разработку индивидуальной программы развития (ИПР), обучение родителей методам коррекции и стимуляции развития, предоставление необходимых материалов. Задачами данного 4-го уровня являются теоретическое осмысление состояния работы с детьми, поиск новых способов оказания коррекционно-педагогической помощи, исправление имеющихся ошибок, решение методических проблем. Вторым важным компонентом 4-го уровня государственной системы является методическое обеспечение ранней коррекционно-педагогической помощи.

Была поставлена задача разработать методические рекомендации по реализации предлагаемой модели и создать методическое обеспечение для каждого уровня государственной системы помощи детям. Эту задачу выполнили все службы Центра САТР [29]. Имеются существенные недостатки в реализации национальной политики в отношении детей с особыми потребностями. Эти недостатки проявляются в том, что слабо учтены особенности работы с детьми с особыми потребностями, отсутствует адресность оказания помощи, отсутствует координация между государственными органами в комплексной организации услуг, существующая система функционирования не согласована с конкретными потребностями детей с особыми потребностями. Наиболее ярко эти недостатки проявляются

в процессе оказания ранней коррекционно-педагогической помощи детям с особыми потребностями. Более того, на примере оказания такой помощи можно формировать предложения по разработке единой государственной политики, которая будет приемлема для всей системы работы с детьми с особыми потребностями.

Согласно исследованиям Р.А. Сулейменовой [13; 29], такие улучшения должны касаться работы государственных органов, системы финансирования и законодательной базы. Основные направления совершенствования деятельности государственных органов закреплены в Постановлении Правительства Республики Казахстан № 815 «О проекте Закона Республики Казахстан «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с особыми потребностями»» [32]. Проект данного Закона был разработан рабочей группой при Министерстве труда и социальной защиты населения Республики Казахстан под научным руководством. Основным разработчиком данного проекта выступил Центр САТР. В настоящее время в Центре САТР работают научные сотрудники, специальные педагоги, воспитатели, психологи, социальные педагоги, врачи (педиатр, психиатр, невропатолог, офтальмолог, отоларинголог-сурдолог, врач лечебной физкультуры), специалисты по развитию двигательных функций - эрготерапевт, специалист по внешним связям, специалисты по компьютерной технике, вспомогательный персонал (всего 132 человека). Необходимо определить государственный орган, который стал бы координатором всех усилий по оказанию помощи детям с особыми образовательными потребностями. Для создания единой государственной системы, проведения единой общегосударственной политики, координации деятельности всех органов и организаций необходимо разработать государственную программу. Основным звеном в системе координации и интеграции помощи детям с особыми образовательными потребностями должны стать социальные службы. Согласно законопроекту, в систему государственных органов социальной защиты и организаций, оказывающих социальные услуги, должен быть включен институт социальных работников. Изложенное свидетельствует о необходимости изменения методологии финансирования лиц с особыми образовательными потребностями, а именно финансирование должно быть адресным. Для этого необходим статистический учет, банк данных, на основе которого будут разрабатываться программы специальных образовательных и социальных услуг, и, конечно, их мониторинг.

Во многих исследованиях говорится об улучшении ситуации с предоставлением ранней помощи детям с особыми потребностями в Республике Казахстан. Однако все еще остается открытым вопрос о проблемах, присутствующих в системе социальной защиты. Семьи с ребенком с особыми потребностями сталкиваются с препятствиями, связанными с доступностью и качеством услуг, ограниченной осведомленностью и информацией, трудностями с процедурами подачи заявлений, социальной стигмой и негативным отношением. Исследование, проведенное ЮНИСЕФ в трех регионах Казахстана, показало, что только 10-15% родителей ребенка с особыми потребностями обращались за социальной помощью или специальными социальными услугами для своих детей. Экономические и социальные условия населения Казахстана значительно улучшились за последние два десятилетия. Тем не менее, расходы Казахстана на социальную защиту ниже, чем в других странах региона. В результате этого охват малообеспеченных и уязвимых групп социальной помощью и специальными социальными услугами в стране остается фрагментарным. Несмотря на недавние позитивные изменения в законодательстве и улучшения в льготах и услугах, до сих пор только 28,6% детей с особыми потребностями зарегистрированы и охвачены специальными социальными услугами. Кроме того, в Казахстане только 3% детей зарегистрированы как дети с ограниченными возможностями и особыми потребностями, тогда как в других странах мира этот показатель составляет 10-15% детей.

Охват специализированными услугами весьма неоднороден, а в некоторых случаях отсутствует. Основной проблемой является нехватка подготовленных кадров в некоторых

областях. Таким образом, можно увидеть, что в повседневной жизни родители детей с особыми потребностями по-прежнему сталкиваются с трудностями. Необходимость развития ранней помощи в Республике Казахстан обусловлена положениями Всеобщей декларации прав человека и Правами ребенка в части создания комфортной и дружелюбной среды для жизни, обеспечения доступности и качества дошкольного образования. Существуют три основные модели организации системы ранней помощи: для одного учреждения, оказывающего услуги ранней помощи. При этом другие организации-участники разрабатывают и внедряют индивидуальные технологии оказания ранней помощи 3-4 организаций (медицинские, образовательные, организации социального обслуживания), сеть служб ранней помощи. В большинстве случаев осуществляется на базе учреждений одного ведомства.

Таким образом, можно сделать вывод, что эффективность ранней помощи детям с особыми потребностями может быть существенно повышена, если она будет осуществляться на ранних этапах онтогенеза, будет создана и функционировать государственная система, будут разработаны и внедрены скрининговые, игровые, информационные технологии и т.д. Правительству Республики Казахстан необходимо обеспечить соблюдение прав и интересов всех детей с ограниченными возможностями и особыми потребностями, их учет на законодательном уровне, реализацию через совместные программы социальной интеграции и материальной помощи. Несмотря на первые позитивные изменения в законодательстве и совершенствование льгот и услуг, пока только 28,6% детей с особыми потребностями охвачены специальными социальными услугами.

Выводы и заключение

В Казахстане развитие системы ранней помощи является одним из приоритетов политики в области защиты прав ребенка. На основании законодательных документов страны понятие ранней помощи определяется как технология поддержки детей раннего возраста (до 7-10 лет) с нарушениями развития (врожденные пороки развития, психоэмоциональные и нервно-психические расстройства, генетические нарушения, инвалидность) или с высоким риском заболевания для обеспечения их оптимального развития и адаптации к жизни в обществе. Оказание ранней помощи координируется хорошо организованной институциональной структурой. В Казахстане защитой детей с особыми потребностями, в том числе детей с ограниченными возможностями, занимаются три основных государственных органа.

Министерство здравоохранения Республики Казахстан несет ответственность за оказание качественной медицинской помощи детям с ограниченными возможностями. Министерство труда и социальной защиты населения Республики Казахстан несет ответственность за установление диагнозов и определение размера детских пособий. Министерство образования и науки Республики Казахстан несет ответственность за предоставление детям соответствующего образования в соответствии с их потребностями. В Республике Казахстан создан целый комплекс мер в области ранней помощи семьям, воспитывающим детей раннего возраста с особыми потребностями и ограниченными возможностями. Среди государственных программ можно выделить Постановление Правительства Республики Казахстан № 326 «Об утверждении Национального плана по обеспечению прав и улучшению качества жизни лиц с ограниченными возможностями в Республике Казахстан до 2025 года», а также множество проектов и инициатив, связанных с инклюзивным образованием. Однако, несмотря на хорошую законодательную базу, дети с особыми потребностями и их семьи по-прежнему сталкиваются со значительными проблемами в получении государственной помощи. Исходя из этого, можно считать необходимость совершенствования системы оказания ранней помощи детям с особыми потребностями. Одним из актуальных направлений является улучшение экономических и

социальных условий жизни.

Список литературы:

1. Fefelov V. There are no disabled people in the USSR! London: Overseas Publications Interchange. 1986. P.18
2. UNICEF - 75% of children with disabilities in Eastern and Central Europe and Central Asia left out of inclusive, quality education; 2019. (ЮНИСЕФ - 75% детей с ограниченными возможностями в Восточной и Центральной Европе и Центральной Азии не имеют доступа к качественному инклюзивному образованию).
3. Mamyrkhanova M. The number of children with disabilities is growing in Kazakhstan; 2019. (Психологическая готовность педагогов России и Казахстана к инклюзивному обучению лиц с ограниченными возможностями здоровья). <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2019-04/v-kazakhstane-rastet-chislo-detey-s-invalidnostyu>.
4. Situation analysis of children with disabilities for the development of an inclusive society in Republic of Kazakhstan; 2014. (Анализ положения детей с ограниченными возможностями в целях развития инклюзивного общества в регионе). <https://www.unicef.org/kazakhstan/en/reports/situation-analysis-children-disabilities-development-inclusive-society>.
5. Convention on the rights of persons with disabilities, (Конвенция о правах инвалидов) 2006. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml.
6. Signoret J-P, Leroy A. Sequential analysis methods. Sprin Ser Reli Eng. 2021; 1:385-408.
7. Kargin VR. Research methodology. S.P.Korolev - Samara State Aerospace University; 2011
8. Sadovsky V.N., Stepin V.S., Goldberg F.I. Synthesis 2021. Available from: <https://gtmarket.ru/concepts/7200>.
9. Aleksandrova NN. Fundamentals of scientific research. Irkutsk State Transport University. 2018.
10. Sabitov RA. Fundamentals of scientific research. Chelyabinsk State University, 2002.
11. Pushkar A.I., Strukova L.V. Fundamentals of scientific research and organization of research activities. Kharkiv National University of Economics, 2012.
12. Zhalmukhamedova A.K. Provision of correctional and developmental assistance to young children with disabilities (experience of the Far abroad). Bul KazNPU Abai. 2015;1(40):36-45.
13. Suleimenova R.A. The system of early correctional assistance to children with disabilities in Kazakhstan: Problems of creation and development. Almaty. Raritet, 2001.
14. Abayeva G.A, Aidar S.A. Analysis of legislation and social support for children with disabilities in early development in European countries. Bul KazNPU Abai. 2017; 1(41):19-23.
15. Ministry of labor and social protection of population of the Republic of Kazakhstan. 2021, 16
16. Law of the Republic of Kazakhstan No. 39-III. On social protection of disabled people in the Republic of Kazakhstan., 2005. Available from: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30008935.
17. Law of the Republic of Kazakhstan No. 343 «On social and medical pedagogical correctional assistance for children with disabilities»; 2002. Available from: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000343>
18. International Classification of Functioning, Disability and Health; 2001. Available from: <http://who-fic.ru/icf/>.
19. Rakhmanina I.N., Syazina N.U., Timasheva L.V. A systematic approach to early integrated care for children with disabilities: Theoretical and applied aspects. Phys Rehab Med. 2020. 2(1): 61-67

20. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No.326. On approval of the National Plan to ensure the rights and improve the quality of life of persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan until 2025. Available from: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000326>.
21. Sulcova J. Barriers to access social assistance for disabled children in Kazakhstan; 2020. Available from: <https://socialprotection.org/discover/blog/barriers-access-social-assistance-disabled-children-kazakhstan>.
22. Darkulova KN. Speech therapy in Kazakhstan: History of formation and current state. In: V.P. Kryuchkov, O.V. Koshcheeva, T.A. Bochkareva (Eds.), Special Education and Socio-Cultural Integration - 2019: The Formation of Communicative and Speech Competence in the Context of Inclusion (pp. 146-153). Saratov: Saratovskiy istochnik; 2019. p. 146-153.
23. Zilgarayeva A, Smailov N, Pavlov S, Mirzakulova S, Alimova M, Kulambayev B, Nurpeissova D. Optical sensor to improve the accuracy of non-invasive blood sugar monitoring. *Indon J Elect Eng Comp Sci*. 2024;34(3):1489-1498.
24. Biliuk I, Shareyko D, Savchenko O, Havrylov S, Fomenko A, Tubaltsev A. Machine Calculation of the Problem of Expansion of the Magnetic Field Measurement Grid. In: Proceedings of the 5th International Conference on Modern Electrical and Energy System, MEES 2023. Kremenchuk: Institute of Electrical and Electronics Engineers; 2023. DOI: 10.1109/MEES61502.2023.1040254
25. Bobrova VV, Svetlichnaya SL. Organization of examination of oral speech of deaf children by means of innovative technologies; 2015. Available from: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/146/6994/>.
26. Biliuk I, Shareyko D, Savchenko O, Havrylov S, Mardziavko V, Fomenko L. Tracking System of a Micromanipulator Based on a Piezoelectric Motor. In: Proceedings of the 5th International Conference on Modern Electrical and Energy System, MEES 2023. Kremenchuk: Institute of Electrical and Electronics Engineers; 2023. DOI: 10.1109/MEES61502.2023.1040237
27. Selvakumar RD, Wu J, Alkaabi AK. Electrohydrodynamic acceleration of charging process in a latent heat thermal energy storage module. *Appl Therm Eng*. 2024;242:122475.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Мамадалиев Санжар Талибжанович** - Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ, «Арнайы педагогика» кафедрасының магистр оқытушысы. Шымкент, Қазақстан. 87016334827; Sanzhar_sherlock@mail.ru

**МАЗМУНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

- 1 **Режепова А.А., Алдабергенова М.К.*** 5
7M01601 - Тарих педагогін даярлау БББ, 2-курс магистранты.
Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан
доктор PhD, доцент м.а. Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан
**ТАРИХ САБАҒЫНДА АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ
ТАҚЫРЫПТАРДЫ ОҚЫТУДА КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТІ ҚОЛДАНУ**

**ЖАЛПЫ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY**

- 2 **Narzullayeva N.I.*** 14
07.00.01 - in «History of Uzbekistan» PhD student,
M.Ulugbek NUUzb. Tashkent, Uzbekistan
**WOMEN INTELLECTUALS AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT
OF LITERATURE IN THE UZBEK SSR (1920s–1930s)**

**ӨЛКЕТАНУ - ДІНТАНУ ЖӘНЕ АНТРОПОЛОГИЯ
КРАЕВЕДЕНИЕ - РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ И АНТРОПОЛОГИЯ
LOCAL HISTORY - RELIGIOUS STUDIES AND ANTHROPOLOGY**

- 3 **Таджиев Х.Х., Шекербек А.М.*** 20
доктор PhD, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент. Қазақстан
АБАЙ ІЛІМІ МЕН ЖӘДИДШІЛДІК ИДЕЯЛАРДЫҢ ӨЗАРА ЫҚПАЛЫ

**ӨЛКЕТАНУ - ӨНЕРТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ - ИСКУССТВОЗНАНИЕ
LOCAL HISTORY - ART STUDIES**

- 4 **Nurmyradov R.*** 30
Senior Lektor, S.Dzhepbayev Arkadag city special art school,
Arkadag, Turkmenistan
АНАЛ И МАСТЕР ОФ ТЕ БАГШЫ ТРАДИТИОН

- 5 **Мұхтар А.А.*, Мәлік М.М., Бейсенбаев С.К.** 40
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
педагогика ғ.д., профессор. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ.
Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ЭТНО СТИЛЬ БАҒЫТЫНДАҒЫ ТРЕНДТЕР МЕН
ПРОЦЕСТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ЖОБАЛАУ**
- ФИЛОСОФИЯ
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY**
- 6 **Спанов М.Ж., Мейманбекқызы М.*** 50
философ. ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ.
Шымкент, Қазақстан
7М02211 - Философия БББ магистранты,
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**КӨШПЕНДІЛЕРДІң ТАБИҒАТ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ
ҚАЗІРГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ САНА**
- ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**
- 7 **Коптаева Г.П., Бекебаева М.О.*** 60
экономика ғ.к., аға оқытушы, «Мирас» университеті.
Шымкент, Қазақстан
экономика ғ.магистрі, аға оқытушы, «Мирас» университеті.
Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫН ӘРТАРАПТАНДЫРУ: МҰНАЙҒА
ТӘУЕЛДІЛІКТІ ТӨМЕНДЕТУДІң ЭКОНОМИКАЛЫҚ
МЕХАНИЗМДЕРІ**
- 8 **Kashkenov N.Zh.*, Aitymbetova A.N., Shakiyeva A.M.** 69
Master's degree in EP7M04140 – Finance, M.Auezov SKRU.
Shymkent, Kazakhstan
Candidate of Economics, Associate Professor. M.Auezov SKRU.
Shymkent, Kazakhstan
doctor PhD, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
**THE IMPACT OF DIGITALIZATION
ON THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN**

**ӘЛЕУМЕТТАНУ
СОЦИОЛОГИЯ
SOCIOLOGY**

- 9 **Дарибаева Р.Д.*, Толегенова К.К., Жақсылыкова Д.М.** 78
педагогика ғ.к. доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ОСАЛ ТОПТАРДЫ ҚОЛДАУ
ҮШІН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ**

- 10 **Ертаев М.А.** 87
әлеуметтану ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**КӨШП-ҚОНУШЫ ОТБАСЫ БАЛАЛАРЫН ОҚЫТУ МЕН
ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ**

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ТҮРКІТАНУ
ТҮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY**

- 11 **Бескемпинова Г.К., Турсунбаева Г. К. *, Бекмұхамед С.П.** 96
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**ТҮРКІ ҚАҒАНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҰЛЫ ЖОРЫҚТАР
ЖӘНЕ КӨНЕ ТҮРКІ РУНА ЖАЗБАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ МӘНІ**
- 12 **Миятбекова З.У.*, Пиримкулова А.А., Абитова Г.У.** 104
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ЕР АДАМҒА ҚАТЫСТЫ
ПОЗИТИВТІ ЖӘНЕ НЕГАТИВТІ СТЕРЕОТИПТІК МОДЕЛЬДЕРДІ
КОГНИТИВТІК ТҮРҒЫДА ТАЛДАУ**

- 13 **Алиева Г.А., Туребекова Б.А.* , Калдыгозова С.Е.** 112
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚАРАПАЙЫМ СӨЙЛЕМ МОДЕЛЬДЕРІНІҢ
СИНОНИМИЯСЫ ЖӘНЕ ӨЗГЕРУІ**

- 14 **Баймурзаева К.Б., Абдугаппарова Р.М. *, Амандыкова С.Х.** 123
филолог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**ТАРИХИ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ЛАҚАП ЕСІМДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-
СЕМАНТИКАЛЫҚ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ, ДӘСТҮР
САБАҚТАСТЫҒЫ, ТАРИХИЛЫҒЫ**

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

- 15 **Хамракулова Ш.А.*** 133
старший преподаватель. Университет Альфраганус. Ташкент, Узбекистан
**КОНЦЕПТ «ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ» КАК
МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЯ КАТЕГОРИЯ В СОВРЕМЕННОЙ
НАУЧНОЙ ПАРАДИГМЕ**

**ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**

- 16 **Narmatova A.P.*** 142
lecturer, University of Economics and Diplomacy. Tashkent, Uzbekistan
**TEACHING COUNTRY STUDIES THROUGH ART-BASED
MATERIALS IN GERMAN LANGUAGE DEPARTMENTS**
- 17 **Mamadaliyev S.T.*** 154
master, teacher O.Zhanibekov, SKPU. Shymkent, Kazakhstan
**ORGANIZING AN EARLY INTERVENTION MODEL FOR CHILDREN
WITH SPECIAL NEEDS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЗЕРТТЕУ УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN RESEARCH UNIVERSITY

«QAZAQTANY» республикалық ғылыми журналы
«QAZAQTANY» республиканский научный журнал
«QAZAQTANY» republican scientific journal

2 [30] 06 / 2026

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университетінің Басқарма төрағасы – ректоры, техника ғылымдарының докторы, профессор.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, профессор. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского исследовательского университета имени М.Ауэзова, доктор технических наук, профессор.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКИУ имени М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ имени М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5,
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ-дың баспаханасы, Қ.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.
Баспаға қойылған күні: 11.06.2026, Формат 60x80 ^{1/8} Тираж 500 дана
Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3978
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2026 © М.Әуезов атындағы ОҚЗУ